

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे
समग्र वाङ्मय

खंड २ रा : आत्मपर लेखन
विभाग तिसरा

प्रवासवर्णन

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे समग्र वाङ्मय

खंड २ रा : आत्मपर लेखन

विभाग तिसरा

प्रवासवर्णन

संपादक

गो. मा. पवार

रणधीर शिंदे

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

▶▶ पुस्तकाचे नाव : महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे समग्र वाङ्मय
खंड २ रा : आत्मपर लेखन, विभाग तिसरा : प्रवासवर्णन

▶▶ संपादक : गो. मा. पवार / रणधीर शिंदे

▶▶ प्रथमावृत्ती : २०१६

▶▶ प्रकाशक :

सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
रवींद्र नाट्य मंदिर इमारत, दुसरा मजला,
पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी आवार, सयानी रोड,
प्रभादेवी, मुंबई ४०० ०२५.

▶▶ © प्रकाशकाधीन :

▶▶ मुद्रक :

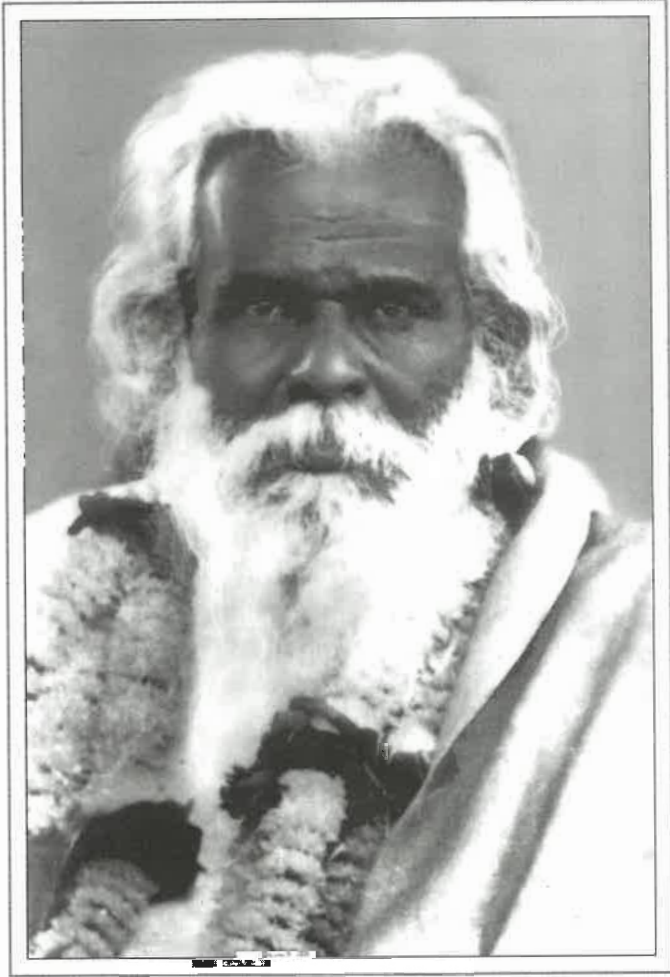
व्यवस्थापक,
शासकीय मुद्रणालय व लेखनसामग्री भांडार,
ताराबाई पार्क, कोल्हापूर-४१६ ००३.

▶▶ किंमत : रु. ११६/-

या पुस्तकात व्यक्त केलेली मते स्वतः लेखकाची असून, या मतांशी साहित्य आणि संस्कृती
मंडळ व महाराष्ट्र शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

अध्यक्षांचे निवेदन	v-vi
संपादकीय	..		एक-सोळा
१. जलप्रवास	१-१४
२. मार्सेय शहर	१५-१८
३. पॅरीस शहर	१९-२०
४. नॉटर डेम् द ला गार्ड देऊळ व ते पाहून सुचलेले विचार	..		२१-२४
५. लंडन शहर	२५-२८
६. ब्रिटिश म्युझिअम	२९-३५
७. लंडन येथील बालहत्यानिवारक गृह	३६-४०
८. सोमयागाचे वर्णन वाचून वाटलेला विस्मय व विषाद	४१-४४
९. डेव्हनपोर्ट येथील गुड फ्रायडे	४५-४७
१०. बोअर युद्धाचा शेवट व ऑक्सफर्ड येथील उल्हास	४८-५२
११. राष्ट्रीय निराशा	५३-५५
१२. बर्टन खेड्यातील शाळा कशी दिसली ?	५६-५९
१३. विभूतीपूजा	६०-६४
१४. मॅचेस्टर कॉलेज	६५-७१
१५. पृथ्वीच्या पोटात ४४० यार्डाखाली	७२-७६
१६. जनातून वनात आणि परत	७७-९७
१७. बंगलूरच्या रस्त्यातील एक फेरी	९८-१०१
१८. मंगळूर येथील काही विशेष गोष्टी	१०२-१०५
१९. बंगालची सफर	१०६-१२१
२०. शांतिनिकेतन	१२२-१२७
२१. सह्याद्रीवर्णन-१	१२८-१३६
२२. सह्याद्रीवर्णन-२	१३७-१४६

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

जन्म : २३ एप्रिल, १८७३

मृत्यू : २ जानेवारी, १९४४

अध्यक्षांचे निवेदन

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दीडशे वर्षांचा भारत आणि महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय सुधारणांचा आढावा घेतल्यास ठळकपणे पुढील बाबी समोर येतात. ब्रिटिशांनी छोटीमोठी संस्थाने एकतर बर्खास्त केली अथवा मांडलिक म्हणून जखडून ठेवली. यात अपवाद होते बडोदा येथील गायकवाड आणि नेपाळचे नरेश. दोघांशी इस्ट इंडिया कंपनीने केलेले करार मित्रत्वाचे होते. उर्वरित राजे रजवाडे रयतेच्या जीवावर हौस मौज करण्यात आणि सार्वभौम सत्तेचे आपण नम्र मांडलिक आहोत, हे दाखवण्यात मशगुल होते. ब्रिटिशांनी फोडा नि तोडा नीती अस्त्राने परस्परात दुही लावून हिकमतीने त्यांना जेरीस आणले आणि पुढे दीर्घकाळ मोठ्या प्रमाणात शोषण करत राहिले. भारतभर कमीअधिक हीच स्थिती होती.

या काळात महाराष्ट्रात एकोणिसाव्या शतकात न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, न्या. भांडारकर, गो. ग. आगरकर, महर्षी कर्वे हे शिक्षणातून सामाजिक सुधारणांचा प्रयत्न करत होते. मात्र हे कार्य बहुतांशी उच्चस्तरीय आणि उच्चभू समाजाच्या उन्नतीसाठी होते. या उलट महात्मा जोतीबा फुले यांनी १८५१ साली पुण्यात प्रथमच वंचित अस्पृश्य समाजातील मुला-मुलींसाठी शाळा सुरु करून सामाजिक, सुधारणेची सुरुवात स्वतःपासून केली. शिक्षणातून प्रगती अन् परिवर्तनाचा म. फुले यांचा एकट्याचा प्रयत्न होता. त्या काळात समाजात धर्माच्या आश्रयाने जातीच्या चौकटी बंदिस्त होत्या. सर्वसामान्यांना विद्या मिळत नसल्याने अज्ञानाचे राज होते. ऐपत असलेला मूठभर वर्गातील उंबऱ्यापर्यंत विद्या पोहचल्याने या वर्गाचे सगळीकडे वर्चस्व होते.

समाजातील अस्पृश्य-आदिवासी समजल्या जाणाऱ्या समाजाची स्थिती तर खूपच बिकट होती. समाजातील इतर घटक एक दुसऱ्यांपासून तुटलेले होते. एकजिनसीपणाचा पूर्ण अभाव होता. रानडे-भांडारकर-आगरकर-कर्वे प्रभुतींनी शिक्षणाचा प्रसार-प्रचार करण्यासाठी पुण्यात व इतरत्र शाळा सुरु केल्या; पण त्या शहरी लोकांसाठीच होत्या. इथे शिकणारे उच्चवर्गीयच होते. या पार्श्वभूमीवर प्रथमच महात्मा जोतीबा फुले यांनी शुद्रातिशुद्रांच्या शिक्षणाची सुरुवात केली. यानंतर महाराजा सयाजीराव गायकवाड या शेतकऱ्याच्या पोराने प्रजाहित लक्षात घेऊन १८८२ साली हुकूम काढून अस्पृश्य आदिवासी मुलांसाठी सरकारी खर्चाने शिकविणे सुरु केले. वंचित वर्गाला सरकारने शिकविणे असा हा जगातील फार मोठा समाज क्रांतिकारक निर्णय होता. रयतेला शिकवून शहाणे करणे ही प्रगती-परिवर्तनाची गुरुकिल्ली आहे, हे ओळखून या राजाने १८९२ साली हिंदुस्थानात प्रथम सक्तीचे प्राथमिक मोफत शिक्षणही सुरु केले. अस्पृश्य कार्यकर्त्यांना शेजारी बसवून भोजन केले. राजवाड्यातील पंगती भेद दूर केला आणि

अस्पृश्यता निवारण्याचा हुकूमही काढला. अस्पृश्यांसाठी वैदिक शाळा सुरू केली. ब्राह्मणेतरांचे पुरोहित तयार केले. अस्पृश्यता दूर करणे ज्या काळात अवघड होते. त्या काळात सयाजीराव गायकवाडांनी सामाजिक सुधारणांची सुरुवात स्वतःपासून केली.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी आयुष्यभर अस्पृश्यता निवारण आणि बहुजन समाजाच्या प्रबोधनाचे कार्य केले. ज्या काळात अस्पृश्यता दूर करणे अवघड काम होते, त्या काळात धर्मशास्त्राचा अभ्यास करून त्यांनी काम सुरू केले. अभ्यास, लेखन आणि कृती यातून ते काम करू लागले. महर्षी शिंदे यांना विलायतेत उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देऊन नंतर त्यांच्या या कार्यात सर्व प्रकारचे सहाय्य सयाजीराव यांनी डोळसपणे केले.

अस्पृश्योद्धाराचे कार्य केलेल्या महात्मा गांधींचे आपणांस स्मरण होते. पण त्यांनी या क्षेत्रात काम सुरू करण्यापूर्वी सयाजीराव गायकवाडांनी बडोद्यात अस्पृश्यांना शिक्षण सुरू केले. या शाळा तपासण्यास महर्षी शिंदे यांना सांगितल्या. महर्षी शिंदे यांची या कामातील तळमळच सयाजीरावांनी ओळखली होती. महर्षी शिंदे यांनी स्पृश्य-अस्पृश्यातील दरी दूर करण्याचा प्रयत्न म्हणून धार्मिक व सामाजिक सुधारणासाठी लेखनातून कृतीतून काम करत होते. हे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी प्रार्थना समाजाच्या माध्यमातून काम केले. अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारण परिषदा भरविल्या. काही परिषदांचे अध्यक्ष सयाजीराव गायकवाड होते.

महर्षी शिंदे यांचे अस्पृश्यता निवारण आणि धर्म सुधारणा संबंधीचे महाराष्ट्रातील कार्य आणि त्यांचे प्रबोधनपर लेखन अत्यंत महत्त्वाचे असूनही दुर्लक्षितच राहिले. बहुजन विचारवंतांच्या वाट्याला येणारी उपेक्षाच त्यांच्याही बाबतीत खरी ठरली. महर्षी शिंदे यांची ओळख महाराष्ट्राला करून देण्याचे कार्य गेली काही वर्षे आदरणीय डॉ. गो. मा. पवार यांनी मेहनतीने केल्याने, ते मौलिक विचारधन वाचकांसमोर येत आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे समग्र साहित्य प्रकाशित करत आहे. पहिला खंड यापूर्वीच प्रकाशित झाला असून आता 'महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे आत्मपर स्वरूपाचे लेखन' हा दुसरा खंड प्रकाशित होत आहे, याचा आम्हाला आनंद आहे.

दिनांक

१३ नोव्हेंबर, २०१५

बाबा भांड

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

संपादकीय....

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे समग्र वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचा प्रकल्प साहित्य संस्कृती मंडळाने संकल्पिला असून त्याचा पहिला खंड 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न, संशोधन आणि चिंतन', हा प्रसिद्ध झाला आहे. 'महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे आत्मपर स्वरूपाचे लेखन', हा दुसरा खंड आता प्रसिद्ध होत आहे.

विठ्ठल रामजी शिंदे हे मराठी साहित्यसृष्टीत अपवादात्मक ठरावेत एवढे वैशिष्ट्यपूर्ण लेखक होत, असे म्हणता येते. त्याचे कारण असे की, ते कृतिवीर असून लेखक होते. वृत्तीने ते धर्मनिष्ठ पुरुष होते त्यांनी आपले आयुष्य उदार धर्म प्रचाराच्या कार्यासाठी वाहून घेतले. त्यांच्या धर्म कल्पनेतूनच उद्भूत होणारे अस्पृश्यतानिवारणाचे व अन्य सामाजिक सुधारणेचे कार्य ते प्रत्यक्षात सातत्याने करीत राहिले. म्हणून ते मूलतः कृतिवीर होते. महाराष्ट्र त्यांना कर्मवीर, महर्षी या नावांनी संबोधून त्यांचा गौरवही करीत राहिला. अशा कर्मवीराने केलेली ही साहित्य निर्मिती हा एकप्रकारे, त्यांच्या कार्याचा भाग आहे. म्हणजेच, त्यांच्या उन्नत धर्मविचारांचा व मूल्यनिष्ठेचा आविष्कार त्यांच्या लेखनातूनही होत राहिला. त्यांची वैचारिक भूमिका अथवा जीवनदृष्टी, त्यांनी केलेले कार्य आणि त्यांची साहित्यनिर्मिती यामध्ये कमालीची एकरूपता आहे. म्हणूनच अशा प्रकारच्या धर्मनिष्ठ कर्मवीराने केलेली साहित्यनिर्मिती ही मराठी साहित्य सृष्टीतील अपवादात्मक घटना म्हणावी लागेल. स्वाभाविकपणेच त्यांच्या कार्यातून त्यांच्या वृत्तीचे जे विशेष प्रकट होतात तेच त्यांच्या साहित्यनिर्मितीतूनही प्रकट होतात असे आपणास दिसून येते.

विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या आत्मपर लेखनामध्ये त्यांनी लिहिलेली 'रोजनिशी' 'माझ्या आठवणी व अनुभव' हे आत्मपरस्वरूपाचे लेखन व त्यांनी लिहिलेले 'प्रवासवर्णन' यांचा समावेश होतो. त्यांच्या या तीन प्रकारच्या लेखनाच्या प्रस्तुत खंडात तीन विभागामध्ये समावेश केलेला आहे. या तीनही प्रकारच्या लेखनाचे विशेष प्रारंभी या प्रास्ताविकामध्ये आपण ध्यानात घेऊ.

शिंदे यांनी आपल्या आयुष्याच्या तीन वेगवेगळ्या कालखंडामध्ये रोजनिशी लिहिली आहे. १८९८ साली ते फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिकत असताना, १९०१-०३ मध्ये धर्मशिक्षणासाठी ते ऑक्सफर्डला गेले असताना व कायदेभंग केल्यामुळे १९३० साली येरवड्याच्या तुरुंगवासात असताना त्यांनी बऱ्याचशा विस्ताराने रोजनिशी लिहिली. त्यांची ही रोजनिशी मी संपादित करून १९७९ मध्ये सविस्तर प्रस्तावनेसह प्रसिद्ध केली. त्यांनी १९२८ साली ब्राह्म समाजाच्या शतसांवत्सरिक उत्सवानिमित्त कलकत्त्यापर्यंत जी सफर केली तिचा वृत्तांत तारीखवार, कथन करणारी रोजनिशी उपलब्ध झाली.

तीन वेगवेगळ्या कालखंडात लिहिलेली शिंदे यांची रोजनिशी त्यावेळच्या आजूबाजूच्या वास्तवावर प्रकाश टाकणारी आहे, तशीच ती त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचाही प्रत्यय देणारी आहे. शिंदे यांनी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये बी. ए. च्या शेवटच्या वर्षात असताना लिहिलेली रोजनिशी ही त्यांची पहिली रोजनिशी व त्यांचे पहिले लेखन होय. २४ मार्च, १८९८ पासून २९ एप्रिल, १८९९ या वर्षभराच्या कालखंडात त्यांनी ही रोजनिशी अधूनमधून लिहिली आहे. शिक्षणासाठी पुण्यात येऊन सहा वर्षांचा कालावधी लोटला होता. शिंदे यांच्या मनाची तयार झालेली उदारमतवादी ठेवण, सर्वसामान्यांच्या हिताची कळकळ व बाह्य भपक्याला न भुलता आंतरिक गुणवत्तेला महत्त्व देण्याची त्यांची वृत्ती यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पुण्याच्या संस्कृतीशी संवाद जुळत नव्हता, असे त्यांच्या या रोजनिशीवरून दिसून येते.

शिंदे यांची १८९८-९९ ची ही रोजनिशी म्हणजे १९ व्या शतकाच्या अगदी अखेरच्या टप्प्यातील पुण्याच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक स्वरूपाच्या संस्थात्मक जीवनावरील भाष्य आहे. हे भाष्य एका विचारी, चौरस दृष्टीच्या, भावनाशील मनाने केलेले आहे याचाही सतत प्रत्यय येतो. प्रस्तुत रोजनिशीत, या भाष्याच्या जोडीने एका रसिक, काव्यात्म, संवदेनशील, रोमँटीक मनाच्या अंतःस्थ हालचालीचा आलेखही आपल्या प्रत्ययास येतो. म्हणून या रोजनिशीचे स्वरूप पाहता, या काळात शिंदे यांच्या मनाची घडण होताना दिसते हे खरे असले तरी, जे प्रगल्भ मन आधीच घडले होते त्याचा आविष्कारही रोजनिशीमधून होताना दिसतो. भावी जीवनात कार्यरूपाने अथवा विचाररूपाने शिंदे यांच्या मनाचा जो आविष्कार झाला, त्याचे सारे कंद येथे पाहावयास मिळतात.

शिंदे यांनी बी. ए. च्या वर्गात असताना लिहिलेल्या रोजनिशीमधून प्रकट होणारी त्यांच्या मनाची प्रगल्भता, बुद्धीचा चौरसपणा जो आपल्याला प्रत्ययाला येतो तो अपवादात्मकच म्हणावा लागेल.

शिंदे यांची 'इंग्लंडमधील रोजनिशी' तुलनेने मोठी आहे व ती दोन वर्षेपर्यंत बऱ्याचशा सातत्याने लिहिलेली आहे. तेथे त्यांना मिळणाऱ्या मोठ्या सुट्या त्यांनी लंडन शहर, इंग्लिश व स्कॉच सरोवरप्रांत, फ्रान्स, स्वित्झर्लंड व इटली या परिसरात घालविला. विविध ठिकाणचा प्रवास त्यांनी जाणीवपूर्वक निरीक्षणासाठी केला. नवी संस्कृती, नवा प्रदेश, वेगवेगळ्या प्रकारचे लोकजीवन आणि विविध प्रकारच्या परोपकारी संस्था त्यांना पाहावयास मिळाल्या. स्वाभाविकपणेच या रोजनिशीला बऱ्याच प्रमाणात माहितीपर स्वरूप आले असले तरी ही माहिती व निरीक्षणे नोंदवतानाही शिंदे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची वैशिष्ट्ये, त्यांचा व्यापक दृष्टिकोन आणि वैशिष्ट्यपूर्ण संवदेनशीलता दिसून येते.

या रोजनिशीच्या कालखंडात शिंदे यांच्या मनःस्थितीतही फरक पडला. त्यांनी आपले जीवित ध्येय निश्चित केले होते. एक प्रकारच्या आत्मविश्वासाने ते वावरत होते. त्यांची मुळातील विनोदवृत्ती खुलली. मनाची आध्यात्मिक बैठक, दीन-दलितांच्या उन्नतीची कळकळ व स्वाभाविक रसिकता ही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची मूळ वैशिष्ट्ये त्यांच्या रोजनिशीतून प्रकट होतात. युरोपची उद्योगप्रधान संस्कृती, लोकशाहीवादी वातावरण ह्या बाबी शिंदे यांना जरूर आवडल्या; मात्र पाश्चात्य संस्कृतीचे त्यांच्यावर यत्किंचितही दडपण पडलेले दिसत नाही. तेथील वास्तव्यात ते फेटा घालून मोकळेपणाने वावरत. त्यांच्या ठिकाणी स्वदेशीचा फाजील आत्माभिमान नव्हता, की पाश्चात्य संस्कृतीमुळे निर्माण झालेला न्यूनगंडही नव्हता. युरोपमधील सांस्कृतिक वातावरण, तेथील धर्मसंस्था, सार्वजनिक व कौटुंबिक जीवन, लोककल्याणकारी संस्था इत्यादी विविध अंगांचा या रोजनिशीद्वारा परिचय होतो.

धर्मसंस्थांच्याकडून चाललेले परोपकाराचे कार्य ते सहेतुकपणे पाहत होते. ऑक्सफर्ड येथील वर्कहाऊसचे किंवा कंगालखान्याचे ते बारकाईने वर्णन करतात. अडीचशे म्हातारी, दुबळी अनाथ स्त्री-पुरुष तेथे असतात व त्यांची व्यवस्था कळकळीने चोख ठेवली जाते, इत्यादी वर्णन करून ते उद्गारतात. 'संस्था पाहून अत्यंत समाधान वाटले; हा खरा ख्रिस्तीधर्म!' लंडन, मॅचेस्टर येथील व अन्य ठिकाणचीही अशा प्रकाराची चालणारी कामे त्यांनी जाणीवपूर्वक पाहिली हिंदुस्थानामध्ये गेल्यानंतर आपण अशाप्रकारचे दुःखनिवारणाचे काम मिशनरी वृत्तीने करावे अशी प्रेरणा त्यांना तेथेच निर्माण झाली.

कोणतेही निरीक्षण करीत असताना ते धार्मिक, सांस्कृतिक व नैतिक अंगाने करतात. केसिक कनव्हेन्शन, ऑक्सफर्ड येथील पदवीदान समारंभ, पॅरिस येथील ऑलंपिया हे नाटकगृह इत्यादींची त्यांनी केलेली वर्णने वाचून याची प्रचिती येते. त्यांच्या या दृष्टिकोनाबरोबरच यथातथ्य वर्णन करण्याची त्यांची शक्ती किती मोठी आहे व त्यांची संवेदनशीलता किती तरल आहे याची आपणाला कल्पना येते.

पाश्चात्य संस्कृतीचा अनेक अंगांनी वेधक परिचय करून देणारी शिंदे यांची इंग्लंडमधील रोजनिशी वैशिष्ट्यपूर्ण म्हणावी लागेल.

महर्षी शिंदे यांची ब्राह्म समाजाच्या शतसावंत्सरिक उत्सवानिमित्त १९२८ साली केलेल्या कलकत्यापर्यंतच्या प्रवासाची रोजनिशी अलिकडेच त्यांच्या नातलागाकडून प्राप्त झाली. तिचाही समावेश येथे केला आहे. तिचे यथायोग्य संपादन करून डॉ. रणधीर शिंदे हे ती स्वतंत्रपणाने लवकरच प्रसिद्ध करणार आहेत. तसेच या खंडातील रोजनिशी विभागात त्यांच्या प्रस्तावनेचा समावेश केला आहे. महर्षी शिंदे हे ब्राह्मधर्माचे प्रचारक म्हणून मंगलोर येथील आचार्यपद स्वीकारल्यापासून काम करीत होते. कलकत्याच्या ब्राह्म समाजाच्या निमंत्रणानुसार त्यांनी

शतसांवत्सरी-निमित्त हा दौरा पार पाडला. ब्राह्म धर्माचा प्रसार तसेच अस्पृश्य वर्गाची सर्वांगीण सुधारणा हे महर्षी शिंदे यांच्या आस्थेचे, कळकळीचे विषय होते, हे डॉ. रणधीर शिंदे यांनी या रोजनिशीचा परिचय करून देताना एका लेखात (समाज प्रबोधन पत्रिका) सांगितले आहे. ब्राह्मसमाजाची तत्कालीन स्थिती त्याबद्दलची निरीक्षणे, अस्पृश्य मुलांच्या शाळांना, संस्थांना. गावोगावच्या ब्राह्म समाजाची अवनत अवस्था बघितल्यानंतर महर्षी शिंदे यांना हळहळ वाटते. अस्पृश्यता निवारण कार्याचा तर त्यांना आयुष्यभराचा ध्यास होता. म्हणून गावोगावच्या अस्पृश्यवर्गाची स्थिती, त्यांच्या शाळांची स्थिती ते कळकळीने पाहत होते. इतर रोजनिशीत महर्षी शिंदे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे व वाङ्मयीन गुणवत्तेचे ज्याप्रमाणे विशेष प्रकट होतात, तसेच स्वाभाविकपणे याही रोजनिशीतून प्रकट होतात. आंतरिक मनःस्थिती, बाह्य परिस्थिती, वेगळे वातावरण, घडलेले प्रसंग आणि पाहिलेल्या व्यक्ती या सर्वांचे ते अत्यंत प्रत्ययकारी वर्णन करतात.

येरवड्याच्या तुरुंगातील रोजनिशी ही महर्षी शिंदे यांची सर्वात छोटी व अखेरची रोजनिशी. महात्मा गांधींच्या कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतल्याने त्यांना शिक्षा झाली व मे, १९३० पासून पाच महिने येरवड्याच्या तुरुंगात त्यांना राहावे लागले. त्यापैकी शेवटीच्या अडीच महिन्यांच्या कालावधीत ही रोजनिशी त्यांनी लिहिली. (याच कालावधीत तुरुंगामध्ये ते 'माझ्या आठवणी व अनुभव' या आपल्या आत्मचरित्राचेही लेखन करीत होते.)

ही रोजनिशी लिहितेवेळी महर्षी शिंदे यांचे वय सत्तावन वर्षांचे होते. अस्पृश्यता निवारण्याच्या कामी भारतभर त्यांनी संस्थापक पातळीवरून प्रयत्न केला होता. सार्वजनिक जीवनात अपमानाचे व मानाचे अनेक प्रसंग अनुभवले होते. या मानापानाच्या पलीकडे जाणारी प्रौढ, शांत, स्थिर अशी त्यांची मनोवृत्ती झालेली होती. महात्मा गांधी यांनी आरंभिलेल्या स्वातंत्र्ययुद्धात धर्मबुद्धीने त्यांनी भाग घेतला होता. या रोजनिशीत शिंदे यांच्या प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाचा, तत्त्वचिंतक व काव्यात्म मनाचा व विनोदी वृत्तीचा आधिक्याने प्रत्यय येतो. त्यांच्या मनाची आध्यात्मिक ठेवण व धर्मप्रवणता ही साऱ्यांच्या मुळाशी आहे.

आत्मचरित्र लेखनामुळे आईबापांच्या प्रेमाचा व खेळकर बाल्याचा ते पुन्हा एकदा अनुभव घेत होते. या आठवणींच्या लेखनामुळे ते एका वेगळ्या प्रसन्न आनंदमय वातावरणात गेलेले दिसतात. त्यामुळे रोजनिशीतून त्यांची प्रसन्न वृत्ती प्रकट होते. तुरुंगातील बारीकसारीक अडचणीकडे ते खेळकरपणे, विनोदात्मवृत्तीने बघतात. तुरुंगातही त्यांचे आध्यात्मिक साधना चालूच होते. दर मंगळवारी होणाऱ्या कॅथॉलिक उपासनेला ते हजर राहत. कधी स्वामी सहजानंद व छोट्यात्मल गांधी यांच्या समवेत ते धर्मचर्चा करीत असत. कुटुंबाच्या सहवासाला दुरावलेल्या शिंदे यांना तुरुंगातून सुटका कधी होईल याची उत्कंठा लागून राहिली होती. अखेर सुटका झाल्यानंतर शिंदे यांच्या अभिनंदनार्थ पुण्याच्या रे मार्केटात जाहीर सभा झाली. शेवटी माळ घातल्यावर शिंदे म्हणाले,

"आता कायदेभंग करून तुरुंगात जाणे इतकी सामान्य गोष्ट झाली आहे, की अशा माळा तुरुंगातून परत आलेल्यांच्या गळ्यात न घालता, त्या माळा अद्यापि तुरुंगात न गेलेल्यांच्या गळ्यात घातलेल्या बऱ्या." हा त्यांचा विनोदही स्वतःकडे मोठेपणा न घेण्याच्या त्यांच्या स्वाभाविक विनम्र वृत्तीतून निर्माण झालेला आहे. रोजनिशीचा हा प्रसन्न शेवट त्यांच्या तुरुंगातील मनोवृत्तीशी अत्यंत सुसंगत आहे.

महर्षी शिंदे यांची ही रोजनिशी वाचताना आपण एक चांगल्या दर्जाची वाङ्मयीन कृती वाचत आहोत असा अनुभव येतो. याचे कारण तीमधून लेखकाच्या प्रगल्भ, असाधारण अशा व्यक्तिमत्त्वाचा आपल्याला प्रत्यय येतो. शिंदे यांची 'फर्ग्युसनमधील रोजनिशी' तसेच 'येरवड्याच्या तुरुंगातील रोजनिशी' महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाच्या दृष्टीने जशी महत्त्वाची आहे, तशीच ती वाङ्मयीन गुणवत्तेच्या दृष्टीनेही मोलाची आहे.

एकंदरीत, मराठी साहित्यात अत्यल्प असणाऱ्या रोजनिशी वाङ्मयात महर्षी शिंदे यांनी विविध काळात रोजनिशी लिहून मोलाची भर घातली आहे.

महर्षी शिंदे यांच्या आत्मपर लेखनाचा दुसरा आविष्कार म्हणजे त्यांनी लिहिलेले 'माझ्या आठवणी व अनुभव' हे आत्मचरित्रपर पुस्तक. या ग्रंथाचा पूर्वार्ध १९४० साली प्रसिद्ध झाला व तो संपूर्ण स्वरूपामध्ये प्रथमतः १९५८ साली प्रसिद्ध झाला. प्रस्तुत ग्रंथाच्या निर्मितीचा इतिहास कळण्याच्या दृष्टीने महर्षी शिंदे यांच्या चिरंजिवांचे निवेदन जोडले आहे. आधीच्या आवृत्तीची डॉ. वि. भि. कोलते यांची प्रस्तावना व श्री. यशवंतराव चव्हाण यांची 'आदरांजली' आधीच्या आवृत्तीप्रमाणे येथे समाविष्ट केली आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाला स्वतः महर्षी शिंदे यांनी 'माझ्या आठवणी व अनुभव' असे शीर्षक दिले असले तरी ती कालानुक्रमे सांगितलेली जीवितकथा असल्याने तिला आत्मचरित्र म्हणणे योग्य ठरते. त्यांचे जीवन सदैव प्रत्यक्ष कार्य करण्यात व्यतीत होत असल्यामुळे निवांतपणे वाङ्मयीन निर्मिती करण्याला त्यांना फुरसद मिळणे शक्य नव्हते. १९३० साली म. गांधींनी सुरू केलेल्या कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांनी भाग घेतला त्याबद्दल त्यांना सहा महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावली जाऊन येरवड्याच्या तुरुंगात त्यांची रवानगी झाली. दिवसभर त्यांना काथ्या वळण्याचे काम करावे लागत असे. तरी रात्रीच्या वेळी कोठडीतला एकांतवासातला वेळ कसा व्यतीत करावा असा प्रश्न त्यांच्यापुढे होता. तेव्हा मनाला विरंगुळा म्हणून त्यांनी आपल्या आयुष्यातील आठवणी लिहावयास प्रारंभ केला.

सुमारे चारशे पृष्ठांच्या या पुस्तकांची पहिली एकशे सात पाने भरतील एवढा मजकूर त्यांनी तुरुंगवासामध्ये असताना लिहिला. त्यामध्ये प्रामुख्याने त्यांच्या बालपणाच्या काळाचे

चित्रण आले आहे. त्यानंतरच सुमारे तीनशे पृष्ठांचा भाग १९३९ साली शारीरिक विकलतेच्या अवस्थेत आयुष्याच्या अखेरच्या काळामध्ये त्यांनी लिहिलेला आहे.

या आत्मचरित्रपर ग्रंथातील लेखन तीन भागात विभागले असून, पहिल्या भागात विलायतेतील शिक्षणापर्यंतचा वृत्तांत समाविष्ट केलेला आहे. दुसऱ्या भागात १९०३ च्या अखेरीस विलायतेहून आल्यानंतर मुंबई प्रार्थनासमाजाचे प्रचारकार्य सुरू केल्यापासूनचा वृत्तांत आहे. १९०६ मध्ये भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी (डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया) ची स्थापना करून त्यांनी अस्पृश्यतानिवारणाचे जे कार्य केले. त्याचे १९१२ पर्यंतचे वर्णन आले आहे. तिसऱ्या भागामध्ये मिशनचे ठाणे, पुणे येथे हलविल्यानंतर अस्पृश्यतानिवारणाचे केलेले कार्य, राजकारणामधील त्यांचा सहभाग, मंगळूर येथे ब्राह्मसमाजाचे आचार्य म्हणून काम, केरळमधील व्हायकोम सत्याग्रहामधील सहभाग, शेतकरी चळवळीमधील काम व कायदेभंगाच्या चळवळीत घेतलेला भाग आणि तुरुंगवास यांचे वर्णन येते. त्याचप्रमाणे त्यांनी केलेली ब्रह्मदेश यात्रा व ब्राह्मसमाजाच्या शतसांवत्सरिक उत्सवानिमित्त केलेला दौरा या प्रवासाचे वर्णन येते. अखेरीस, स्वतःच्या साहित्यसेवेच्या संबंधी त्यांनी थोडक्यात केलेले निवेदन एवढा भाग समाविष्ट आहे.

शिंदे तुरुंगामध्ये असताना लिहिलेला बालपणीचा व पुणे येथील कॉलेज शिक्षण पूर्ण होईपर्यंतचा भाग एकंदर आत्मचरित्रात फारच हृद्य उतरला आहे. सुरुवातीचा बालपणीचा काळ चित्रित करताना त्यांना अत्यंत प्रिय अशा आठवणीमध्ये ते रमून गेले होते. त्यामुळे त्यांनी समरसून आपले आई-वडील, आजोबा व अन्य कुटुंबीय, सवंगडी, शिक्षक यांचे आणि आपल्या घरातील उदारमतवादी, मोकळ्या वातावरणाचे हृदयंगम चित्र रेखाटले आहे. त्यांच्या बालपणीच्या या काळातच त्यांची पूर्वीची आर्थिक सुस्थिती जाऊन दारिद्र्याची, हलाखीची परिस्थिती आली होती. या कमालीच्या दारिद्र्यातही त्यांच्या आईच्या प्रेमळपणाचा, तिच्या सहनशीलतेचा व आनंदीवृत्तीचा ठसा त्यांच्या मनावर कायमचा उमटला. दारिद्र्याच्या अवस्थेतही तिने मोठ्या समाधानी वृत्तीने आणि कौशल्याने घर सांभाळून मुलांना समाधानी ठेवले याचे हृदयाला हात घालणारे वर्णन त्यांनी केले आहे. "दर दुसरे वर्षी आमच्या आईचे बाळंतपण हे ठरलेलेच असे आणि त्यावेळी मागले मूल काही जिवंत नसे. बाळंतपण, मुलांचा आजार किंवा मरण याखाली माझ्या आईची सर्व शक्ती खचली. तरीपण मुलांचा कंटाळा किंवा संसाराचा तिटकारा किंबहुना दुःखाचा किंवा निराशेचा एक उद्गारही कधी आईच्या तोंडातून आमच्या कानावर आला नाही. उलट दारिद्र्याच्या असह्य वेदना, नवऱ्याचा रागीट स्वभाव व मुलांचा जोजार सोसूनही आम्हा लहानग्यांना नेहमी आपल्या माहेरच्या सुखदुःखाच्या गोष्टी रसिकपणाने सांगून आई आमची गोड करमणूक करीत असे. आईच्या गोष्टी व गाणी हाच आमचा मोठा मेवा होता. तिची आनंदी आणि विनोदी वृत्ती हीच आमची विश्रांती होती. तिच्या गोष्टीची आम्हाला पुढे-पुढे चटक लागली. इतकी की, जर भूक लागली असली, स्वयंपाकाला अवकाश असला, किंबहुना भाकरी बरोबर खावयास चांगली भाजी नसली, तर आम्ही आईच्या काठवटीभोवती जमून तिला गोष्टी सांगण्यास

(सहा)

लावीत असू. मग तिने आम्हांस अशा प्रेमळ कहाणीत गुंतवावे की स्वयंपाक केव्हा झाला, आम्ही काय खाल्ले की मुळीच काही खाल्ले नाही याचे आम्हास भान राहात नसे." आईच्या एकंदर व्यक्तिमत्त्वाचाच त्यांच्या मनावर फार खोलवर परिणाम झाला.

शिंदे यांना लहानपणापासूनच निसर्गाची ओढ होती व आपण निसर्गाला हृदयदान दिले असे सांगतानाही आपण त्यापूर्वीच आईला हृदयदान दिले होते याचा उल्लेख ते करतात. वडिलांचा उदार स्वभाव, शिक्षकांचे प्रेमळ शिकविणे, वडिलांच्या बरोबर वनभोजनास जाणे, सवंगड्यासमवेत चालणारे दांडगाईचे खेळ इत्यादीचे वेधक अशा प्रकारचे चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. या काळात त्यांनी घरीच केलेले श्रीधर, महिपती वगैरेसारख्या संतकवींच्या पोथ्यांचे वाचन, शाळेमध्ये कालिदासाचे रघुवंश, बाणभट्टाची कादंबरी वगैरेचे केलेले अध्ययन व शाळेत पाश्चात्य संस्कृतीचा अनुभव देणारा इंग्रजी साहित्याचा अभ्यास व स्वतंत्रपणे केलेले मराठीमधील अद्भूतरम्य, प्रणयप्रधान कादंबऱ्यांचे वाचन अशा विविध संस्कारातून त्यांच्या मनाची घडण कशी घडली याचे उठावदार चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. आपल्या सौंदर्योन्मुख वृत्तीचे वर्णन करताना त्यांनी म्हटले आहे, "माझ्या घरी जातिभेद नव्हता, तसा माझ्या हृदयात संस्कृतिभेदाचा किंवा पक्षपाताचा कृत्रिमपणाही नव्हता. सौंदर्य जेथे भेटेल तेथे ऊर्ध्वहस्ताने स्वीकारण्यास मी लहानपणापासून एका पायावर तयार आहे. मग ते इंग्लंडतले असो, की स्वदेशातले असो, शहरातले असो, की खेड्यातले असो, संस्कृत असो, की प्राकृत असो, ते सहज व स्वाभाविक असले की पुरे. मी त्याला बिलगलो असे समजावे."

या पुस्तकाच्या पुढील भागाचे लेखन बराच खंड पडल्यानंतर व शिंदे कंपवाताने आजारी असताना आयुष्याच्या अखेरच्या अवस्थेत केलेले आहे. त्यांच्या आयुष्यातील १९०३ च्या पुढचा काळ हा प्राधान्याने कार्यकाळ आहे. या भागाचे लेखन त्यांनी वर्तमानपत्रातील कात्रणे, अहवाल, स्वतःची टिपणे सहकाऱ्यांनी मिळवून दिलेली माहिती यांचा आधार घेऊन केलेले आहे. या निवेदनात बराचसा भाग त्यांच्या कामाच्या व चळवळीच्या माहितीचा असा आहे. असे असले तरी ते निवेदन कोरडेपणाने केलेले नाही; तर एका भावनाप्रधान, धर्मप्रवण व प्रगल्भ व्यक्तीने केलेले हे निवेदन आहे, याचा ठसा वाचकांच्या मनावर उमटतो.

महर्षी शिंदे यांचे हे आत्मचरित्र एका सात्त्विक, निरहंकारी, क्षमाशील वृत्तीच्या पुरुषाने लिहिलेले आहे, असा प्रत्यय वाचकांना सातत्याने येत राहतो. शिंदे यांनी अपूर्व अशा प्रकाराचा स्वार्थत्याग करून धर्मप्रचार करण्याचे व अस्पृश्यतानिवारणाचे कार्य आयुष्यभर केलेले आहे. या कार्यासाठी त्यांनी उपसलेले कष्ट, त्यांना करावा लागलेला संघर्ष, गिळावे लागलेले अपमान याबद्दलची यथायोग्य माहिती ज्यांना असेल त्यांना तर या आत्मचरित्राची थोरवी विशेष पटल्यावाचून राहात नाही. आत्मचरित्र लेखकाने आत्मप्रौढी मिरवू नये, आत्मगौरव करू नये, आत्मसमर्थन करू नये, ही स्वाभाविक अपेक्षा असते. ब्राह्मधर्म प्रचारक या नात्याने, डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनची स्थापना करून कार्य करणारे या नात्याने शिंदे यांचा हिंदुस्थानातील कितीतरी ज्येष्ठ पुढाऱ्यांचा

परिचय झालेला होता. आपल्या कामासाठी त्यांनी त्यांचे सहकार्य घेतले होते. डॉ. भांडारकर, न्यायमूर्ती रानडे, नामदार गोखले, मिसेस अॅनी बेझंट, म. गांधी इत्यादी थोर व्यक्तींचा त्यांना जवळून परिचय होता. या थोर विभूतींचा जो थोडाफार उल्लेख येतो तो विशिष्ट तपशील पुरविण्याच्या संदर्भात. वस्तुतः महात्मा गांधींचा त्यांचा विशेष परिचय होता व त्यांच्या वारंवार भेटीगाठी होत असत. मात्र आत्मगौरव वाढेल अशा प्रकारे यांपैकी कोणत्याही व्यक्तीचा उल्लेख आपल्या चरित्रात करण्याचे त्यांनी टाळले आहे, असेच दिसते. संतांप्रमाणे त्यांची आत्मसंकोची वृत्ती होती. १९२३ साली त्यांना पुणे येथे दिलेल्या मानपत्रास त्यांनी जे उत्तर दिले त्यातून त्यांची आत्मसंकोची मनोवृत्ती प्रकट होते. "मनुष्याच्या चरित्रात ज्या कित्येक आपत्ती येतात, त्यातील आपली झालेली अकटोविकट स्तुती आपल्याच कानाने ऐकणे ही एक होय. जेव्हा जेव्हा असे दुर्धर प्रसंग माझ्यावर येतात तेव्हा ते सहन करण्याचा एकच तोडगा माझ्याजवळ आहे. तो हा, की इतर वेळा माझी जी निंदा व अपमान झालेला असतो त्याची मी आठवण करतो आणि स्तुतिनिंदेचे जोझे ब्रह्मार्पण करून मी माझ्या कार्याला मोकळा होतो." मुंबई प्रार्थना समाजातील धुरिणांशी, त्याचप्रमाणे डॉ. आंबेडकर, म. गांधी यांच्याशी त्यांचे काही बाबतीत मतभेद झाले होते. मात्र आत्मसमर्थनासाठी आपल्या चरित्रात त्यांनी एक ओळही लिहिली नाही. या व्यक्तीचा जो उल्लेख केलेला असेल तो त्यांचा मोठेपणा लक्षात घेऊन गौरवयुक्त शब्दांतच केलेला आढळतो. अशा उन्नत मनोवृत्तीने लिहिलेले हे आत्मचरित्र वाचकांना उदात्त स्वरूपाचा आनंद देते.

व्यक्तीचे असो, प्रसंगाचे असो किंवा मनोवृत्तीचे असो, प्रत्ययकारी चित्रण करणे हे शिंदे यांच्या लेखनशैलीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. एखाद्या स्थळाचे अथवा वातावरणाचे चित्र हुबेहुब वाटावे अशा प्रकारे शिंदे रेखाटतात. जगन्नाथपुरी येथील जगन्नाथ मंदिराचे, आजूबाजूच्या आंगळ वातावरणाचे चित्र त्यांनी रेखाटले आहे, तसेच कलकत्ता येथील हुगळी नदीच्या काठी असलेल्या कालिमातेला कोकरांचा बळी देण्याच्या प्रसंगाचे अत्यंत क्रूरपणाचे वर्णन केले आहे. एखाद्या व्यक्तीचे चित्र साक्षात करण्याची क्षमताही त्यांच्या लेखणीत आहे. ब्राह्म समाजाच्या शतसांवत्सरिक उत्सवानिमित्त १९२८ साली ते कलकत्त्यास गेले असताना उपासना चालविणाऱ्या रवींद्रनाथ टागोरांचे त्यांना प्रथम दर्शन कसे घडले याचे त्यांनी वर्णन केले आहे. "मी त्यांना प्रथमच पाहिले. चेहरा अत्यंत सुंदर व गंभीर किंचित औदासीन्याची छटा दिसली. प्राचीन ऋषिकाळाची कल्पना मूर्त स्वरूपास आली. वेदी-सर्वस्फूर्त झाली. वेदीभोवतीची मोठमोठी शुभ्र व लाल उत्फुल्ल गुलाबाची फुले विकसित होऊन कविवर्याचे उद्गार ऐकण्यास टपलेली होती, असा भास झाला. खाली मान घालून कविवर्यांनी जे आसन घातले ते अर्धातास वर पाहीचनात. आवाज अलगुजासारखा कोमल व हृदयप्रवेशी होता. मग पुढे विरल व अपांग दृष्टीने श्रोतृवृंदाकडे पाहात ते आपले प्रवचन वाचू लागले. त्यावेळी कमलनयन म्हणून काय चीज आहे, ती अनुभवास आली. केशकलापांची शुभ्र शोभा गोधूम कांतीच्या भव्य कपाळावर विलसत होती.

पिंगट रंगाचा रेशमी सैल सदरा असून त्यावर त्याच रंगाची चादर पसरली होती. सरळ नासिका, विखुरलेली दाढी, पाणीदार दृष्टिविक्षेप. एकंदरीत एक दैवतच पुढे दिसले." वस्तुनिष्ठ वर्णनावबरोबरच आपल्या मनावर होणाऱ्या परिणामांचेही त्यांनी वर्णन केले आहे. भावस्थितीला अनुरूप असा संस्कृत शब्दांचा काहीशा विपुलतेने उपयोग केला आहे.

व्यक्तिवर्णनाप्रमाणेच संवाद प्रसंगाचेही यथार्थ चित्रण शिंदे करतात. 'लंडन इंडिया सोसायटीत' वयोवृद्ध दादाभाई नौरोजी आपल्याला नातू शोभतील अशा तरुणांना प्रेमळपणे कसे दटावतात हे त्यांनी वर्णिले आहे. डॉ. भांडारकरांसमवेतचा विनोदी प्रसंगही ते रेखाटतात. त्याचप्रमाणे तुरंगात भेटण्यास आलेले ना. भास्करराव जाधव यांच्या समवेत झालेल्या तणावपूर्ण संवाद प्रसंगाचेही त्यांनी उत्तमप्रकारे चित्रण केले आहे.

विनोदात्म वृत्ती हा महर्षी शिंदे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक प्रमुख विशेष आहे, व संपूर्ण चरित्रातून किंबहुना त्यांच्या सर्वच लेखनातून तो मंदपणे प्रकट होताना दिसतो. त्यांचा विनोद त्यांच्या समंजस, क्षमाशील वृत्तीतून निर्माण होणारा आहे. नागपुरात शिमग्याच्या वेळेचे बीभत्स प्रकार टाळण्यासाठी शिंदे यांनी सभा बोलावली होती. प्रतिकूल असणाऱ्या मंडळींनी त्यांनाच वाटेत अडवून रंगाने न्हाऊ घातले. या प्रसंगाचे ते वर्णन करतात, "मला सायकलवरून खालीदेखील उतरू न देता चौघाधटिंगणांनी मला सायकलवरच रंगस्नान घातले. सर्व कपडेच नव्हे तर शरीरसुद्धा रंगाने भिजून चिंब झाले. स्नानविधी चालू असता होळीचा अर्वाच्य ध्वनी दुमदुमू लागला. इतक्या थाटात लग्नातसुद्धा माझे स्नान झाले नव्हेते ! " स्वतःच्या फजितीचे आणि प्रावात्य प्रसंगाचे या व्याज भारदस्त शैलीत त्यांनी जे वर्णन केले आहे ते त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या विनोदात्म वृत्तीमुळेच.

म. शिंदे यांचे हे आत्मचरित्रपर लेखन कृतिवीर असणाऱ्या एका धर्मनिष्ठ पुरुषाचे आहे. संपूर्ण लेखनात त्यांच्या सच्चेपणाचा प्रत्यय येतो. वस्तुनिष्ठतेला कोठेही बाध येऊ न देता त्या प्रसंगाच्या भावनात्मकतेचेही ते वर्णन करतात. आत्मगौरव टाळून स्वतःच्या कार्याचे वर्णन करावयाचे ही कसरत त्यांना संपूर्ण लेखनांमध्ये करावी लागली आहे. धार्मिक व सामाजिक अशा सर्वांगीण परिवर्तनाचा ध्यास, वृत्तीचा निःस्पृहपणा आणि परखडपणा आत्मसमर्थन व आत्मगौरव यांचा अत्यंत अभाव या नैतिक गुणांच्या जोडीने तरल संवेदनशीलता, उच्च प्रतीची विनोदात्मता आणि भाषेचा सर्जकपणे उपयोग करण्याची क्षमता या गुणविशेषांमुळे त्यांचे हे आत्मचरित्रलेखन श्रेष्ठ दर्जाचे ठरते.

प्रवासवर्णनपर लेखन हाही एक महर्षी शिंदे यांच्या आत्मपरलेखनाचा लक्षणीय असा भाग आहे. बालपणी वडिलांच्याबरोबर निसर्गरम्य ठिकाणी केलेल्या सहर्लीमुळे व आईने

सांगितलेल्या रानावनातल्या गोष्टींमुळे त्यांच्या ठिकाणी बालपणापासूनच निसर्ग सौंदर्याची व वेगवेगळी स्थळे पाहण्याची आवड निर्माण झाली होती. बी. ए. च्या वर्गात असताना त्यांनी कोल्हापूर जवळील पन्हाळगड, विशाळगड या निसर्गरम्य ठिकाणी सहल काढली होती. १९०१-०३ या कालावधीत लिहिलेल्या त्यांच्या इंग्लंडमधील रोजनिशीत पॅरिस, रोम, पाँपी येथे केलेल्या प्रवासाचे उत्तम प्रकारचे वर्णन पाहावयास मिळते. त्याशिवाय त्यांनी मुद्दाम असे लिहिलेले तीस एक प्रवासवर्णनपर लेख आहेत. मुंबई प्रार्थना समाजाचे मुखपत्र असलेल्या 'सुबोध पत्रिके'च्या संपादकाच्या विनंतीवरून त्यांनी सुमारे सोळा प्रवासवर्णनपर लेख युरोपमध्ये असताना लिहिले. भारतात आल्यानंतरही त्यांनी केलेल्या प्रवासासंबंधी आवडीने लेख लिहिले आहेत प्रवास करून निसर्गरम्य ठिकाणी ऐतिहासिक स्थळे, मंदिरे, शिल्पे बघावी आणि आपण बघितलेले इतरांना कथन करावे, ही महर्षी शिंदे यांच्या ठिकाणची स्वाभाविक उर्मा दिसते.

इंग्लंडपर्यंतच्या जलप्रवासाचे तसेच युरोपमधील मार्सेय, पॅरिस, लंडन ही शहरे, शेक्सपिअर, वर्डस्वर्थ वगैरे प्रतिभावंताशी संबंधित स्थळे, इंग्लंड व स्कॉटलंडमधील सरोवरप्रांत इत्यादीचे वर्णन त्यांनी आपल्या प्रवासवर्णनपर लेखांतून केले आहे. भारतामधील मंगळूर, मुडबिद्री, कारकळ इत्यादी लहानमोठ्या शहरांची वर्णनेही त्यांनी केली आहेत.

या प्रवासवर्णनपर लेखनातून महर्षी शिंदे यांनी अनुभवलेला निसर्ग, ऐतिहासिक स्थळे, मंदिरे, शिल्पे त्याचप्रमाणे तेथील सामाजिक, सांस्कृतिक व धर्मविषयक स्थिती इत्यादीबद्दल वर्णन केले आहे. सांस्कृतिक ठिकाणे, निसर्ग आणि लोकस्थिती यांचे निरीक्षण करण्यामध्ये त्यांना विलक्षण आस्था होती. त्यांनी बघितलेला निसर्ग असो, वास्तू अथवा शिल्पे असोत किंवा लोकजीवन असो या सर्वांचे वस्तुनिष्ठ चित्रण ते वेधकपणे करतातच, मात्र त्यांचे हे वर्णन केवळ वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे केवळ माहिती देणारे असत नाही. बघितलेल्या दृश्याने त्यांच्या अंतःकरणामध्ये उदित केलेली भावना, तीमधून निर्माण झालेले चिंतन अथवा वैचारिक स्वरूपाच्या जाणिवा ते प्रकट करतात.

शिंदे यांच्या मनावर निसर्गाचा आध्यात्मिक स्वरूपाचा परिणाम कसा होतो, त्याचप्रमाणे त्यांची वैचारिकता ही किती व्यापक होती हे त्यांच्या १९०३ साली लिहिलेल्या 'जनातून वनात आणि परत' या लेखातून उत्कटपणे जाणवते. त्यांना सुंदर निसर्ग भावतो. मात्र सुधारणेच्या नावाखाली या यंत्रयुगात माणुसकीचे होणारे अवमूल्यन हेही तीव्रपणाने कसे जाणवते याचा प्रत्यय प्रस्तुत लेखावरून येतो. ऑक्सफर्डवरून ते आगगाडीने सुप्रसिद्ध सरोवर प्रांती मिळालेले होते. वाटेत त्यांना लागलेल्या नर्मिंगहॅम, मॅचेस्टर अशा दगडी कोळशावर चालणाऱ्या कारखान्याच्या 'ब्लॅककंट्री' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशातून जाताना मांडीवरच्या वर्तमानपत्रावर कोळशाची भुकटी कशी साचे व बाहेर पाहिल्यास नुसती गिरण्यांची धुराडी व

त्यातून निघणारे धुरांचे कल्लोळ कसे दिसत व घरे, देवळे व झाडी ही कशी सारखीच काळवंडून गेलेली दिसे याचे यथातथ्य वर्णन केले आहे. या वातावरणात अष्टौप्रहर राहणाऱ्या हतभागी मजुरांची काय स्थिती असेल या कल्पनेने त्यांच्या मनामध्ये अनुकंपेची भावना निर्माण होते. प्रगतीची ही काळी खरखरीत बाजू पाहून त्यांचे मन चिंतनमग्न होते. या यंत्रयुगातील तथाकथित सुधारणा ही माणसाची माणुसकी नष्ट करणारी आहे, ही त्यांना जाणीव झाली. यंत्रयुगाबद्दलचा निषेध त्यातून प्रकट होतो.

शिंदे यांना निसर्गातील स्वाभाविक जीवन हेच सुंदर वाटते. म. गांधींच्या प्रमाणेच, शिवाय त्यांच्या काही वर्षे आधी, यंत्रयुगाला महर्षी शिंदे यांचा स्वाभाविक विरोध होता हे जाणवते. पुढे १९०६ साली ते बंगालच्या सफरीत कुचबिहार संस्थानात गेले असताना गावाकडे नजर टाकली असताना केळी पोफळीच्या विस्तीर्ण व सुंदर बनातील झोपड्या बघितल्यानंतर त्यांना वाटते. "आधुनिक सुधारणेच्या प्लेगाला कंटाळून जणू एक संग्रिगेशन कॅंपच बांधला आहे."

निसर्गरम्य एकांतामध्ये त्यांना उच्च कोटीचा आध्यात्मिक अनुभव येऊ शकतो. सरोवर प्रांती प्रो. कार्पेंटर यांच्याकडे मुक्कामास असता एका रात्री ते बौरोडेल दरीमध्ये शतपावलीस गेले होते. त्यावेळी त्यांना अशा प्रकारची आध्यात्मिक प्रतीती येते, या अवस्थेचे त्यांनी वर्णन केले आहे.

"आनंद होत होता काय आम्हाला ?

सांगवत नाही. काही वेळापूर्वी मात्र झाला होता खरा.

आम्ही काही पाहत होतो काय ?

नव्हतो ! दिसत होते पण काही तरी !

मागितले का नाही ?

छे हो ! काय मागावयाचे ?

जिवाला कसे होत होते ?

मधूनमधून सुस्कारे बाहेर पडत होते !

ते का म्हणून ?

कोणी सांगावे ! काही तरी आतून बाहेर निघत होते.

व काही बाहेरून आत शिरत होते."

चैतन्यरूप परमेश्वरतत्त्वाचा जणू त्यांना साक्षात्कार झाला होता. या प्रकारची आध्यात्मिक प्रतीती बेनलोमंड शिखरावरून अतिभव्य विशाल निसर्गदृश्य बघितल्यानंतरही आल्याचे त्यांनी वर्णन केले आहे.

(अकरा)

आध्यात्मिक पातळीवरून पाहणे आणि अनुभव घेणे हा जसा शिंदे यांच्या प्रवासवर्णनपर साहित्याचा एक मुख्य विशेष आहे. त्याचप्रमाणे त्या ठिकाणाच्या लोकजीवनाचे, तेथील संस्कृतीचे निरीक्षण करणे व त्याचा अर्थ लावणे हाही एक दृष्टिकोन शिंदे यांच्या प्रवासवर्णनपर लेखनात आढळतो. लंडन शहराचे त्यांनी केलेले वर्णन देखील लोकजीवनाच्या आणि संस्कृतीच्या मर्मावर नेमके बोट ठेवणारे आहे. लंडन शहराचे वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे वर्णन तर ते करतातच, पण त्यामागे असलेली लोकजीवनातील सांस्कृतिक, नैतिक वैशिष्ट्यही ते हेरतात. छप्पन्न लाख वस्तीचे लंडन शहर बघितल्यावर 'मानवी महासागरात आपण जणू गटांगळ्या खातो आहोत की, काय' असे त्यांना वाटू लागते. कुठल्याही रहदारीच्या रस्त्यावर गेल्याबरोबर स्त्री-पुरुषांच्या लाटांवर लाटा थडकत असल्याचे पाहून 'जगावर मनुष्यप्राणी सवंग झाला आहे असे वाटते', अशी प्रतिक्रिया ते नोंदवतात.

जमिनीवर धावणाऱ्या विविध वाहनांचे वगैरे वर्णन केल्यावर लंडन शहराच्या जमिनीखालचे ते वर्णन करतात, "लंडनच्या जमिनीत खाली कोठे काय आहे हे सांगवत नाही. विजेच्या दिव्यांच्या तारा, धुराच्या दिव्यांच्या तोट्या, पाण्याचे बंब, मैल्याची गटारे आणि आगगाडीचे बोगदे यांनी सगळी जमीन मधमाश्याच्या पोळ्याप्रमाणे पोखरली आहे. खाली जमिनीत ही नभी तर वरती हवेतून टेलिग्राफ व टेलिफोनचे जाळे पसरले आहे. याप्रमाणे लंडन नावाचे दोनशे-तीनशे चौरस मैल क्षेत्रफळाचे एक सावयवी शरीर आहे."

इंग्लंड हे बोलून चालून व्यापाऱ्यांचे राष्ट्र आहे असे विधान करून येथील व्यापाऱ्यांची तऱ्हा ते वर्णन करतात "माल तर मोहक खराच, पण तो दुकानात मांडून ठेवण्याची ढब त्याहून मोहक. आमच्याकडील दुकानदार आपल्या मालाचे ढीगच्या ढीग दुकानात लपवून ठेवून आपण दाराशी येऊन बसतात. एखाद्यास वाटावे हे जणू रखवालीच करताहेत." मात्र इंग्रजांचा व्यापार केवळ बाह्य भपक्याने वाढलेला नाही. त्यांना गिऱ्हाईकाची कदर असते हे सांगून व्यापारांतील त्यांच्या यशाबद्दल ते विधान करतात, "एकंदरीत व्यापार, बुद्धी आणि नीती या तीनही मुख्य तत्त्वांची समान सांगड घालून दीर्घोद्योग व अचाट साहस व निश्चल श्रद्धा यांच्या पायावर या लोकांनी आपल्या व्यापार शास्त्राची इमारत उभारली आहे. म्हणून लंडन शहरास हल्लीचे वैभव आले आहे."

इंग्लंडमधून पाठवलेली प्रवासवर्णने तेथील विविध प्रकारच्या संस्था, लोकोपयोगी कार्ये, वस्तुसंग्रहालये वगैरेबद्दलची माहिती देणारी व बोधप्रद स्वरूपाची आहेत. भारतामधील केलेल्या प्रवासाची वर्णने वेधक व उद्बोधक उतरली आहेत. वेगवेगळ्या संस्कृती, धर्म, मानववंशशास्त्र, इतिहास व भाषा यांच्या अध्ययनामुळे त्यांचे हे प्रवासवर्णनपर लेखन अनेक संदर्भांनी अर्थघन बनले आहे. बंगळूरच्या रस्त्यावर एक फेरी मारली असता तेथे द्राविड, आर्य, मुसलमानी आणि इंग्रजी अशा विविध परंपरांची आणि संस्कृतीची कशी बेमालूम भेसळ होऊन गेल्याचे दिसते

याचे चटकदार वर्णन ते करतात. शहरात हिंडत असताना द्राविडी देवळांची पसरट व बोथट शिखरे, खिस्ती चर्चची गॉथिक निमुळती स्पायर्स, मुसलमानी मशिदीचे पांढरेशुभ्र मनोरे या साऱ्यांचे एकच विसंगत चित्र नजरेला दिसते. माणसांतही आर्य-अनार्य वंशाचे चित्रण आणि मुसलमानी-खिस्ती संस्कृतीचा वारकरणी प्रभाव कसा दिसतो, याचेही ते आकर्षक चित्र रेखाटतात. मंगळूर शहराबद्दल लिहिताना युरोपातील अथेन्स, एडिंबरो या सात टेकड्यांवर वसलेल्या शहरापेक्षाही अधिक टेकड्यांवर मंगळूर शहर वसले आहे, हे सांगतात. गोरखनाथांची कोणी मंगळा नावाची दासी होती तिच्यावरून गावाचे नाव पडले, ही दंतकथा ते नमूद करतात. गावाची नावे कशी पडतात याचा व्युत्पत्ती, इतिहास व दंतकथा यांच्याद्वारा शोध घेणे ही शिंदे यांची आवड सर्वच प्रवासवर्णनात दिसून येते. मुडविद्री, कारकळ वगैरे मंगळूर जिल्ह्यातील गावी असलेल्या देवळांचे, वासूचे व शिल्पांचे माहितीपूर्ण, उद्बोधक असे वर्णन त्यांनी केले आहे. हा मुलूख पावसाळी व रेटाडी असल्याने दगडाची उणीव व लाकडाची चंगळ म्हणून या सर्व भागातील देवळाचा अधिक भाग लाकडी आणि फार तर भिंती व खांब तेवढे लॅटराईट म्हणजे ठिसूळ दगडाचेच असावयाचे. छप्पर मात्र सगळीकडे लाकडी दिसून येते. त्याचा घाट इतर प्रांतात कोठेही न आढळणारा व फक्त केरळ देशातच आढळणारा असा आहे. शिवाय नेपाळ, तिबेट व ब्रह्मदेशातील छपरांच्या घाटाशी अगदी तंतोतंत जुळणारा आहे. ही बाब नमूद करून शिल्पशास्त्रज्ञ फर्ग्युसन यांचा तर्क ते सांगतात. नेपाळात पाऊस व लाकूड फार व दगड कमी, ही भौतिक परिस्थिती इकडेही असल्याने एखाद्याच कोपऱ्यात हा प्राचीन अवशेष दिसतो. ही शिल्पकला ईशान्येकडून आलेल्या बौद्ध व जैन मिशनऱ्यांनीच प्राचीन काळी इकडे आणली असावी असे फर्ग्युसनचे मत असल्याचे ते सांगतात. वास्तुशास्त्रामध्ये शिंदे यांना रूची होती हे त्याच्या सगळ्या प्रवासवर्णनातून दिसून येते.

प्रवासवर्णनपर लेखनातूनही शिंदे यांचे उच्च प्रतीचे चिंतन आपल्याला आढळते. कारकळ येथील त्रेचाळीस फूट उंचीचा एकाच दगडातून कोरलेला घुमटाराज नावाचा दिगंबर पुतळा पाहून शिंदे फारच प्रभावित होतात. ते लिहितात, "अगदी नग्न सावयव शरीर, धीरोदात्त व प्रसन्न मुद्रा, साधेपण भरीव सौंदर्य आणि भोवतालचे शांत वातावरणही सर्व पाहून जैन धर्माविषयीच नव्हे, तर शिल्पकाराविषयी देखील अनुकूल अशी पूज्य भावना उत्पन्न होते." शिंदे यांनी इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी व इटली वगैरे देशांत ऐतिहासिक विभूतीच्या व संतांच्या उठावदार मूर्ती बघितल्या होत्या. पण त्या कोणीही आपल्याला घेरले नाही इतके या घुमटाराजाने का घेरले, याचा ते स्वतःशी विचार करतात. कलकत्यातील जनरल औट रॅमचा अश्वारूढ पुतळा त्यांना आठवतो, "सत्तावन्न सालच्या बंडात बंडखोराच्या नरडीचा घोट घेण्यासाठी, चवताळून झेप घेणाऱ्या वाघाप्रमाणे आपल्या घोड्यावरून मागे वळून तलवारीचा वार करित आहे असा आव या पंचरशी पुतळ्याने दाखविला आहे. तो पाहून क्षणभर अंगावर शहारे उभारतात, पण ते क्षणभरच. लगेच या पाशवी व्यक्तीचे असले उर्मट प्रदर्शन पाहून तिरस्काराच्या लाटा उसळू लागतात.

त्या दाबणे जवळ जवळ अशक्य होऊन जाते. पण घुमटाराज ! तुझ्या कपाळावरील गांभीर्याच्या व हनुवटीवरील माधुर्याच्या रेखा माझ्या काळजात अद्यापि खोल खोलच रूतत आहेत याचे रहस्य काय असेल बरे ?" या प्रकारच्या चिंतनातून ते कलानिर्मितीच्या अंतरंगापर्यंत पोहोचतात. "काव्याचे व कलेचे हृदय म्हणजे पावित्र्य ऊर्फ धर्म हेच होय. हे हृदयच आपल्या अंगाबाहेर टाकून कवीने अथवा शिल्पकाराने कितीही ओढाताण करून अजबसृष्टी निर्माण केली तर ती नुसती आश्चर्यकारक होईल, पण जर जीवाला उद्धारक होणार नाही. आमचे प्राचीन शिल्पकार पुष्कळदा धर्माने झपाटलेले असत म्हणून त्यांच्या हातून अशा सृष्टी निर्माण झाल्या. पाश्चात्य शिल्पकार पुष्कळदा भक्तीपेक्षा चातुर्यावर भिस्त ठेवून कामाला लागतात. म्हणून त्यांच्या कृतीला तादृश किंमत येत नाही." धर्म हेच कलेचे हृदय होय हे त्यांच्या चिंतनाचे फलित प्रकट होते. महर्षी शिंदे यांच्या प्रवासवर्णनातून दिसून येणारी सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती, वास्तवाचे हुबेहुब वर्णन करण्याची क्षमता, अनेकविध शास्त्रांचे नेमकेपणाने दिले जाणारे संदर्भ, त्यांची अनुभव घेण्याची तरल संवेदनशीलता, अनुभव प्रकट करताना दिसून येणारी नर्म विनोदबुद्धी आणि या सर्वांत वरची बाब म्हणजे त्यांची आध्यात्मिकता, या अनेकविध वैशिष्ट्यांमुळे त्यांच्या प्रवासवर्णनपर लेखनांमध्ये वरच्या दर्जाची वाङ्मयीन गुणवत्ता प्रकर्षाने आविर्भूत होते.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या आत्मपर स्वरूपाच्या लेखनाचे काही विशेष साकल्याने आपण ध्यानात घेऊ. त्यांच्या या आत्मपर स्वरूपाच्या लेखनांमध्ये अत्यंत स्वाभाविकपणे लालित्य, म्हणजेच वाङ्मयीन सौंदर्य निर्माण होते. त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्यांच्या लेखनातून त्यांच्या प्रगल्भ, उन्नत अशा व्यक्तिमत्त्वाचा सच्चपणाने होणारा स्वाभाविक आविष्कार. त्यांच्या मनाची आध्यात्मिक ठेवण जीवनदृष्टीचा व्यापकपणा, त्यांची सत्यनिष्ठा, तरल संवेदनशीलता, काव्यात्मवृत्ती आणि मधुर अशा प्रकारची विनोदवृत्ती हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विशेष होत, याचा आधीही उल्लेख विवेचनाच्या अनुरोधाने आलेला आहेच. त्यांच्या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार हा त्यांच्या आत्मपर लेखनात वाङ्मयीन सौंदर्य निर्माण करणारा कायमस्वरूपाचा घटक आहे, असे आपल्याला जाणवते.

महर्षी शिंदे यांच्या लेखनामध्ये सौंदर्य अथवा लालित्य निर्माण करणारा महत्त्वाचा दुसरा घटक म्हणजे त्यांचा भाषेचा वैशिष्ट्यपूर्ण उपयोग. ते आपली भाषा केवळ संदेशवहनासाठी अथवा निवेदनासाठी वापरीत नाहीत, तर त्यांच्या जोडीने ते अधिकचा अर्थ प्रकट करतात. शिंदे यांची भाषा ही या प्रकारचा अधिकचा प्रकट करणारी साहित्यिक भाषा आहे. त्यांची मराठी शैलीची जाण अतिशय प्रगल्भ स्वरूपाची आहे. मॅट्रिकपर्यंतच्या शालेय शिक्षणाच्या काळातच ज्ञानेश्वर, तुकाराम, महिपती, श्रीधर या संतांचे साहित्य मनापासून वाचले होते. भाषेची दृष्टी सदैव अर्थाच्या गाभ्यावर असावी व हा अर्थ प्रकट करीत असताना डोळ्यात न भरणारे अलंकरण असावे अशी त्यांच्या ठिकाणी भाषाविषयक जाण निर्माण झाली होती. शिंदे आपल्या लेखनांतून

एखाद्या प्रसंगाचे मनोवृत्तीचे, व्यक्तीचे अथवा स्थळाचे वर्णन करीत असोत, किंवा गहन स्वरूपाचे धर्मचिंतन करीत असोत, भाषेच्या समुचित आणि सर्जक वापरामुळे तो वर्ण्यविषय आपल्या प्रत्ययाला आणून देतात. त्यांच्या शब्दवापराचा विचार केला तरी असे दिसते की, ते अनेकदा फारसी वा संस्कृत व क्वचित इंग्रजी शब्दांचा सहेतुकपणे उपयोग करतात. परभाषेतील शब्दांचा उपयोग करताना देखील तो अगदी अपरिहार्य आहे असे वाचकाला देखील जाणवते. "चांगल्या गुणाला मात्र ईश्वर कारण आणि वाईटाला मनुष्य कारण, असे म्हणणे म्हणजे ईश्वरावर ही मोठी मेहरबानीच करू पाहणे होय," या वाक्यातील 'मेहेरबानी' या शब्दांने जो आणि जेवढा अर्थ प्रकट होतो तो संस्कृत 'कृपा' शब्दांने प्रकट होऊ शकत नाही. मॅक्समुल्लरच्या धर्मविषयक तत्त्वज्ञानाने ते प्रभावित झाले व त्यांच्या मनावरील नास्तिक्याचे सावट दूर झाले. या संदर्भात वर्णन करताना, 'ते मला नवीनच एक आप्तपुरुष भासू लागले', असे वर्णन करतात. 'आप्तपुरुष हा हिंदू धर्मपरंपरेत विशिष्ट अर्थ असलेला शब्द येथे अत्यंत समर्पक वाटतो.' 'छविना', 'ललित' यासारखे जुन्या मराठीतील शब्द योग्य त्या संदर्भात उपयोगात आणून असे शब्द अर्थदृष्ट्या ते पुनरुज्जीवित करतात. नामाप्रमाणेच ते विशेषणांचा मार्मिकपणे उपयोग करतात. 'पुण्यासारख्या वाचाळ' व 'मुंबईसारख्या चवचाळ' शहरांचा संपर्क, आवाज अलगुजासारखा 'कोमल' व 'हृदयप्रवेशी' यासारखी विशेषणे वापरल्याची असंख्य उदाहरणे आहेत.

महर्षी शिंदे केवळ वाङ्मयीन विलास म्हणून अलंकार वापरत नाही तर, यथायोग्य वर्णन करण्यासाठी त्याचप्रमाणे एखाद्या बाबीबद्दलचा आपला अनुकूल वा प्रतिकूल स्वरूपाचा भावनिक दृष्टिकोन प्रकट करण्यासाठी आवश्यक तेथे ते अलंकाराचा उपयोग करतात. त्यांच्या अलंकार उपयोजनांचा एक विशेष असा आहे, की साध्या सरळपणाने उपमान-उपमेयांचा उपयोग करून उपमा-उत्प्रेक्षा यासारखी अलंकार निर्मिती न करता ते अर्धस्फुट रूपकाचा उपयोग करून व्यंगार्थ सुचवितात. 'घरकोंबडे कादंबरीकार' या शब्दयोजनेतील 'घरकोंबडा' हे विशेषण अतिवापरामुळे त्यातील रूपक लक्षात न येता साधे विशेषण बनून गेले आहे. परंतु, शिंदे यांनी कादंबरीकाराचे विशेषण म्हणून 'घरकोंबडा' हे विशेषण वापरल्यामुळे त्यातील व्यंगार्थ पुनरुज्जीवित होतो व जगाचा अनुभव न घेता निव्वळ घरी बसल्या बसल्या केवळ कल्पनेने कादंबऱ्या लिहिणारा असा अर्थ प्रतिकूल भावनिक दृष्टिकोनाबरोबर आपल्या प्रत्ययाला येतो. धर्म या विषयाला वाहिलेले एकही वर्तमानपत्र नाही. हे सांगताना "हल्ली देशात वर्तमानपत्राचा दररोज इतका केर पडतो, पण त्यात धर्माच्या नावाने एक निर्माल्यही आढळत नाही !" असे त्यांनी लिहिले आहे. एखादे वर्तमानपत्र जर धर्मविषयासाठी काढले असते तर ते धर्माला वाहिलेले फूल ठरले असते अशा प्रकारचा गौरवार्थ ते सूचित करतात. सक्तीच्या शिक्षणासाठी पैसा पाहिजे असेल तर दारूचे परवाने देऊन तो मिळविला पाहिजे हे जे १९२० च्या सुमाराला धोरण म्हणून सांगितले त्याचे वर्णन करताना 'शिक्षणाचे मंगळसूत्र दारूच्या बाटलीच्या गळ्यात बांधण्याचा

प्रकार' असे त्याचे वर्णन केले आहे. एका मंगल गोष्टीची जोड दुसऱ्या अभद्र गोष्टीशी घालणे असा अर्थ ते प्रतिकूल भावनेसह सूचित करतात. वैचारिक स्वरूपाच्या लेखनातही भावनिकतेचा आशय असलेली कितीतरी विधाने आपल्याला त्यांच्या लेखनात पाहावयास मिळतात.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे लेखन हे उन्नत धर्मावर नितांत श्रद्धा असलेल्या धर्मनिष्ठाचे लेखन आहे. त्यांचे स्वतःचे जगणे, प्रत्यक्ष कार्य आणि त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होणारी वैचारिकता आणि संवेदनशीलता यांच्यामध्ये एकवाक्यता आहे. सच्चेपणाने जगण्यातून त्यांचे हे लेखन निर्माण झालेले असल्याने स्वाभाविकपणेच त्याला गुणवत्ताही प्राप्त झाली आहे. मराठी साहित्य क्षेत्रातील अभिनिवेशरहित जाणकार समीक्षक-वाचकांचा जो वर्ग आहे त्याला शिंदे यांचे वाङ्मय फार मोलाचे वाटते. त्यांना शिंदे हे प्रबोधन युगातील आदर्श, विचारवंत लेखक वाटतात. महर्षी शिंदे यांनी संशोधनपर वाङ्मयात, त्याचप्रमाणे वैचारिक स्वरूपाच्या वाङ्मयात मोलाची भर घातली आहे. त्यांचे आत्मपर स्वरूपाचे हे ललित साहित्य हेही त्यांच्या जीवनसंबद्ध दृष्टिकोनामुळे, उन्नत प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार करणारे असल्यामुळे व आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण संवेदनशीलतेने मराठी साहित्याच्या संपन्नतेत भर घालणारे आहे, असे चोखंदळ अभिरूची असणाऱ्या अभिज्ञ वाचकवर्गाचे मत पडते.

मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात स्वातंत्र्योत्तर काळात व विशेषतः १९६० नंतर फरक पडलेला दिसत आहे, त्याचप्रमाणे साहित्यविषयक अभिरूचीविषयी योग्यप्रकारचे स्थित्यंतर घडताना दिसत आहे. महाराष्ट्राच्या प्रबोधनयुगात महर्षी शिंदे यांनी सुधारक म्हणून केलेल्या कामगिरीचे महत्त्व उत्तरोत्तर अधिक प्रमाणात जाणवू लागले आहे. जीवनाच्या समग्रतेचा विचार मांडणारे शिंदे यांचा मार्ग हाच खराखुरा सुधारणेचा मार्ग आहे, असे अनेक विचारवंत आज प्रतिपादन करीत आहेत. महर्षी शिंदे यांची सुधारक व विचारवंत म्हणून जशी थोरवी आज पटू लागली आहे, त्याचप्रमाणे एक श्रेष्ठ दर्जाचे आत्मपर ललितसाहित्याचे सर्जनशील लेखक म्हणूनही त्यांची मान्यता उत्तरोत्तर वाढू लागली आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचे विद्यमान अध्यक्ष श्री. मधु मंगेश कर्णिक यांनी तसेच पूर्वाध्यक्ष प्राचार्य रा. रं. बोरोडे यांनी महर्षी शिंदे यांच्या समग्र वाङ्मयाचे संपादन करण्याची जबाबदारी माझ्यावर सोपविली, याबद्दल साहित्य संस्कृती मंडळाच्या या दोन्ही अध्यक्षांचा, तसेच मंडळाचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

गो. मा. पवार
रणधीर शिंदे
संपादक

(सोळा)

जलप्रवास

प्रयाण

आगबोट पर्शिया

तरुण भार्या, तान्हे बालक, वृद्धही माता-पितरे ।
अनाथ भगिनी, बंधू धाकुटा, आश्रित बांधव सारे ।।
आलो टाकुनिया । पदरी घेई दयामया ।।१।।

शनिवार तारीख २१ सप्टेंबर, १९०१ रोजी सकाळचे १० ।। वाजता रा. कोरगावकरांचे घरातून निघालो तेव्हापासून वियोगाच्या तीव्र वेदनांस सुरुवात झाली. बॅलर्ड पियरवर माझ्या आधी बरीच मित्रमंडळी जमली होती. गुरुजन आशीर्वाद देऊ लागले. मित्रमंडळ अभिष्टचिंतन करू लागला. काहीजण प्रवासात उपयोगी अशा महत्त्वाच्या सूचना करू लागले. अशी एकच गर्दी उडाल्यामुळे मी भांबावल्याप्रमाणे झालो होतो. अशा स्थितीत मी काहींचा मुळीच निरोप घेतला नसेन, काहीस मी उत्तरे दिली नसतील. त्या सर्वांची मी आता प्रांजलपणे क्षमा मागीत आहे. १२ वाजता प्लेग-डॉक्टरची तपासणी सुरू झाली. १२ ।। वाजता मी सर्वांचा शेवटचा निरोप घेऊन निघालो. दारावर आत सोडताना रखवालदाराने थोडासा दांडगाईचा प्रसंग आणिला, पण हिंदुस्थानातील निदान २ वर्षेपर्यंत तरी ही अखेरची असल्यामुळे मी ती कौतुकाने सहन केली! तपासणी एका मिनिटातच आटोपली. एकदा आत गेल्यावर जाणारांची आणि पोचविण्यास आलेल्यांची नुसती नजरानजरही होत नाही, म्हणून दोघांसही फार वाईट वाटते. मी मचव्यात बसल्यावर, मला न भेटलेल्या बाहेरच्या तिघा मित्रांकडून, पुनः भेटून जाण्याबद्दल ३ चिठ्या आल्या पण इतक्यात मचवा निघाल्यामुळे, माझा नाइलाज झाला. हळूहळू माझा मायदेश डोळ्यांदेखत अंतरू लागला. परदेशगमनाचा विचार प्रथम आल्यापासून तो आतापर्यंत मी सारखा धांदलीत असल्यामुळे स्वीकृत गोष्टीचे पूर्ण स्वरूप डोळ्यांपुढे आले नव्हते, ते मी मचव्यात स्थिरपणे बसल्यावर प्रत्यक्ष दिसू लागल्यामुळे ह्या पाच मिनिटांत मनाच्या ज्या कित्येक कधीच न अनुभविलेल्या भावना झाल्या, त्या लिहून व्यक्त करणे केवळ अशक्य आहे! वियोग मूर्तिमंत पुढे उभा राहून माझ्या जिवलग

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

माणसांची उदास व खेदमय दिसणारी चित्रे मला एकामागून एक दाखवू लागला. अशाच कष्टमय स्थितीत मला दोन वर्षे काढावी लागतात की काय अशी धास्ती पडली. पण अखेरची मनाची भावना प्रार्थनामय झाली. विरहवेग कमी होऊ लागला. किंचित शांत दृष्टीने किनाऱ्याकडे पाहू लागलो, तो ह्या प्रवासाची मनात प्रेरणा होण्यास जी पर्यायाने कारण झाली आहे. ती मुंबई युनिव्हर्सिटी जणू काय हात वर करून आशीर्वाद देत आहे, असे दिसले.

याप्रमाणे मी १ वाजता पर्शिया आगबोटीवर दाखल झालो. नंतर एका तासाने माझे सर्व सामान मला मिळाले. २।। आम्ही सर्व मिळून जेवणास बसलो. जेवण चालले असता आगबोट सुटून केव्हा चालू लागली होती हे काही वेळ कळलेच नाही. एंजीनची धडधड लांबून किंचित ऐकू येत होती. ग्लासातील पाणी देखील सहज दिसण्यासारखे हालत नव्हते. ३ वाजता जेवण आटपून घाईने डेकवर येऊन पाहतो तो कुलाब्याचा दीपस्तंभही मागे राहिला होता. ३।। वाजता १० लाख वस्तीच्या मुंबई शहरास मला क्षितिजात शोधून काढावे लागले! ४। वाजता मुंबईजवळच्या डोंगराचाही कोठे मागमूस लागेना!! सभोवार क्षितिजाचे विशाल वलय पसरलेले, वरती ढग, खाली लाटा, याशिवाय आसमंतात दृश्य पदार्थ काय तो आगबोटीतून निघणारा धुराचा लोट हाच होता. खरोखर हा देखावा साक्षात दगडालाही कवित्वाची स्फूर्ती करणारा आहे! बोटीच्या अगदी पिछाडीच्या टोकावर-म्हणजे मजकडून होईल तितके करून माझ्या देशाजवळ-मी सुमारे एक तासभर हा देखावा पाहत चित्राप्रमाणे तटस्थ उभा होतो. बोट वेगाने चालली असता पाणी दुभंगून तिच्या मागे कोनाकृती धार दिसत होती. बाजूने पण्याचे तुषार उडून त्यावर ऊन पडून त्यातून इंद्रधनुष्य दिसे. संध्याकाळनंतर रात्री चांदणे पडले आणि समुद्राने आपला पेहराव बदलला. दुसरे दिवशी पहाटेस उटून पोशाक करून डेकच्या अगदी आघाडीस गेलो. हा देखावा कालच्यापेक्षाही अधिक मोहक व प्रेरक होता. आकाश अगदी निरभ्र असल्याकारणाने समुद्र त्याच्या रंगाने रंगला होता, आणि बोटीतून धूर निघालेला दिसत नसल्यामुळे, चहूकडे ऐक्य नांदत होते. अत्यंत पुरातन सागर महामुनी शांत व गंभीर रूप धारण करून 'एकमेवाद्वितीयम्' ह्या महामंत्राचा आपल्याशीच पाठ करीत संध्यावंदन करीत बसलेले दिसले. त्यास पाहून प्रत्यक्ष पापमूर्तीचाही संत बनेल ह्यात शंका नाही!!

पर्शिया आगबोट : कॅलिडोनिया, अरेबिया ह्याप्रमाणेच पर्शिया आगबोटही फार मोठी आहे. ही लांबीने सुमारे एक फर्लांग म्हणजे $\frac{3}{4}$ मैल व रुंदीने मध्ये २२ यार्ड आहे. ऊंचीने $\frac{4}{5}$ मजली इमारतीइतकी भरेल. वजन ७,००० टनापर्यंत नेऊ शकते. हिजमध्ये ५३० प्रवाशांची सोय आहे. पण ह्या खेपेस प्रवासी फार थोडे म्हणजे केवळ ७५ च होते हिचा वेग दर तासास १५ मैल पडतो. पहिले दिवशी ३१८, दुसरे दिवशी ३५८, तिसरे दिवशी ३५५ मैल ह्याप्रमाणे ही चालते. हिला दोन धुराडी आहेत. समुद्र खवळून केव्हा केव्हा तुषार आत येतात, म्हणून आगबोटीच्या बाजूस पुष्कळ आणि मोठ्या अशा खिडक्यांची योजना करता येत नाही. ह्यामुळे चोहीकडे वारा खेळावा, विशेषकरून खालच्या मजल्यात हवा पोचावी म्हणून अशी योजना केली असते की, मोठाले $\frac{2}{3}$ फूट रुंदीचे बंब खालपासून वरपर्यंत नेऊन त्यांची तोंडे पुष्कळशी पसरट करून हवेत निरनिराळ्या दिशेने वळवून दिलेली असतात. तेणेकरून वारा कसाही वाहत असला, तरी त्यांच्या तोंडात सापडून खाली उतरतो. असे बंब सुमारे ४० आहेत. प्रकाशासाठी खालच्या मजल्यात २४ तास एकसारखे विजेचे दिवे जळत असतात. बोटीला एकंदर पाच मजले आहेत. तळमजला पाण्याखाली आहे. त्यामुळे त्यात अंधार असतो. त्यात जड सामान आणि माल भरलेला असतो. दुसऱ्या मजल्यास लोअर डेक म्हणतात. दुसऱ्या वर्गाचे ह्या डेकवरील मुंबईपासून लंडनपर्यंत एका जागेचे भाडे ५२२-५० रुपये पडते. पाण्यावरचा हा पहिलाच मजला असल्याकारणाने, प्रकाश आणि हवा येथे पुरेशी नसतात. वरचेवर एखादी लाट खिडकीवरून जाते म्हणून ती नेहमी जाड भिंगाने बंद ठेवावी लागते. तिसऱ्या मजल्यास मेनडेक म्हणतात. मी ह्यात दुसऱ्या वर्गाचे तिकीट घेतले आहे, त्यास लंडनपर्यंत ६०० रुपये भाडे पडले. ह्यातील खोलीत अधिक सोई असून, खिडकी नेहमी उघडी ठेविता आल्यामुळे, हवा व प्रकाश मुबलक असतात. शिवाय अंधरुणावर पडल्या ठिकाणाहूनच खिडकीतून समुद्राचा सर्व देखावा नजरेस पडतो. चवथ्या मजल्यास डेक किंवा अपर डेक म्हणतात. येथे दुसऱ्या वर्गाच्या जागा नाहीत. मंडळीस हिंडण्यास, फिरण्यास, आराम खुर्च्यांवर बसण्यास किंवा काही खेळ खेळण्यास दोन्ही बाजूस दोन ग्यालरीसारख्या ४० यार्ड लांब व $\frac{5}{6}$ यार्ड रुंद अशा खुल्या जागा आहेत. मध्ये सुमारे १० यार्डांची चौरस धूम्रपानाची खोली आहे. पहिल्या वर्गाच्या मात्र ह्या मजल्यातही खोल्या आहेत. एका प्रवाशास संबंध एक खोली मिळते. तिचे भाडे लंडनपर्यंत सुमारे ८२२ रुपये पडते. पाचवा मजला उंच गोपुरासारखा आहे. येथे कोणी जत नाहीत. पण येथून सर्व क्षितिज नजरेस पडते.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

केबिन : एक एक खणाची एक खोली असते. तीस केबिन म्हणतात. लोअर डेकवर एका केबिनमध्ये तिघांची व मेनडेकवर एकीत चौघांची सोय केलेली असते. प्रत्येकाच्या जाग्यास बर्थ म्हणतात. त्यावर नंबर मांडलेला असतो. असे एकंदर ५३० नंबर आहेत. प्रत्येकाकरिता एक गादीवर चादर आंथरलेली, एक ब्लॅकेट, एक पासोडी, दोन मोठ्या व मऊ उशा आणि एक मोठा टॉवेल इतके सामान भिंतीत अडकविलेल्या दोन गजांवर व्यवस्थेने ठेवून एक अंथरूण बनविलेले असते. ही दोन खाली आणि दोन त्यावर असतात. भिंतीत एक शिसवीचे टेबल असते, त्यात एकावर एक असे चार खण असतात. समोर दुसरे एक टेबलासारखे असते त्यावर एक मोठा गोल आरसा लटकलेला असतो. त्याचेखाली एक फडताळ असते, ते उघडल्याबरोबर तोंड धुण्याचे एक जाड चिनी भांडे बाहेर येते. त्याचे मागेच दोन पेल्यातून दोन साबण ठेवलेले असतात. दोन्ही बाजूस दोन स्वच्छ रुमाल टांगलेले असतात. तोंड धुणे आटपल्यावर फडताळ उचलून झाकल्याबरोबर त्यातील पाणी खाली जाऊन सर्व पूर्वीप्रमाणे पेटीसारखे दिसते. आरशाच्या मागे एक काचेचा तांब्या व दोन ग्लास पिण्याचे पाणी भरून ठेविलेले असतात. अशा पेट्या दोन असतात. बारीक सामान ठेवण्यास चार जाळ्या आणि कपडे ठेवण्यास १२ खुंट्या असतात. एक विजेची बत्ती असते, ती संध्याकाळी आपोआप लागते. तिच्याखाली एक बटण असते. ते फिरविल्यास आपल्या मर्जीप्रमाणे ती विझविता येते. शिवाय एक मेणबत्तीचे शेड असते. वरती माळ्यावर चार लाईफ बेल्टस् असतात, २ इंच जाड व १ फूट लांब असे कॉर्कचे तुकडे दुहेरी एकत्र बांधून आपल्या पोटाभोवती बांधण्यास एक पट्टा तयार असतो. अपघाताचे वेळी हा पट्टा बांधून पाण्यात पडल्यास मनुष्य बुडत नाही.

डायनिंग सलून : हा एक सुरेख दिवाणखाना आहे. त्यात दोन्हीकडे चार चार खुर्च्या ठेविलेल्या अशी पाच टेबले एकापुढे एक मांडली आहेत. अशा पाच टेबलांच्या दोन्ही बाजूस दोन रांगा असून मध्ये एक मोठे न्याहारीचे टेबल ठेविलेले आहे. सकाळी ६।। वाजता चहा, रोटी, लोणी, फळे इ. असतात. ८।। स न्याहारी, १।। ला मुख्य जेवण, ४।। वाजता फराळ, ६।। ला चहा आणि रात्री ९।। वाजता फराळ, असा नेहमीचा क्रम असतो. ह्या सर्व प्रसंगी सर्व मंडळी हॉलमध्ये जमते, आणि आपापल्या ओळखीप्रमाणे जागा पसंत करते सकाळचा चहा व रात्रीचा फराळ सोडून बाकी सर्व प्रसंगी जेवणास कोणते पदार्थ तयार केले आहेत

त्यांची यादी कार्डावर छापून ती कार्डे टेबलांवर मांडलेली असतात. प्रत्येक टेबलाजवळ एक स्टुअर्ड (वाकनीस) उभा असतो क्रमाने सर्व पदार्थ आपलेकडे हा वाकनीस आणितो. आपल्यास लागेल तो लागेल तितका आपण घ्यावा. प्रत्येक वेळी सात किंवा अधिक पदार्थ असतात. कलकत्याची कढी, फ्रान्सचे वाटाणे, यारमाऊथचे मासे, इटलीची आमटी, सार्डिनियाचे अमुक आणि रंगूनचे तमुक, अशी यादीतील चटकदार नावे वाचून नवख्यास मोठी मौज वाटते. तरी प्रत्यक्ष पदार्थ पाही पर्यंत नुसत्या यादीवरून काही कल्पना होत नाही. हा सर्व थाट आणि हे प्रकार पाहून नवीन मनुष्य सहजच वाजवीपेक्षा अधिक खातो आणि दोन दिवसांनी ओकू लागल्यावर म्हणतो की आपल्यास बोट लागली!

स्नानगृह : एका खोलीत एक हौद कंबरेइतका खोल असतो. त्यात एक ऊन पाण्याची व एक थंड पाण्याची अशा दोन तोट्या असतात. ह्या दोन्ही मोकळ्या करून आपल्यास लागेल तसे गरम पाणी करून घेता येते. पण हे पाणी खारे असते म्हणून एका वेगळ्या पिंपात गोडे पाणी ठेविलेले असते. हौदातल्या पाण्याने स्नान केल्यावर या गोड्या पाण्याने अंग धुवावे. खाऱ्या पाण्यात आपला नेहमीचा साबण चालत नाही म्हणून, खाऱ्या पाण्याचा साबण किंवा सीसोप वेगळा मिळतो तो येताना आपण आणावा. येथे मिळत नाही.

करमणूक : धुम्रपानाचे खोलीत बुद्धिबळाचा आणि दुसरा कसलासा खेळ मांडलेला असतो. शिवाय पत्ते गंजीफा मिळतात. इतर २/३ प्रकारच्या व्यायामाच्या खेळांचीही योजना आहे. डेक स्टुअर्ड एका बाजूस क्रिकेट खेळण्यास जागा करून देतो, तरट हांतरून पिच तयार करतो. पहिल्या वर्गाकरिता पियानो वगैरेची अधिक व्यवस्था असते. लायब्ररीतून आपल्या नावावर पुस्तके वाचण्यास मिळतात. त्याबद्दल वर्गणी भरावी लागते.

नोकर : पाच पाच केबिनला एक स्टुअर्ड इंग्लिश मनुष्य असतो. तो रोज सकाळी संध्याकाळी आमची खोली झाडून साफ करितो, सामान व्यवस्थेने ठेवितो पांघरुणाच्या घड्या घालतो, बूट साफ करितो आणि दुसरे काहीही सांगितलेले काम करितो व माहिती देतो. आम्ही मागितल्यास आमचे जवेण खोलीतच आणून देतो. दाराजवळ एक बटन असते, ते वाटेल तेव्हा दाबल्यास वरची घंटा वाजते आणि एक स्टुअर्ड खाली येऊन सांगितलेले काम करून जातो. सर्व गोरे नोकर कोणते काहीही काम मोठ्या तत्परतेने, आदबीने व खुशीने

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

करतात, मग ते काम गोऱ्या प्रवाशाने सांगितलेले असो, किंवा काळ्याने असो, महत्वाचे असो किंवा हलके असो, जरुरीचे असो किंवा कसेही असो, करण्याची तऱ्हा एकच. पण स्नानगृहात काळे नोकर आहेत ते वरचेवर कुरकुरतात! आणि आमच्यापेक्षा साहेब लोकांची कामे मात्र लवकर करितात. गोरे नोकर कामे लवकर करितात. इतकेच नव्हे तर अशा ऐटीत करतात की त्यांच्याकडे पहातच बसावेसे वाटते.

सोबती : ७५ प्रवाशांपैकी आम्ही हिंदुस्थानचे रहिवासी नेटिव्ह ख्रिश्चन सोडून सातजण, कलकत्याचे एक कायस्थ गृहस्थ, लाहोरचे आणि आग्राचे दोन मुसलमान गृहस्थ, निजाम हैदराबादचे एक नायडू, मुंबईचे एक पारशी आणि एक मुसलमान व पुण्याचा मी असे सातजण आहो. सातहीजण तरुणच आहोत. वरील पारशी गृहस्थ व्यापारास जात आहेत. बाकी सर्वजण विद्यार्थी आहोत. पैकी पाचहीजण कायद्याचा अभ्यास करावयास जात आहेत. मी एक मात्र आपला विक्षिप्तच. प्रत्येक बोटीतून अलीकडे हिंदुस्थानची जी तरुण मंडळीच विलायतेस जात आहेत, त्यावरून हिंदुस्थानचे इंग्लंडशी विद्यार्थ्यांचे नाते कसे आहे, ते दिसून येते. पण ह्या सर्व बाबतीत गतानुगतिकत्वच दिसून येते. असो, आम्हा सर्वांचा चांगला स्नेह झाला होता. पैकी पाचजण तर नेहमी एकत्रच होतो. त्यामुळे प्रवासात एकांतवास मुळीच भासत नाही.

प्रकृती : अद्यापपर्यंत उत्तम आहे. दुसरे व तिसरे दिवशी दोनप्रहरी एक तासभर बरेच मळमळले. औषध घेतल्यावर तेही राहिले. बाकी सर्व ठिक आहे. मात्र माझ्या घड्याळाची प्रकृती मोठ्या गमतीने बिघडली आहे! आगबोटीतल्या घड्याळाशी ताडून पाहता माझे घड्याळ दुसरे दिवशी दहा मिनिटे पुढे गेले आणि तिसरे दिवशी २५ मिनिटे पुढे गेले. मग मी त्याचा मागचा काटा फिरवून हळू चालेल असे केले. तरी चौथे दिवशी ते आपले ४० मिनिटे पुढे! मला वाटले घड्याळाला आगबोट लागली! पण लवकरच माझ्या लक्षात खरा प्रकार आला. त्यावेळी आमची आगबोट मुंबई पासून सुमारे १,००० मैल आली होती आणि रोज ३६० मैल पश्चिमेकडे जात होती त्यामुळे असा फरक पडत आहे, हे लक्षात येऊन माझा मिच खजील झालो!

आगबोटीत पोस्ट ऑफिस व दवाखाना ही आहेत. एकंदरीत तिकिटाचे पैसे दिले आणि आपल्याजवळ भरपूर पोशाख असला म्हणजे येथे कसलीही वाण पडत नाही. इतकी

जर सर्व कडेकोट तयारी आहे तर धर्मसंबंधीही काही व्यवस्था केली आहे की कसे? ह्याबद्दल मी एका रविवारी शोध केला. पण त्यासंबंधी कधी विशेष गरज लागत नाही म्हणून व्यवस्था केली नाही असे कळले. मलाही बोटीवरचा रविवार आणि इतर वार ह्यांमध्ये कोणत्याच बाबतीत फरक आढळून आला नाही. बोटीवरच्या अधिकाऱ्यास यासंबंधी काळजी नसली तरी विश्वाच्या अधिकाऱ्यास ती आहे व त्याने पूर्ण व्यवस्था करून ठेविली आहे. मनुष्याने मात्र आपल्या स्वतःवरची आणि आपल्या बोटीवरची नजर काढून बोटीभोवतालच्या प्रदेशवर टाकावी म्हणजे पंचमहाभूतांचे अष्टौप्रहर सतत हरिकीर्तन चाललेले कानाला ऐकू येईल, डोळ्यांना दिसेल, रोमरोमांचास भासेल व शेवटी अंतरात्माही परमात्म्याच्या समागमात धन्य होईल.

समुद्रावरच्या एकंदर प्रवासात मुंबईपासून एडनपर्यंतचाच प्रवास काय तो विशेष कंटाळवाणा होतो. सभोवतालची परिस्थिती अगदीच नवी असल्याने पहिला दिवस केव्हाच निघून जातो. पण दुसऱ्या दिवशी दोनप्रहरपासून हळूहळू कंटाळा येऊ लागतो. पाहिलेले तेच तेच नजरेस पडू लागल्यामुळे मनाचा उत्साह नाहीसा होतो. अष्टौप्रहर अंग हालल्याने तोंडाला प्रकृतीच्या मानाप्राप्तेने कमीजास्त मळमळ सुटते. नवीन सोबत्यांशी अद्यापि चांगली घसट न पडल्यामुळे एकांतवास वाटू लागतो. सभोवती लोकांची इतकी गर्दी असून सुखदुःखाचे दोन शब्दही कोणाशी बोलण्यास मन धजत नाही आणि आत तर विरह धुमसत असतो. अशा स्थितीत, बायरन कवीने एके ठिकाणी वर्णिलेला हा गर्दीतला एकांतवास निर्जन एकांतवासापेक्षाही फार दुःसह होतो. पण अशी स्थिती बहुतकरून आमच्याच लोकांची होते. गोरे लोक लगेच एकमेकांशी मिसळून अनेक प्रकारचे खेळ खेळत दिवस काढतात. लहान मुले, पोक्त बाया आणि मोठे धटिंगण ह्यांचा दिवसभर धांगडधिंगा चालू असतो. या गुलहौशी पाश्चात्य लोकांनी सर्व जगभर-जमिनीवरच नव्हे तर पाण्यावरही-आपले घर पसरून टाकिले आहे, तेणेकरून हे कोठे गेले तरी ह्यांचा उल्हास कमी होत नाही. आम्हांला येथे धरून आणल्याप्रमाणे होते. असो, हा प्रकार रजोगुणाचा झाला, पण मनाची जर सात्विक वृत्ती होऊन ते धर्माच्या उच्च वातावरणात वावरू लागले, तर हीच परिस्थिती त्यास अत्यंत अनुकूल होते. लाटांचे एकसारखे उत्क्रमण, वायुचे सतत वाहणे, अपार आकाशमंडळात फाकणारी निःसीम प्रभा वगैरे पाहून विश्वाचे आनंद व सृष्टिव्यापाराचे सातत्य आणि अखेरीस परमेशाचे सर्वत्र

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

भरलेले मंगल वास्तव्य साक्षात दृग्गोचर होते आणि वर्डस्वर्थने सांगितल्याप्रमाणे, 'भेटीच्या अशा उदात्त प्रसंगी विचाराला अवकाशच नाही,' व परमात्म्याशी जिवात्म्याचे तादात्म्य होऊ लागते! पृथ्वीवर अशा ब्रह्मोपासना विरळ!

ता. २६ (सप्टेंबर) रोजी सकाळी एडन जवळची टेकडी दिसू लागली. ५ दिवसांत दगड आणि माती आमच्या मुळीच नजरेस न पडल्यामुळे ही टेकडी दुरून पाहून आम्हांस अत्यानंद झाला. एडन बंदर उंच उंच टेकड्यांमध्ये लपून बसल्यासारखे व मधून मधून डोकावते असे दिसते. टेकड्यांचे कडे उंचवर निमुळते होत गेले आहेत. चोहोंकडे वालुकामय प्रदेश दिसतो, झाडझुडूप किंवा एखादे हिरवे पानही कोठे दिसत नाही. बंदरात शिरल्यावर बोटीवर क्वारंटाईनचे निशाण फडकू लागले. व्यापारी लहान लहान होड्यांतून आपला माल विकण्यास अगदी बोटीजवळ येऊ लागले. व्यापारी गोंरे अरब असत, व होड्या हाकणारी पोरे सोमाली शिद्दी असत. क्वारंटाईनमुळे ह्यांस बोटीवर येण्यास किंवा आम्हांस त्यांचेकडे जाण्यास परवानगी नव्हती. म्हणून खालूनच ते आपला माल दाखवीत व किंमती ओरडून सांगत. ह्यांस मुसलमानी साफ बोलता येत होते. होडी हाकणारी सोमाली पोरे केव्हा केव्हा आपला जिन्नस दाखवून, केव्हा केव्हा आपल्या इंग्रजी भाषेने आणि केव्हा केव्हा आपल्या विद्रुप अंगविक्षेपाने गिऱ्हाइकाचे चित्त वेधीत. अरबांचा पोषाक बोहरी लोकांसारखा होता, ह्यांस दाढ्या नव्हत्या, पण कानांवर केसांची लांब झुलपी होती. सोमाली पोरे अर्धी नागवीच होती आणि तीही स्वतःचा काही माल विकीत. येथे विक्रीचे जिन्नस म्हणजे मडमांच्या गळ्यांतले पिसांचे हार, सुटी लांबरुंद सुंदर पिसे, सांबरांची शिंगे, माशांचे सांगाडे, शहामृगाची अंडी वगैरे प्राणिज कच्चा माल होता. ह्या जिनसावरून व त्यांच्या विकण्याच्या तऱ्हेवरूनही ह्या लोकांची कंगाल स्थिती दिसून येत होती. माल खपेनासा झाला म्हणजे ही शिद्दी पोरे ८/१० मिळून बँडचे चालीवर इंग्रजी गाणी गाऊ लागत, ती ऐकूण मोठी गंमत वाटे. कोणी त्यांज कडे पेनी टाकीत. अशा प्रकारे हा संगीतव्यापार बोट निघेपर्यंत २/३ तास चालला होता. पूर्वी प्रवासी लोक लहान लहान नाणी समुद्रात फेकीत असत व ही पोरे चटकन पाण्यात बुडी मारून ती नेमकी बाहेर काढीत, पण वरचेवर फार अपघात होऊ लागल्यामुळे, ह्या प्राणघातकी करमणुकीसंबंधाने वर्तमान पत्रातून गवगवा होऊन सरकारांनी ही चाल सक्तीने बंद केली, वगैरे हकीकत मी ऐकिली होती. आता तसला काही प्रकार दिसला नाही.

सकाळी ९ ।। वाजता आगबोट बंदरातून निघाली. दुपारी १ वाजण्याच्या सुमारा समुद्रात पोर्स नावाचे ३/४ फूट लांब मासे पुष्कळसे दिसले. ते पाण्यावर ३/४ फूट उंच उड्या घेत एकमेकांमागून धावत जात, काही बोटीबरोबर धावत येत. मध्यसमुद्रात ह्या प्राण्यांचा हा खेळ पाहून मनास करमणूक झाली, आणि अशा प्राथमिक कोटीतल्या प्राण्यांसही करमणुकीची आवश्यकता आहे व त्यांनीही आपापले खेळ बनविले आहेत, हे पाहून मोठे कौतुक वाटले. आमची बोट ४ ।। वाजता बाबेलमांडेबच्या सामुद्रधुनीत शिरली. ह्या अरबी शब्दाची व्युत्पत्ती बाब + इल् + मंदब् अशी आहे. बाब = दार, इल् = चे, मंदब् = रडणे, अश्रू एकंदरीत रडण्याचे दार असा या पदाचा अर्थ होतो. ह्या ठिकाणी आशियाचा व आफ्रिकेचा असे दोन्ही किनारे जवळ जवळ आल्याकारणाने आगबोटीस जाण्या-येण्यास हे ठिकाण फार धोक्याचे झाले आहे. थोड्याच वर्षांपूर्वी येथे एक आगबोट दगावली आहे, आणि असे अपघात आणखी कितीतरी झाले असतील म्हणून अरबी लोकांनी पूर्वीपासूनच ह्या स्थलास वरील अन्वर्थक नाव देऊन भयसूचक कायमचे चिन्ह करून ठेविले आहे. ४ ।। वाजता आम्ही तांबड्या समुद्रात शिरलो. इतर ठिकाणांपेक्षा येथे तांबड्या रंगाचे विशेष चिन्ह नसून ह्यास तांबडा समुद्र असे नाव का पडले हे कळत नाही. तांबडा समुद्र अगर इंग्रजीतील Red Sea ही दोन्ही नावे अरबी भाषेतील कुलझम् ह्या नावावरून पडली आहेत. कुलझम् ह्याचे अफाट, खोल, तांबडा इत्यादी अर्थ आहेत. अरबस्थानच्या व इजिप्तच्या किनाऱ्यावरच्या गावांची व इतर स्थळांची नावे बहुतकरून अरबीच आहेत. ह्यावरून अरबी लोकांनी एकेकाळी व्यापार, विद्या व राज्यकारभार इ. गोष्टीत आपले नाव व सत्ता बरीच गाजविली आहे हे दिसून येते. पण बंदरावर विकावयाला आणलेल्या जिन्नसांवरून पाहता हे आता फार मागासलेले दिसतात. तांबड्या समुद्रात उष्मा फार होतो. वारा अगदीच बंद असल्याने खोलीत मुळीच बसवत नाही, समुद्र एखाद्या डबक्याप्रमाणे शांत असतो. कपडे सर्व साहेबी थाटाचे असल्याने अंगातून घामाची संतत धार चाललेली असते. आशिया मातेचा लवकरच निरोप घ्यावयाचा असतो म्हणून जणू ती आम्हांस उष्णोदकाचे सचैल स्नानच घालीत असते.

ता. ३० सप्टेंबर सकाळी ६ वाजता आम्ही सुवेज येथे पोचलो. व्यापाराच्या आणि जलपर्यटनाच्या बाबतीत ह्या कालव्यामुळे अत्यंत महत्त्वाच्या सोयी व सुधारणा झाल्या आहेत. ह्याची लांबी म्हणजे तांबडा समुद्र व भूमध्य समुद्र ह्यांमधील अंतर सुमारे ८२ मैल आहे, आणि आशिया आणि आफ्रिका ह्यांमधील अंतर १५० पासून २०० फुटांच्या आतच

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

आहे. ह्यामुळे एकाच वेळी एकच बोट जाऊ शकते, आगबोटीला जाण्याला पाणी २५/३० फूट तरी खोल असले पाहिजे. तितक्या खोल पाण्याचा १०० फूट रुंद भाग कालव्याच्या मधोमध १०० यार्डावर एकएक बोट तरंगत ठेवून आखून दिल्याप्रमाणे केला आहे. समोरून जर ट्रॅम आली तर अरुंद गल्लीत बाजूला उभी करण्यास जसा रस्ता करून दिलेला असतो तशी येथेही समोरून आगबोट आल्यास उभी करण्यास जागजागी बाजूला तळी खणली आहेत. हा कालवा दोन मोठ्या सरोवरातून व कित्येक लहान लहान सरोवरांतून जातो. हा सर्व प्रदेश सपाट मैदान आहे, आणि समुद्रसपाटीवर ह्याची उंची ५/१० फुटांच्या आतबाहेर इतकी आहे. ह्यावरून परमेश्वराच्याच मनात येथे कालवा व्हावा असे होतेसे दिसते. तरी त्याची ही इच्छा ओळखण्यास मास्यूलसेप-ज्या फ्रेंच गृहस्थाने हा कालवा खणला-सारख्या धोरणी व साहसी मनुष्याला आपली सर्व अक्कल खर्च करावी लागली!

आमची आगबोट सुवेज बंदराच्या अगदी जवळ जाऊन उभी राहिली लगेच इजिप्त सरकाराकडून तीन लष्करी कामगार क्वारंटाईन कामासाठी बोटीवर आले, ते पोर्टसेडपर्यंत बोटीवरच होते. त्यापैकी एकास विचारता त्याने सांगितले की, कालवा अगदी अरुंद असल्यामुळे, बोटीतून कोणासही सहज मध्येच उतरून देशावर जाता येते. त्यांनी तसे जाऊ नये म्हणून देखरेखीस तिघांस ठेविले आहे. एडनमध्ये तर बोट बंदरापासून लांबच होती. सुवेज आणि मोर्सेयच्या दरम्यान उतरणाऱ्यास सुवेज येथेच उतरून घेऊन तेथे काही वेळ क्वारंटाईनमध्ये ठेवून मग सोडतात. पोर्टसेडपासून मार्सेयपर्यंतही एक कामगार होताच. ह्याप्रमाणे आम्ही हिंदुस्तान सोडून आलो, तरी युरोपच्या दारापर्यंत प्लेगच्या उपाधीने आमची पाठ सोडिली नाही. असो.

पृथ्वीवर जी काही अचाट मानवी कृत्ये आहेत त्यात सुवेजच्या कालव्याची गणना आहे. हा कालवा तयार करण्यास करोडो रुपये लागले आहेत, इतकेच नव्हे तर तो दुरुस्त ठेवणे अतोनात खर्चाचे काम आहे. दोन्ही काठची जमीन अगदी वालुची असल्याने काठ पसरून आत येतात. आणि कालवा वरचेवर उथळ होतो, म्हणून गाळ काढण्याचे काम नेहमी चाललेले असते. गाळ यंत्रानेच काढण्याची एक चकत्कारिक योजना केली आहे. एका आगबोटीवर एक रहाट-गाडगे उभे केले आहे. ज्या वाफेच्या यंत्राने ही बोट हळूहळू पुढे सरकते, त्याच्याच शक्तीने हे रहाटगाडगे हालते, आणि रहाटाचा खालचा भाग जसजसा गाळातून वर येतो, तसतसा प्रत्येक गाडग्यातून पाणी नितळून जाऊन गाळ वरती जातो. रहाटाच्या टोकापासून तो किनाऱ्यापर्यंत एक उतरता पूल जोडून दिला आहे. तो बोटीबरोबरच

हालतो. त्यात प्रत्येक गाडग्यातील गाळ पडून तो घसरत किनाऱ्यावर जाऊन पडतो. कोळशाची आणि लोखंडाची खाण व काड्यांच्या पेट्या इतके मिळाले की हे पाश्चात्य लोक शुद्ध दगडाकडून अत्यंत प्रचंड कामे करून घेतात. आणि हे लोखंडी राक्षस त्यांच्या आज्ञा कशा तत्परतेने व दक्षतेने वेळेवर आणि व्यवस्थेशीर करितात, हे पाहून आम्ही नुसते तोंडात बोट घालून पहात राहतो!!

कालव्यात पाणी शांत असते, पण ह्या अरुंद कालव्यात आमच्या एवढ्या मोठ्या बोटीचा २०-२५ फूट उंच भाग पाण्यात बुडतो. त्यामुळे आगबोट हालू लागली म्हणजे पाण्यात खळबळ उडते. ही धोक्याची जागा आहे म्हणून कालव्यातून बोट तर तासाला फक्त ४/५ मैल चालते. एक भिकारी काही तरी मिळेल या आशेने किनाऱ्यावरून धावत होता, तो बोटीबरोबर बरेच अंतर धावू शकला. कालव्यातून आगबोट नेण्याबद्दल कंपनीला भाडे भरावे लागते. आणि येथे मोठी रहदारी असल्याने कंपनीचे रोजचे उत्पन्न लक्षावधी रुपयांचे आहे. रात्र झाल्यावर आमच्या समोरून 'रीम' नावाची एक मोठी फ्रेंच आगबोट आली, तिला वाट देण्यास आमची गजगामिनी 'पर्शिया' एके बाजूस वळून मर्यादेने उभी राहिली. 'रिम' आमचे जवळून जाताना मध्ये अंतर फार तर २०/२५ फुटांचे होते. दोन्ही बोटीवरच्या लोकांनी जवळून जाताना टाळ्यांचा आणि 'हुर्र' चा मोठा गहजब केला. इतक्या आकुंचित व धोक्याच्या जाग्यातून एवढ्या प्रचंड बोटी अशा संथपणाने गेल्या, हे पाहून आश्चर्य वाटेल. त्या जिवंत असून अगदी समजूतदार असल्या तरी ह्यापेक्षा जास्त जपून गेल्या जपून गेल्या नसत्या!

ता. १ ऑक्टोबर ४ वाजता मी जागा झालो, आणि पाहतो तो आगबोट केव्हाच पोर्टसेद बंदराला लागली आहे. अंगावर ओव्हरकोट चढवून मी लगेच डेकवर चढलो. तेथे अगदी सामसूम होते. रात्रीच्या काळोखात बंदरावरून बोटीत कोळसा भरण्याची खाली गडबड चालली होती, चहुकडे भयाण देखावा पसरला होता, अशा वेळी अशा परक्या स्थळी निद्रिस्त झालेल्या बिचाऱ्या मोतीची^१ मूर्ती डोळ्यांपुढे उभी राहिली आणि औदासीन्याने मनास घेरल्यामुळे उजाडेपर्यंत झोप लागली नाही.

एडनपर्यंत हवा मुंबईतल्यासारखीच असते. तांबड्या समुद्रात वारा खेळत नसल्यामुळे व दोन्ही बाजूस रुक्ष डोंगर आणि वाळूची मैदाने असल्यामुळे ह्या ठिकाणी मुंबईपेक्षाही

१. मोती बुलासा - (१८६९-१९००) प्रार्थनासमाजाची दीक्षा घेतलेले मारवाडी समाजातील तरुण. धर्मशिक्षणासाठी इंग्लंडला निघाले असताना पोर्ट सय्यद येथे प्रवासात त्यांचा मृत्यू झाला.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

अधिक उष्मा होतो. पण सुवेजला पोहोचल्याबरोबर हवेत फरक भासू लागला. सुवेज येथे सकाळी ८ वाजता पारा ७५ अंशांवर होता, व दोनप्रहरी कालव्यात ८१ वर होता. भूमध्य समुद्रात अधिकच थंडी वाजू लागली. पुष्कळ गरम कपडे घातले तरी थंडी राहीना. त्यामुळे इंग्लंडात पोहोचल्यावर माझे कसे होईल ह्याबद्दल धास्ती वाटू लागली. ता. २ ऑक्टोबर रोजी दोनप्रहरी वारा सोसाट्याचा सुटल्यामुळे समुद्र खवळला होता. लाटा दोन-दोन पुरुष उंच येत होत्या. आगबोट इतकी हालू लागली की, एके ठिकाणी सरळ उभे राहता येईना. खालच्या मजल्याच्या खोलीतल्या खिडकीवरून प्रत्येक लाट जोराने आपटून जात असे, त्यामुळे पाणी आत येते की काय असे वाटे, पण जाड काचेचे भक्कम झाकण असल्यामुळे एक थेंबही आत येत नाही. अशा वेळी अंधरुणावर नुसते बसवतही नाही, कारण बसले की तोंडाला मळमळ सुटून डोके फिरू लागते. कोणी चालू लागला तर दारू पिऊन झिगल्याप्रमाणे झुकांड्या खात जातो. म्हणून अंधरुणावर अगदी पडून राहणेच बरे.

ता. ३ संध्याकाळी ४ वाजता आम्ही इताली आणि सिसिलीमधील मेसिनाचे सामुद्रधुनीतून जाऊ लागलो. एडन, सुवेज आणि सिसिली येथील वेळा अनुक्रमे सुमारे २, ३, ४ तास मुंबईच्या वेळेच्या मागे असाव्या, असे माझे घड्याळावरून दिसले. दोन्ही बाजूंच्या किनाऱ्यावर उंच डोंगर आहेत. त्यांच्या पायथ्याशी समुद्र व डोंगर ह्यांच्यामधील अरुंद प्रदेशात दोन्हीकडे लहान लहान खेडी व शहरे ह्यांच्या एकसारख्या रांगा लागून गेल्या आहेत. डोंगराच्या काही अवघड ठिकाणी देखील कड्यातून गावे वसलेली दिसली. अगदी काठावरच एक देऊळ होते, त्याचा घाट व शिखर ही थेट हिंदू देवळाप्रमाणेच दिसत होती. पावसाळ्यात डोंगरातील ओढ्यांचे पाणी गावांतून पसरू नये म्हणून वरपासून खालपर्यंत दोन्हीकडे भिंती बांधून वळणावळणाने सपाट उतरणी करून दिल्या आहेत. त्या दुरून फार सुंदर दिसतात. नकाशात इताली देशाचे जे निमुळते स्पार्टिक्टो भूशिर दिसते, त्याच्या अगदी टोकालाच एक उंच तुकडा तुटला आहे. तो वाटोळा असल्याने बुरुजाप्रमाणे दिसतो. समुद्रकाठाने जाणारी एक आगगाडी ह्याच बुरुजाच्या बोगद्यातून बाहेर पडताना दिसली. इतालीचे किनाऱ्यावर मेलिटो, रेजिओ आणि सिला ही शहरे आणि सिसिलीचे किनाऱ्यावर मेसिना हे मोठे शहर नजीकच दिसते. ह्या ठिकाणी समुद्राची रुंदी २/३ मैल असेल. पण समुद्रसपाटीमुळे त्याहूनही कमीच असेल, असे दिसते, चांगला पोहणारा दुसऱ्या बाजूस पोहून सहज जाईल.

वेळ संध्याकाळचा असल्यामुळे व समुद्र फार शांत असल्यामुळे ह्या ठिकाणी दोहोंकडच्या शहरांचा व उंच डोंगरांचा देखावा फार मनोहर होता. कुलाब्याच्या दांडीसारखा सिसिलीचा

एक लांब, सपाट, चिंचोळा जमिनीचा भाग इतालीजवळ गेला आहे. त्यास वळसा घालून आगबोट पुनः उघड्या समुद्रात शिरल्यावर डावीकडे लिपेरी बेटे आणि स्ट्रॅबोलीचा ज्वालामुखी पर्वत दिसू लागतो. हाच देखावा पाहून बायरन् कवीस कवितेची स्फूर्ती झाली असावी. वारा मंद व शीतल वाहत होता. स्वर्गातून परमेश्वराने शांतीचा जणू निरोपच धाडिला होता! सूर्य अस्तास जात असताना पश्चिमेकडच्या ढगांतून तापलेल्या लोखंडाप्रमाणे तांबडा लाल दिसत होता. तो सगळा क्षितिजाखाली गेल्यावरही त्याचे चपटे प्रतिबिंब काही वेळ दिसत होतेच. अफाट समुद्रावर स्वच्छ आकाशात ह्या शांत वेळी सूर्यास्ताचा देखावा पाहण्याची भारी मौज असते. बुडताना त्याची आरक्त किरणे लाटांवरून लांबपर्यंत पसरल्यामुळे समुद्र जणू सोन्याच्या रंगाने उचंबळतो की काय असे दिसते! ६ वाजता स्ट्रॅबोली ज्वालामुखी पर्वताच्या शिखरातून निघणारा धुराचा लोळ दिसू लागला. ह्या डोंगराच्या नजीक आलो, त्यावेळी अगदी काळोख पडल्यामुळे ह्याचा देखावा स्पष्ट दिसला नाही. ता. ४ रोजी संध्याकाळी ४ ।। वाजता आम्ही कार्सिका व सार्डिनीया बेटांमधील बोनिफोसिया सामुद्रधुनीत आलो. दोन्ही बेटांच्या किनाऱ्यावर मुळीच कोठे वस्ती दिसली नाही. ता. ५ ला सकाळी मोर्सेय येथे पोचलो.

ह्या १४ दिवसांच्या जलप्रवासात मला विशेष म्हणण्यासारखा कंटाळा वाटला नाही किंवा दुसरा कसला त्रास झाला नाही. एखाद्या लहानशा खेड्यातल्याप्रमाणे अगर एखाद्या मोठ्या राजवाड्यातल्याप्रमाणे हे आमचे दोन आठवडे गेले. हल्लीचे काळी आगबोट म्हणजे नुसते प्रवासाचे उत्तम साधन आहे. इतकेच नव्हे तर परदेशात कामधंदा करून थकलेला मनुष्य आणि एका स्थळी बराच वेळ राहून कंटाळलेला खुशालचेंडू ह्या दोघांसही आरामाचे आणि चैनीचे स्थान आहे. पण जलपर्यटनात एवढी मोठी सुधारणा नुसत्या गेल्या शतकात कशी घडून आली, ह्याचे वर्णन एका पुस्तकात मी वाचले, त्याचा दोन शब्दांत सारांश देतो.

पाण्यावरून गलबत हाकारण्याच्या कामी प्रथम ज्या काही अडचणी आल्या त्यात लोकांचे अज्ञान, दुराग्रह आणि पोरकट भीती ह्याच फार मोठ्या होत्या. काही धाडसी शोधक लोकांनी चांगले प्रयोग करून ही गोष्ट फायदेशीर आहे, असे दाखविल्यावरही सरकार आगबोटी वापरण्यास लवकर परवाने देईना व लोकही धजेनात. इ. सन १८१२ त मि. हेन्री बेल नावाच्या मनुष्याने 'कॉमेट' नावाची पहिली आगबोट क्लार्ईड नदीवरून हाकारली. तिच्या इंजिनाची शक्ती नुसती ४ घोड्यांइतकी होती. वेग १ तासाला ७ ।। मैलांचा होता. आणि वजनही फार कमी होते. अमेरिकेतील 'सव्हाना' शहरापासून 'सव्हाना' नावाची पहिली आगबोट

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

ता. २८ मे, १८१९ रोजी निघाली. ती ता. २९ जून, १८१९ रोजी लिव्हरपूल शहरास पोचली. हल्ली इंग्लंड आणि अमेरिका ह्यांमध्ये 'क्यूनार्ड' कंपनीच्या टपाल नेणाऱ्या ज्या मोठ्या आगबोटी आहेत, त्यांत 'कॅपानिया' आणि 'लुकानिया' फार मोठ्या आहेत. कॅपानिया १२,९५० टन माल नेऊ शकते. तिची शक्ती ३०,००० घोड्यांची आहे. आणि ती दर तासाला २३ मैल चालते. लुकानिया ही अमेरिकेहून इंग्लंडला एकदा ५ दिवस १५ तास ३७ मिनिटे इतक्या वेळात आली. आजपर्यंतच्या प्रवासात हा सगळ्यात जलद प्रवास आहे. 'क्यूनार्ड' कंपनी आणि 'व्हाईट स्टार' नावाची जर्मन कंपनी ह्यांमध्ये अटलांटिक महासागरातून टपाल नेण्याच्या कामी मोठी चुरशीची स्पर्धा लागली आहे. लुकानिया जन्मपर्यंत मेलचे काम 'व्हाईट स्टार' कडेच होते. आगबोटीला अधिक वेग देण्याचे कामी आता जर्मन लोकांची सरशी होऊ लागली आहे. 'केसर विल्हेल्मडर प्रॉसी' नावाची आगबोट ही एके दिवशी ५८० नॉट्स म्हणजे ६५२ मैल चालली. हा सर्वात जास्त वेग आहे. पण लुकानिया बोटीच्या वर दिलेल्या वेळात तिला अद्यापि इंग्लंड व अमेरिकेच्या मधला प्रवास करता आला नाही. 'डचॅलंड' या जर्मन बोटीची शक्ती सर्वात जास्त म्हणजे ३५,००० घोड्यांइतकी आहे. 'सेल्टिक' नावाची नुकतीच बेलफास्ट येथे केलेली बोट सर्वात जास्त लांब म्हणजे ७०४ फूट आहे. 'फर्स्ट बिस्मार्क' ही सर्वात अधिक श्रीमंत थाटाची बोट आहे. म्हणून ती विलासी स्त्रियांची मोठी आवडती आहे. दक्षिण महासागरात तितकी स्पर्धा नसल्यामुळे पी. अँड ओ. च्या आगबोटींची शक्ती ११,००० घोड्यांपेक्षा जास्त नाही. मी येताना 'पर्शिया' आगबोटीचा सर्वात जास्त वेग म्हणजे एके दिवशी ती ४३१ मैल चालली, हाच होय.

कॅपानियासारख्या प्रचंड आगबोटीला दररोज ४५० टन कोळसा लागतो म्हणजे प्रत्येक ३ $\frac{१}{४}$ मिनिटाला एक टन पडतो! ह्या आगबोटीची किंमत ६,००,००० पौंड म्हणजे जवळ जवळ एक कोट रुपये आहे!! एडिसनचे असे म्हणणे आहे की, अमेरिका आणि इंग्लंड ह्यांमधील प्रवास फार तर ३/४ दिवसात करता येईल! ह्याचे नाव प्रगती!!!

दर रविवारी बोटीवर धर्मसंबंधी काही होत नाही, असे जे मागे मी लिहिले आहे ते, चुकीचे आहे. ता. २९ सप्टेंबर आदित्यवारी 'पर्शिया' आगबोटीवर सार्वजनिक ईश्वरोपासना झाली, ती स्वतः कमांडरानेच चालविली. पुरुष व स्त्रिया मिळून ४० जण हजर होते. उपासनेनंतर समुद्रावरील धर्मकृत्यांकरिता म्हणून तेथल्या तेथेच सुमारे २० रुपये जमले. असो. कोणत्या तरी रीतीने ह्या लोकांची धर्मबुद्धी प्रकट होत आहे.

मार्सेय शहर

मॅचेस्टर कॉलेज, ऑक्सफर्ड

तारीख ५ ऑक्टोबर रोजी सकाळी ६ वाजता मार्सेय जवळची टेकडी दिसू लागली. आगबोट बंदरावर पोचल्यावर काही वेळाने न्याहारी आटपून आम्ही 'पर्शिया' चा निरोप घेतला आणि ९।। वाजता युरोपच्या किनाऱ्यावर पाय ठेविला. ज्यांच्यामार्फत आम्ही तिकीट काढिले होते, त्या कुक कंपनीचे दुभाषे आमची वाट पाहात बंदरावर उभे होतेच. त्यापैकी एकाने आमचे सर्वही सामान आपल्या ताब्यात घेतले. हिंदुस्थानचे आम्ही पाच विद्यार्थी आणि एक व्यापारी एकत्र होतो व लंडनपर्यंत मिळूनच गेलो. आम्हा सर्वांना लंडनला लवकरच जावयाचे होते म्हणून आम्हांस मार्सेय येथे १२ च तास रहावयास सापडले. पण तितक्याच वेळात जेवण वगैरे लवकर आटोपून मार्सेयचा पहावेल तितका भाग पाहिला. आमच्या व्यापारी पारशी सोबत्यास फ्रेंच भाषेत थोडीशी जीभ हालविता येत होती, त्याचा आम्हांस अतोनात फायदा झाला. त्याच्याशिवाय आम्ही सर्व कान असलेले बहिरे आणि तोंड असलेले मुके झालो होतो. वरील दुभाष्याने मोठ्या आदबीने आमची सर्व सोय करून 'हॉटेल डी जि नीव्ही' नामक खाणावळीच्या एजंटाशी आमची गाठ घालून दिली. दोनप्रहरच्या फराळास बराच अवकाश होता, म्हणून आम्ही खाणावळीत विना कारण खोलीचे भाडे भरीत न बसता शहर पाहण्यास बाहेर पडलो. मार्सेय हे फ्रान्स देशातील दुसऱ्या प्रतीचे शहर व पहिल्या प्रतीचे मोठे महत्त्वाचे बंदर आहे. आम्ही ज्या धक्क्यावर उतरलो, तो म्हणण्यासारखा सुंदर नव्हता व स्वच्छही नव्हता. फ्रेंच लोकांच्या नखऱ्याविषयी व छानीविषयी माझी जी कल्पना होती, तिच्यामुळे माझी सकृदर्शनी थोडी निराशा झाली. पण जसजसा मी शहरात शिरू लागलो, तसतशी ही निराशा कमी होऊ लागली आणि काही भागातील रस्त्यांची शोभा व दुकानांचा थाट पाहून तर ती अजीबात नाहीशी झाली. आणि मुंबईचे उत्तम रस्तेही ग्राम्य वाटू लागले. पण स्वच्छतेच्या मानाने पाहिल्यास मुंबईला तिच्या काही गल्ल्यांची पावसाळ्यातील मासलेवाईक स्थितीची आठवण झाल्याबरोबर ही देखील तुलना करू नये असे वाटले. रस्ते बहुतेक

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

फरसबंदीचे आहेत. काही ठिकाणी अगदी एका नमुन्याच्या घरांची रांग लागते. विजेच्या ट्रॅम्स, घोड्यांच्या ट्रॅम्स, ऑम्नीबसेस आणि घोड्यांच्याव गाढवांच्या लहानमोठ्या गाड्या वगैरेंचा रस्त्यातून एकच घोळका चाललेला असतो. अशा रस्त्यातून आम्ही चाललो असता रस्त्यातील निदान अर्ध्या तरी लोकांचे डोळे आमच्याकडे लागले. का? तर मी डोक्यावर आपला गुलाबी फेटाच घातला होता म्हणून. एके ठिकाणी गाडी ठरविण्यास आम्ही एकदोन मिनिटे उभे राहिलो, तर आमचेमागे लहान मोठ्या स्त्री-पुरुषांची मोठी गर्दी जमली! माझ्या एका डोक्याशिवाय आम्ही सहाहीजण जरी नखशिखांत साहेब बनलो होतो, तरी हा प्रकार घडू लागला. जर आम्ही सर्व आमचे सगळे निरनिराळे देशी पेहराव करून बाहेर पडलो असतो, तर रस्त्यात काय अनर्थ घडता कोण जाणे. तरी पण माझ्या एका फेट्यामुळे काही कमी खळबळ उडाली नाही. बायका आपल्या लहान मुलांस कडेवर किंवा खांद्यावर घेऊन आम्हांकडे बोट दाखवू लागल्या, तरुण मुली घरात पळत जाऊन इतरांस बाहेर बोलावून आम्हांस पाहात उभ्या राहत. या त्रासामुळे माझे सोबती थोडेसे कुरकुरू लागले व मलाही अडचण वाटू लागली. आगबोटीवर देखील यासंबंधी बरीच चर्चा झाली. मार्सेय बंदरावर बोटीवरून उतरताना आमच्या बरोबर येणाऱ्या एका सिव्हिलियनाने मजजवळ येऊन मोठ्या आस्थेने विचारले की, कायहो, हे तुमच्या डोक्यावरचे तुम्ही लंडनपर्यंत कायम ठेवणार की काय? लंडनची मुले वात्रट आहेत, ती तुम्हांस त्रास देतील. माझ्या पोषाखाची तो विशेष कळकळ दाखवू लागला, हे पाहून मी त्यास विचारले की, विलायतेस पोलिसची व्यवस्था चांगली आहेना! यानंतर विशेष बोलणे झाले नाही!

फ्रेंच लोक सर्वापेक्षा अधिक उल्हासी व रंगेल आहेत, शहरातील पुष्कळ लोक घरी जेवणाची दगदग न करिता खाणावळीतच जेवतात, वगैरे गोष्टी मी मागे एका प्रवासवर्णनात वाचल्या होत्या. त्यापैकी एक प्रकार असा आढळून आला की, मुंबईतल्या इराण्यांच्या दुकानाप्रमाणे येथे खाण्यापिण्याची आरामस्थाने गल्लोगल्ली पुष्कळ आहेत. दुकानासमोर रस्त्याच्या बाजूने मोठे उघडे पटांगण असते. त्यात शेकडो खुर्च्या व टेबले मांडलेली असतात. येथे जेवणारांची गर्दी जमलेली असते. ही ठिकाणे स्वच्छ, सुंदर व भपकेदार असतात. रस्त्यातील गर्दीकडे पहात व चकाट्या पिटीत हे लोक उपहार करीत असतात. दुसरा एक चैनीचा प्रकार असा आढळला की, काही ठिकाणी रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस उंच व दाट झाडे लाविली आहेत, ही झाडे वर एकात एक इतकी मिसळून गेली आहेत की, भर दोनप्रहरी देखील या रुंद रस्त्यात गर्द छाया असते. अशा ठिकाणास येथे बुलवर्ड असे म्हणतात. जाग-जागी विश्रांती घेण्यास

बाके ठेविली आहेत. ह्या रस्त्यातून गाड्याघोडी जात नाहीत. त्यांच्याकरिता दोन्ही बाजूने वाटा करून दिलेल्या आहेत. मधून रिकामटेकडे हिंडत असतात किंवा बसलेले असतात.

आम्ही 'नॉटर डेम् द ला गार्ड' नावाचे देऊळ पाहून परत खाणावळीत जेवणास गेलो व जेवण आटोपल्यावर लगेच पॅलेस डिला शांप नावाचा महाल पाहावयास गेलो. हा महाल एका लहानशा टेकडीच्या बाजूवर बांधला आहे. त्याचे पहिले दोन मजले टेकडीतच कोरले आहेत व बाकीचे मजले त्यावर उभारले आहेत. ही एकंदर इमारत अर्धवर्तुळकार आहे. हिच्यापुढे रस्त्यापर्यंत सारखे उतरते पटांगण विस्तीर्ण पसरले आहे. त्यावर रसरशीत गवताचे आणि नानाविध रंगांच्या कोमल वनस्पतींचे गालिचे अंथरले आहेत. दोहों बाजूंच्या गालीच्यांची शोभा पाहत पाहत आम्ही चढण चढून वर गेलो. तो एका बाजूस पोस्टाच्या पेटीसारखी एक पेटी ठेवलेली दिसली. आमच्यातील एकाने तिच्या एका फटीतून आत एक पैसा टाकिल्याबरोबर दुसऱ्या एका फटीतून मार्सेयच्या एका सुंदर इमारतीचा फोटो बाहेर पडला. ह्या इमारतीचा समोरचा तळमजला टेकडीच्या खडकात कोरून काढला असून, ह्या ठिकाणी कोरीव लेणे फार पाहण्यासारखे आहे. येथे अर्धवट उजेड व अर्धवट अंधार आहे. पोखरून काढलेल्या भरभक्कम खांबाभोवती आणि पुतळ्यांच्या आजूबाजूला खडकातून झिरपणाऱ्या झऱ्याचे पाणी खेळत आहे. शांत समयी हे एकांतस्थळ पाहून असे वाटते की, निसर्ग आणि मानवी कला ह्या जोडप्याचे हे जणू क्रीडास्थानच असावे. महालाच्या ह्या मधल्या भागाच्या दोन्ही बाजूस अर्धवर्तुळकार दोन दालने आहेत. एका दालनात अनेक प्रकारच्या जनावरांची व पक्ष्यांची मृत शरीरे व इतर पदार्थ ह्यांचा मोठा संग्रह व्यवस्थेने लावून ठेविला आहे. आणि दुसऱ्या दालनात खालच्या मजल्यात पुतळे व वरच्या मजल्यात चित्रे ह्यांचा संग्रह ठेविला आहे. ह्यांपैकी बहुतेक चित्रे आणि मूर्ती नग्न होत्या, त्यांत विशेषेकरून काही सुंदर तरुण स्त्रियांची चित्रे तर केवळ नग्न आणि नैसर्गिक स्थितीत इतकी हुबेहूब दाखविली होती की, आम्हा पौरस्त्यांस तिकडे पाहिल्याबरोबर पराकाष्ठेची शरम वाटून, चित्रातील सुंदरींचा जणू अपमान केल्याप्रमाणे खेद वाटे. तसेच यावरून फ्रेंच लोकांच्या सौंदर्याभिरुचीचाही मासला कळतो. ही चित्रे सुप्रसिद्ध व सुसंस्कृत चिंताऱ्यांच्या मनातून व हातातून उतरली असल्यामुळे एकावर चित्त गुंतले, ते येथेच गुरफटून राही. इतक्यात सहज दुसरीकडे नजर गेल्याबरोबर तिकडेच लक्ष लागे. हा देखावा पाहून आम्हांस असे वाटू लागले की, दैवी सौंदर्य आणि मानवी चातुर्य ह्या दोन्हींची आम्हांस ह्यापूर्वी नीटशी कल्पनादेखील नव्हती. काव्य, इतिहास, नाटक, पुराण, दंतकथा, प्रवासवर्णन, भूगोल, खगोल आणि दुसऱ्या अनेक शब्दसृष्टीचे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

प्रतिबिंब ह्या चित्तवेधक चित्रसृष्टीत परावृत्त झाले होते. हाच मासला पुतळ्यांचाही. असो, अशा प्रकारचा हा संग्रह अफाट असून आम्हांला वेळ तर फारच थोडा होता. आणि शहरात अशी ठिकाणे आणखी किती होती कोण जाणे. अशा स्थितीत आमच्या मनाची किती ओढाताण झाली हे सांगताच येत नाही.

मार्सेयमध्ये व पॅरीसमध्ये एक चमत्कार दिसला. तो हा की ४-५ ठिकाणी बायकांच्या ओठावर मिशा दिसल्या! एका वृद्ध बाईला तर अगदी खास वस्तूच्याची गरज लागत होती, असे दिसले, कारण तिच्या हनुवटीवर गालावर आणि ओठावर करड्या रंगाचे राठ खुंट वाढले होते. एक-दोन युवतींच्या ओठांवर कोवळ्या व निळसर केसांच्या दाट पण आखूड मिशा पाहिल्या. ह्या नटव्या फ्रेंच बायकांनी कसली तरी तेले लावून आपले केस कृत्रिम रीतीने वाढविले असल्यास न कळे!

जेवण वगैरे आटपून रात्री ८ वाजता आम्ही स्टेशनावर गेलो. तेथे कुक कंपनीचा दुभाषा आमचे सर्व जड सामान घेऊन आमची वाट पाहत हजर होताच. आमच्यासाठी एक रिझर्व्हड २ न्या वर्गाचे कंपार्टमेंट घेऊन त्यात आमची सर्व सोय त्याने लावून दिली, आणि आम्ही ८-४० ला पॅरीसला निघालो. थंडी फार पडली असल्याने आम्ही दारे पक्की बंद करून जवळ असेल तितका गरम कपडा अंगावर घेऊन स्वस्थ गुरफटून निजलो. तो सकाळी ६ वाजता डी जॉन स्टेशनावर जागे झालो. गाडीचा वेग दर तासास ५०-६० मैलपर्यंत होता. डब्यांची रुंदी किंचित जी. आय. पी. पेक्षा जास्त असते. प्रत्येक डब्यात लांबीच्या बाजूने सुमारे ३ फुट रुंदीचा भाग गॅलरीसारखा खुला असतो. ह्या गॅलरीतून गाडीच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत गाडी चालू असतानादेखील जाता येते. आगबोट बंदरावर पोहोचल्याबरोबर जरूरीच्या उतारूस ताबडतोब नेण्यास 'पी. अँड ओ. स्पेशल' तयार असते, ती मार्सेयहून जी लगेच निघते ती कॅलेवरच थांबते. त्या गाडीत एक भोजनाचा स्वतंत्र हॉल आणि निजण्याच्याही खोल्या असतात. डी जॉन स्टेशनापासून तो पॅरीसपर्यंत, वाटेत शेते, कालवे, दऱ्या, बोगदे, गावे इ. चा सुंदर देखावा गाडीतून दिसला. पाऊस एकसारखा सपाटून पडत होता. फ्रेंच लोकांची सौंदर्याभिरुची त्यांच्या शेतातूनही दृष्टीस पडते. ह्यांची शेते म्हणजे केवळ बागच! कालव्याच्या काठी झाडे लागली होती, ती जणू कवाइतीलाच उभी आहेत असे वाटे. जागोजाग खेडी लागत, ती खेडी नव्हत, चित्रेच ती! फ्रान्सची शेते सकाळच्या वेळी गाडीतून धावत असताना प्रथमच पाहून एखाद्या नवख्यास, इतर ठिकाणी राजा होण्यापेक्षा फ्रान्समध्ये शेतकरी होणे बरे, असे वाटल्यास त्यात नवल काय?

पॅरीस शहर

समता-स्वतंत्रता-बंधूता झेंडा मिरविणारी, सौंदर्याची जी खाण त्या पॅरीसपुरीत आम्ही सकाळचे १० वाजता उतरलो. पॅरीस शहर पॅरीस शहराप्रमाणेच आहे. ह्यापेक्षा जास्त काही वर्णन करवत नाही. पुष्कळ लोकांनी याचे वर्णन केले असल्यामुळे, येथे त्याचे वर्णन करण्याचे विशेष प्रयोजन नाही. शिवाय जवेण वगैरे आटपून आम्ही गाडीत बसून बाहेर पडलो, तोच आम्हांस पावसाने गाठले. आम्ही मुख्य रस्त्याने प्रदर्शनाकरिता मुद्दाम बांधलेले मोठमोठे सुंदर महाल पाहत प्रथम 'पॅलेस डी नॅशनल इन्व्हॅलिड्' म्हणजे जेथे प्रसिद्ध ऐतिहासिक राजपुरुषांची थडगी आहेत, अशा राजवाड्यात गेलो. वीरमणी नेपोलियनाचे येथे भव्य कबरस्थान आहे. हौदासारखी सुमारे २० फूट व्यासाची वर्तुळाकार जागा जमिनीत सुमारे २० फूट खोल सुरेख बांधून काढली आहे. ह्या हौदाच्या मध्यभागी नेपोलियनाचे भव्य थडगे आहे. त्याचा रंग दाट काळसर तपकिरी आहे. हौदाच्या छातीइतक्या उंच कठड्यावरून खाली डोकावून त्याकडे पाहावे लागते. हा दिवस आदित्यवारचा असल्यामुळे, येथे हजारो लोकांची गर्दी जमली होती. हे ठिकाण गंभीर असल्यामुळे इतकी गर्दी असूनही चहूंकडे शांत होते, त्यामुळे देखावा अधिकच गंभीर दिसला! थडग्याभोवती भिंतीच्या कोनाड्यांतून ७-८ पुतळे उभे आहेत. तशीच सभोवती निशाणे, भाले व काही हत्यारे ठेविली आहेत आणि त्याने जिकलेल्या मुख्य-मुख्य लढायांचा भोवताली उल्लेख केला आहे. पण शेवटी ह्या जग जिकू पाहणाऱ्या जेत्यास काळाने चीत करून आपल्या सर्वभक्षतेचे स्मारक येथे त्याच्या थडग्याच्या रूपाने स्थापित केले आहे.

दि बिग् व्हील : ह्यानंतर आम्ही 'राक्षसी चक्र' पहावयास गेलो. आपल्याकडे जत्रेच्या ठिकाणी जसे उंच पाळणे उभारून त्यात लोकांस बसवून हालवितात, त्याच नमुन्याचे पण अत्यंत प्रचंड हे वरील चक्र आहे. ह्याचा व्यास २००-२५० फूट असावा. सुमारे १०० फूट उंचीच्या दोन्ही कडच्या दोन-दोन तिरकस खांबांवर ह्या राक्षसी चक्राचा राक्षसी कणा ठेविला आहे. ह्या चक्राच्या परिघात सुमारे २० मोठ्या लाकडी पेट्या अथवा खोल्या बसविल्या आहेत. प्रत्येक खोली १५ हात लांब, ५ हात रुंद आणि ५ हात उंच आहे. एका खोलीत २०

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

माणसे बसतील इतकी जागा असते. आत एक टेबल व दोन खुर्च्या ठेविलेल्या असतात. हे चक्र पाच पाच मिनिटांनी एकदा थांबते. तेव्हा खोलीत बसलेली माणसे बाहेर येतात व नवी आत जातात. एका फेरीस एका माणसास एक फ्रँक म्हणजे सुमारे १० आणे पडतात. खोलीच्या बाजू तावदानाच्या असल्यामुळे चहूकडचा पॅरीस शहराचा देखावा दिसतो आणि जेव्हा चक्राच्या वरच्या टोकावर जातो तेव्हा आम्ही आकाशात २००-२५० फूट उंच असतो. ज्या सळ्यांवर ह्या खोल्या अडकविल्या असतात, त्या फार जाड नसल्यामुळे केव्हाच मोडतील की काय अशी विनाकारण भीती वाटत असते. हे चक्र जेव्हा प्रथम सुरू केले तेव्हा ह्यास हालविणाऱ्या यंत्राचा काही भाग बिघडला होता, तो दुरुस्त करून चक्र पुन्हा चालू करण्यास १२ तास लागले, तोपर्यंत २०० फुटांवरच्या खोलीत बसलेल्या माणसांची काय भयंकर अवस्थ झाली असेल याची कल्पना हे चक्र प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय सहज होण्यासारखी नाही.

नंतर आम्ही एफे नावाचा प्रसिद्ध मनोरा पहावयास गेलो. हा ७००-८०० फूट उंच असावा असे म्हणतात. वरील चक्रापेक्षाही हे काम अचाट आहे. हा सर्व मनोरा लोखंडाचा आहे. दर मानसी दोन फ्रँक दिल्यास खोलीसकट मनोऱ्याच्या शिखरावर उचलून नेतात. वरून खाली पाहण्याची देखील छाती होत नाही. आम्ही अर्धा मनोरा चढून गेल्यावर पाऊस सोसाट्याने पडू लागला व वारा सोसाट्याचा सुटला म्हणून वर जाण्याचा नाद सोडून खाली उतरलो. हे असले अचाट कृत्य इतका खर्च केला असून ते कायम ठेवावे की पाडावे ह्याविषयी म्यूनिसिपालिटी वाद करीत आहे. हा मनोरा १८८९ च्या प्रदर्शनासाठी बांधला. हा पाडावा असे म्हणणाऱ्यांचा एक मुद्दा असा आहे की, मनोरा बेढब झाला! कमाल आहे फ्रँच सौंदर्याची!! नुकत्याच झालेल्या प्रदर्शनासाठी बांधलेल्या भव्य व सुंदर इमारती पाडण्याचे काम चालले आहे.

९।। वाजता पॅरीसहून निघून रात्री १ वाजता कॅले येथे पोचलो. इंग्लिश चॅनेल ओलांडण्यास १ तास लागला. येथे समुद्र नेहमी खवळलेला असतो. आमच्या बरोबरच्या बहुतेकांस वांट्या झाल्या, मलाही फार मळमळले. ता. ७ रोजी सकाळी ७ वाजता लंडन येथे पोहोचलो. तेथे ३ दिवस राहून १० ला संध्याकाळी सुखरूप ऑक्सफर्ड येथे पोहोचलो, येथे माझा प्रवास संपला तो सुखाचा झाला, ह्याबद्दल परमेश्वराचा मी आभारी आहे.

'नॉटर् डेम् द ला गार्ड' देऊळ व ते पाहून सुचलेले विचार

मॅचेस्टर कॉलेज, ऑक्सफर्ड

ता. २९-११-१९०१

पुण्यात जशी पर्वती, मुंबईत जसा बाबुलनाथ, तसे हे वरील नावाचे देऊळ मार्सेय येथे आहे. ह्या फ्रेंच नावाचा मराठीत अर्थ 'आमची रक्षक माता' असा होतो. ही माता म्हणजे श्री येशू ख्रिस्ताची आई कुमारी मेरी ही होय. हीच ह्या देवळातील मुख्य आराध्य-दैवत आहे. शहराला लागूनच आग्नेय बाजूस एक उंच टेकडी आहे. तिच्या माथ्यावर हे सुंदर देऊळ बांधले आहे. टेकडी चढून वर जाईपर्यंत थकवा येतो. टेकडीच्या पायथ्यापासून तो माथ्यावर देवळाच्या दारापर्यंत लिफ्टने प्रेक्षकजनांस वर उचलून नेण्याची योजना केली आहे, असे आम्हांस वर गेल्यावर कळून आले. ही टेकडी समुद्राच्या काठावर असल्याने येथून एका बाजूस अनंत महासागराचा व दुसऱ्या बाजूस चित्रविचित्र मार्सेय शहराचा देखावा एकाच वेळी दिसत होता. माथ्यावर पोहोचल्यावर देवळाचा दगडी घाट लागला. आजूबाजूस आतबाहेर चहूकडे झाडून साफ केले असल्यामुळे, मनाला फार निर्मळ वाटले. तसेच या उंच एकांत पवित्र स्थळी माणसांची फारशी चाहूल नव्हती. म्हणून येथे लवकरच मन निःशंक होऊन खेळू लागले. देऊळ भक्कम दगडांचे बांधले असून काम साधे, सफाईदार व सुबक झाले आहे. तळमजल्याचे दार झाकले होते व आत अंधार दिसत होता. देवळाचा मुख्य भाग दुसऱ्या मजल्यात होता म्हणून आम्ही वर गेलो. आम्ही हिंदुस्थानचे लोक परकीय यवनांस आमच्या पवित्र देवळात येऊ देत नाही, तसेच ह्या देवळातही आम्हा हिंदजनांस जाऊ देतील की नाही ही अपवित्र शंका आमच्या मनात येऊन आम्ही सगळे दारातच घुटमळू लागलो. इतक्यात एका वृद्ध मनुष्याने आत जाण्यास खूण केली.

देवळात शिरलो, तेव्हा १२ चा अम्मल होता. चोहीकडे शांत व गंभीर देखावा दिसत होता. विरळा एकदा प्रेक्षक अगर उपासक पावलांचा आवाज न करता जपून पाहून अगर प्रार्थना करून नकळत जात असे. आत गेल्याबरोबर दोन्ही बाजूस दोन मोठ्या ७-८ फूट उंच

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

पितळेच्या लखलखीत ठाणवया दिसल्या. त्यांवर २-३ फूट लांब बारीक मोठ्या शेकडो मेणबत्त्या जळत होत्या. हे ख्रिस्ती नंदादीप पाहिल्यावर कॅथालिक धर्माचे साक्षात् स्वरूप पुढे दिसू लागले. खालपासून वरती गाभान्यापर्यंत विशाल भिंतीवरून पौराणिक चित्रे टांगली आहेत. कोठे येशू मुलांस खेळवीत आहे, कोठे दुःखितांचे अश्रू पुशीत आहे. कोठे आजान्यास बरे करीत आहे तर दुसरीकडे कोठे स्वतः येशूचीच छळणा चालली आहे, कोठे त्यास सुळावर खिळून टाकले आहे, अशी नानातऱ्हेची चित्रे हुबेहुब रेखिली होती. शिवाय कोपन्यात, कोनाड्यात, चौकात चौरंगावर निरनिराळ्या धातूंचे ओतलेले व दगडांचे घडविलेले येशूचे व त्याच्या शिष्यांचे पुतळे बसविले होते व त्यापुढे धूप, दीप, पुष्पादिकांचा थाट सजला होता. ही दिव्य शोभा पहात पहात आम्ही शिखराखालच्या मुख्य गाभान्यात उच्च स्थानी दैदिप्यमान् देव्हान्यावर उभी असलेली कुमारी मरीआमा हिच्यापुढे आलो. ही उंचीने वीस वर्षांच्या कुमारीइतकी होती. रंग सावळा, पोषाक अगदी साधा व पायघोळ आणि चेहरा उदात्त पण संचित आणि उदास दिसत होता. हिने डाव्या कडेवर लहानग्या येशूस घेतले होते. ह्या उतावळ्या अर्भकाचे वय केवळ १।। वर्षाचे असून तो काही केल्या आईच्या बगलेत ठरत नव्हता, ती आई तशीच बालकाकडे अर्धवट दुर्लक्ष करून, त्याचे पुढे कसे होईल ह्याच विवंचनेत तटस्थ उभी होती. इकडे पोरालाही आईच्या चिंतेची पर्वा मुळीच नसून उलट त्याच्या गुबगुबीत गालावर हास्याचे कमल फुलले होते!! त्याच्या डोईवर काट्यांचा सोनेरी मुकुट लकाकत होता. दीनोद्धारासाठीच जणू ह्या अचाट कीर्तीच्या लहान मूर्तीने आईच्या कडेवरून पुढे झेप टाकिली होती. ह्या माय-लेकरांच्या दोन्ही बाजूस नंदादीपाच्या तेजाची हजारो कारंजी सतत वाहात होती! अशा प्रकारे ह्या दैवी गुणांचे हे मंगल प्रदर्शन पाहून मन आपल्या स्वाभाविक धर्मास अनुसरून सर्व मंगल गुणांचे जे मूळ त्यास आळवू लागले! क्षणमात्र सात्विक वृत्तीच्या उच्च वातावरणात विहार करून पुनः मानवी कृतीचे कौतूक करण्यास ते खाली उतरले. इतक्यात १२ चा ठोका पडून चर्चमधील मध्यान्ह-घंटा दणदणू लागली. आम्हांला इतर ठिकाणे पहावयाची घाई होती म्हणून देवळाच्या दुसऱ्या बाजूची चित्रे आणि पुतळे लगबगीने पाहून बाहेर पडलो.

तुळजापुरची भवानी, सौंदत्तीची यल्लमा, कोल्हापूरची महालक्ष्मी इत्यादी जी जी काही पुरातन हिंदू देवस्थाने पाहिली आहेत त्यांची सहजच आठवण होऊन मार्सेयच्या मरीआमाच्या

----- 'नॉटर डेम् द ला गार्ड' देऊळ व ते पाहून सुचलेले विचार

देवळाचे त्यांच्याशी साम्यभेद काय आहेत ह्याविषयी मनात विचार येऊ लागले. साम्य हे की हिंदू उपासकांस बारमाही आणि आठी प्रहर आपल्या देवळात मोठमोठ्या दिव्यांची आवश्यकता वाटते, तशीच येथेही ख्रिस्ती उपासकांस वाटत आहे. हिंदू आपल्या देवळांतील भिंतीवर रामरावणाची व कौरव पांडवांची चित्रे काढितो तर ख्रिस्त्यानेही येथे आपल्या भिंती, चित्रविचित्र केल्या आहेत. हिंदू आपल्या देवळात मुख्य स्थानी झगमगीत देव्हान्यावर पार्थिव मूर्तीची स्थापना करितो, तशी येथे ख्रिस्त्यानेही आपल्या उपास्य देवतेची मूर्ती उभी केली आहे. येथपर्यंत दोघांचे केवळ साम्य आहे. ख्रिस्त्याने हिंदूस हिंदन, ऑयडॉलेटर (मूर्तिपूजक) इ. नावे ठेवून कितीही हिणविले तरी त्याने येथे आपली आकारप्रियता पूर्ण व्यक्त केली आहे. ही उणीव एकाद्या विशिष्ट धर्मपंथाची अगर मनुष्यवर्गाची नव्हे, तर हिचे मूळ मानवी स्वभावातच आहे. म्हण आहे. की, वाघ्याचा पाग्या बनला तरी त्याचा यळकोट जात नाही! त्याचप्रमाणे तिकडे पौरस्त्याने आपल्यास पूर्ण ब्रह्मज्ञानी, अद्वैती इ. इ. जाड्या संज्ञा देऊनही त्याच्या पाठीची लिंगपूजा अद्यापि सुटली नाही, आणि इकडे पाश्चात्य पॅगनचा ख्रिस्ती झाला तरी मूर्तिपूजा आणि विभूतिपूजा यांनी कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपाने त्यास घेरले आहेच.

असो, मला येथे मूर्तीपूजेच्या युक्तायुक्तेतेबद्दल विचार मुळीच कर्तव्य नाही, उलट बाह्य देखावा व आकृती ह्यांच्या साह्याने ईश्वराकडे मन जास्त लवकर लागते, निदान साधारण मनुष्यास तर हाच मार्ग योग्य आहे, हा जो मूर्तिपूजेच्या अभिमान्यांचा मोठा मुद्दा आहे तो मी तूर्त येथे गृहीत धरून चालतो! आणि मी वर जे हिंदू व ख्रिस्ती देवळांमध्ये साम्य दाखविले आहे त्यावरूनही वरील मुद्यालाच बळकटी येते, पण पुढे ह्या दोन्ही देवळांत भेद काय आहे तो पहा. देवळात मुख्य स्थानी ज्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा झाली असते त्याविषयी विचार केला तर बराच भेद दिसून येतो. कित्येक ठिकाणी मारुतीच्या, कित्येक ठिकाणी गणपतीच्या, कित्येक ठिकाणी भयंकर देवीच्या मूर्ती असतात. काही ठिकाणी शेंदूर आणि तेल ह्यांच्या थराखाली व काही ठिकाणी बेढब वस्त्रालंकारांसाठी मूर्तीच्या मूळच्या रूपाचा लोप झालेला असतो. देवळाच्या भिंतीवरील चित्राकडे लक्ष गेलेच तर तेथे गावठी जिनगराचे कौशल्य झळकत असते. चित्रातील विषय पाहू गेल्यास कोठे मारुतीने कुंभकर्णाच्या डोक्यावर गदा मारिली आहे, तर कोठे कृष्णाने राधेस कवटाळले आहे, कोठे महिषासुरवध तर कोठे रासक्रीडा इत्यादी प्रकार चाललेले असतात.

धर्मसाधनाचे बाबतीत चित्रकार व शिल्पकार ह्यांची मदत अगदी अवश्यकच वाटल्यास वाटो; पण ती घ्यावयाची झाल्यास सौंदर्यशास्त्री आणि नीतिशास्त्री ह्यांच्या सल्ल्याने तरी ती घ्यावयाला पाहिजे ना? विशेषतः जेथे केवळ साधारण जनसमूहाच्याच फायद्यासाठी मूर्तीची योजना झालेली असते, तेथे तर अधिक काळजी घ्यावयाला पाहिजे. एकाद्या तिऱ्हाईताने इकडची देवळे व त्यांतील मूर्ती पाहिल्या तर तो मूळचा निराकारवादी असला, तरी कदाचित मूर्तिपूजक होण्याची इच्छा करील, पण त्याच तिऱ्हाईतास आमच्या एका देवळात नेले आणि त्यापुढे मूर्तिपूजेवर कितीही लांब व्याख्यान दिले, तरी तो विषय त्याच्या मनात नीटसा भरणार नाही इतका मोठा भेद पडण्याचे कारण काय असावे बरे? आमच्यात कलाकौशल्य कमी आहे काय? आम्ही नीतीने कमी आहो काय? का आमच्या पुराणांत, दंतकथांतून व इतिहासातून उदात्त विषयांची वाण आहे? छे, ह्यापैकी एकही गोष्ट वरील भेदाचे कारण असावे असे आमच्या शत्रुसही वाटणार नाही. श्री ख्रिस्ताच्या चरित्रातील देखाव्याचे इकडे जसे प्रदर्शन केले जात आहे, तसे तिकडेही श्रीकृष्णाच्या काही कृत्यांचे प्रदर्शन करता येणार नाही काय? आपल्या भक्तांचे घोडे धुणे, उष्टी काढणे, आपल्या भक्ताची जी दासी तिची वेणी घालणे, तिला दळू लागणे, इत्यादी पवित्र प्रेमाचे मासले ज्या विभूतीसंबंधाने ऐकतो, तिचीच विडंबना जागोजागी व वेळोवेळी काव्यांतून व चित्रांतून होत आहे आणि ती धर्माभिमान्यास खपत आहे! गौतमबुद्धाचा स्वार्थत्याग, बाबा नानकाची सुधारणा, कबीराची सत्यप्रीती आणि तुकोबाची भक्ती इ. अनेक सुबोधपर विषयांची निवडणूक करून रविवर्म्यासारख्या मार्मिक चित्रकारांनी त्यावर आपले चातुर्य खर्चिले, तर आमच्या देवळांच्या सौंदर्यात व पावित्र्यात किती भर पडेल बरे! पण अलीकडे जे नवीन नवीन धर्माच्या नावाने उत्सव निघू लागले आहेत आणि त्यात ज्या मूर्तींचे व चित्रांचे प्रदर्शन होत आहे, त्यावरून पाहता आमच्याकडील मूर्तिपूजकांचे लक्ष ह्या गोष्टीकडे लागेल, ह्याची काही संभव दिसत नाही.

लंडन शहर

मॅचेस्टर कॉलेज, ऑक्सफर्ड

ता. १०-१-१९०२

आमच्या कॉलेजास नाताळची रजा मिळाल्याबरोबर ती लंडन येथे घालवावी म्हणून तिकडे निघालो. ज्या पाश्चात्य सुधारणेचे गोडवे आपण शाळांतून, कॉलेजांतून, ग्रंथांतून, गुरुमुखांतून ऐकतो-इतकेच नव्हे, तर जे हे सुधारणाचक्र, खाऊन पिऊन घरी स्वस्थ राम राम म्हणत बसणाऱ्या आमच्या साध्याभोळ्या राष्ट्रास आज सुमारे १०० वर्षे सारखे चाळवीत आहे. त्याची काही कळसत्रे वरील अचाट शहरात दिसतील ती पहावी असा एक हेतू निघतेवेळी मनात दडून राहिला होता. कारण ऑक्सफर्डचे विद्यापीठ हे एक थोरले आश्रम असल्यासारखे आहे. येथे विद्याव्यासंगाशिवाय दुसऱ्या कसल्याही भानगडीचे वारे नाही. आणि आधुनिक सुधारणारूपी चीज तयार होण्याची लंडनएवढी मोठी वखार तर जगात दुसरीकडे कोठे नाही. तेव्हा निघताना माझ्या मनात वरील हेतू असणे साहजिक आहे. पण लंडन येथे गेल्यावर निराळाच प्रकार झाला! सुधारलेल्या उद्योगी लोकांचे ५६ लाख वस्तीचे हे मुख्य शहर ह्यात प्रथम गेल्याबरोबर मानवी महासागरात आपण जणू गटांगळ्या खातो आहो की काय असे वाटू लागते! आमच्याकडील पारमार्थिक कवींनी भवसागराविषयीची आपली भीती वारंवार प्रदर्शित केली आहे. त्यापैकी एकादा जर ह्या साक्षात भवसागरात येऊन पडला, तर बिचाऱ्याची कोण त्रेधा उडून जाईल! कुठल्याही रहदारीच्या रस्त्यात गेल्याबरोबर स्त्री-पुरुषांच्या लाटांवर लाटा थडकत असताना पाहून जगावर मनुष्यप्राणी सवंग झाला आहे, असे वाटते आणि त्याविषयी फारशी पूज्यबुद्धी राहत नाही. शेकडो मंडळ्या, हजारो संस्था, अनेक भानगडी व असंख्य चळवळी, सार्वजनिक हिताकरिता चाललेल्या आहेत हे गाईडबुकावरून कळते. पण त्या कोणत्या कोपऱ्यात आहेत व त्यांचे ह्या जनसमूहावर काय कार्य घडते, ह्याचा काही बोध होत नाही. अशा स्थितीत माझ्या वरील हेतूची काय वाट झाली असावी, हे निराळे सांगावयास नको. शिवाय स्पेन्सरने आपल्या

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

'समाजशास्त्राचे अध्ययन' ह्या ग्रंथात लिहिलेले आठवते की कोणी एक फ्रेंच प्रवासी इंग्लंडात येऊन आठ दिवस राहिल्यावर त्यास इंग्रजांविषयी एक ग्रंथ लिहावा असे वाटून तो लिहू लागला. एका महिन्याने त्याच्या मतांविषयी त्यालाच खात्री वाटेना. एक वर्षभर राहिल्यावर तर ग्रंथ लिहिण्याचे काम त्याने अजीबात टाकून दिले! तात्पर्य विश्रांतीकरिता मिळालेल्या सुटीत नुसते तर्क लढविण्याची दगदग न करिता ह्या अक्राळविक्राळ शहरात नजरेस पडतील ते चमत्कार मुकाट्याने पाहण्याचा मी निश्चय केला!

कार्थेज, कैरो, बगदाद, रोम इ. जगाच्या इतिहासावर परिणाम घडविणारी जी प्रचंड शहरे झाली, त्याच तोडीचे पण त्या सर्वांहूनही मोठे लंडन हे होय. आणि ह्याचा प्रताप हल्ली कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारे सर्व जगाला भोवत आहे. लोकसंख्येच्या मानाने हे आस्ट्रेलिया खंडापेक्षा सव्वा पटीने मोठे आहे. स्कॉटलंड व वेल्स ह्या दोहोंची लोकवस्ती मिळविली तरी इतकी होत नाही. २० वर्षांपूर्वी ह्याच्या भोवती जी खेडी होती ती आता ह्यातील रस्ते झाले आहेत. तरी अद्यापि हे वणव्याप्रमाणे आसमंतात झपाट्याने पसरत आहे. ह्या शहरात वाहनांची जी अचाट योजना केली आहे, तिजकडे परकियांचे लक्ष आधी जाते. काही आगगाड्या जमिनीवरून धावतात, काही उंच कमानीवरून हवेतून धावतात, तर काही जमिनीखालून खोल बोगद्यातून धावतात. टैम्स नदीवरून एकादी आगगाडी पाखरासारखी फडफडते, तर पाण्याखालून एकादी सरपटते! ह्याशिवाय ट्रॅमबे, ऑम्नीबस् व साध्या गाड्या ह्यांची तर रस्त्यात खेचाखेची! अगदी नुकतीच एक सेंट्रल लंडन रेल्वे म्हणून ८० फूट खोल भुईतून जाणारी विजेची गाडी झाली आहे. प्रत्येक स्टेशनावर उतारू लोकांस लिफ्टने खाली सोडतात व वर घेतात. आतील स्टेशनावर प्रकाशाची व हवेची इतकी सुंदर व्यवस्था केली आहे की, वरच्यापेक्षा खालीच बरे वाटते तीन-तीन मिनिटांनी एक गाडी अकरस्मात् पुढे येते आणि हजारो लोकांना घेऊन एका मिनिटात पसार होते. ही परंपरा सकाळपासून रात्रीच्या १२ पर्यंत घड्याळातील काट्याप्रमाणे नियमाने चालू असते. लंडनच्या जमिनीत खाली कोठे काय आहे हे सांगवत नाही. विजेच्या दिव्यांचा तारा, धुराच्या दिव्यांच्या तोट्या, पाण्याचे बंब, मैल्याची गटारे आणि आगगाडीचे बोगदे ह्यांनी सगळी जमीन मधमाशांच्या पोळ्याप्रमाणे पोखरली आहे. खाली जमिनीत ही नकशी, तर वरती हवेतून टेलिग्राफ व टेलिफोनचे जाळे पसरले आहे. जागजागी टेलिफोनची ठिकाणे आहेत. त्यांतून जरूरीचे निरोप जाऊन लगेच उत्तर येते,

अगर दोघांचे संभाषण चालते. ह्याप्रमाणे लंडन नावाचे २००-३०० चौरस मैल क्षेत्रफळाचे एक सावयवी शरीर आहे!

इंग्लंड हे बोलून चालून व्यापाऱ्यांचे राष्ट्र. अर्थात त्याचे मुख्य शहर म्हणजे सर्व जगाचे एक भले मोठे मार्केट. तेव्हा त्यातील दुकाने पाहण्यासारखी असतील यात नवल काय? माल तर मोहक खराच. पण तो दुकानात मांडून ठेवण्याची ढब त्यातून मोहक. आमच्याकडील दुकानदार आपल्या मालाचे ढीगाचे ढीग दुकानात लपवून ठेवून आपण दाराशी येऊन बसतात. एकाद्यास वाटावे हे जणू रखवालीच करीत आहेत. इकडे काही निराळाच प्रकार. दुकान म्हणजे एक जंगी पारदर्शक पेटी -- अथवा पदार्थसंग्रहालय -- अगर एक लहानसे प्रदर्शनच. रस्त्यातून धावतानादेखील दुकानातील सर्व जिन्नस किंमतीसहित दिसतील. हिंदुस्थानात मागे एकदा प्रदर्शनाकरिता मेणाचे सुंदर पुतळे आणले होते, तसले पुतळे येथे प्रत्येक कापडवाल्याच्या दुकानात उभे केलेले असतात. आणि त्यावर दुकानातील पोषाकाचे मासले चढविलेले असतात. पुतळ्यांकडे पाहून पोषाक घेण्याची इच्छा सहज होते. काळोख पडल्यावर प्रत्येक पदार्थाजवळ एक एक बिजलीची बत्ती चमकू लागते. दुकानावरच्या ज्या पाट्या आणि जाहिराती दिवसा शाईने लिहिलेल्या दिसतात, त्या रात्री दिव्याने अधिक स्पष्ट दिसतात आणि दुकानास अधिकच शोभा येते. जाहिरातीने तर इतका कहर उडवून दिला आहे की पहावे तिकडे अक्षरे, चित्रे आणि पुतळे हीच दिसतात. कित्येक हालतात, कित्येक लकाकतात, तर कित्येक वारंवार आपला रंग बदलतात! शहरास कंटाळून बाहेर पडलो, तर शेतांतून व पिकांतूनही जाहिराती दिसाव्यात काय? भुईखालच्या विजेच्या गाडीकडे जाण्यास मी एकदा लिफ्टमधून खाली उतरत असताना माझी नजर काळोखातून सहज भुयाराच्या भिंतीकडे गेली. तितक्यातच लिफ्टच्या उजेडामुळे भिंतीवर एक जाहिरात दिसली!! अशा ह्या मायावी लोकांपुढे व्यापारात आमचा टिकाव कसा लागेल!

नुसत्या भपक्या-भपक्यानेच ह्यांचा व्यापार इतका वाढला आहे, असे म्हणणे केवळ भ्रममूलक आहे. अनियंत्रित व्यापार आणि कायदेशीर स्पर्धा ह्या तत्त्वाचा ह्या लोकांवर असा फायदेशीर परिणाम झाला आहे. की गिऱ्हाईकांशी बेशिस्तपणा, आडदांडपणा, बेविश्वास अगर किंमतीत अफरातफर केल्यास व्यापारी आपले भांडवल लवकरच गमावून घेईल. आपल्या पेढीची कोणत्याही प्रकारे बदनामी होऊ नये इतकेच नव्हे, तर लहान-थोर दर्जाच्या

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

कसल्याही गिन्हाईकाचे क्षुल्लक बाबतीतही मन दुखवू नये म्हणून दुकानदार हरएक प्रयत्न करीत असतात. एकंदरीत सौंदर्य, बुद्धी आणि नीती ह्या तीनही मुख्य तत्त्वांची समान सांगड घालून दीर्घाद्योग व अचाट धाडस व निश्चळ श्रद्धा ह्यांच्या पायावर ह्या लोकांनी आपल्या व्यापारशास्त्राची इमारत उभारली आहे म्हणून लंडन शहरास हल्लीचे वैभव आले आहे.

हे लोक स्वार्थी आहेत, सुखार्थी आहेत, जडवादी आहेत इ. समज पुष्कळ शहाण्या लोकांचेही आहेत आणि इकडे आल्यावर ह्यांचे वैभव, ह्यांची चैन आणि फॅशन्स पाहून हेच ग्रह कायम होण्याचा पुष्कळ संभव आहे, इकडील बाजारातील एक चतुर्थांश तरी माल निव्वळ चैनीचा आहे असे दिसेल. परवा 'ख्रिस्तमस बजार' ह्या नावाचे केवळ नाताळाकरिता एक जंगी दुकान मांडण्यात आले होते, त्यात तळघरापासून तो वर चार मजल्यांपर्यंत लहान मुलांस नाताळात नजर करण्याची खेळणी मांडून ठेविली होती. हे लाखो रुपयांचे दुकान पाहून मला वाटले की इंग्लंडातील लहान मुलांनी जर नुसती आपली खेळणी विकली तर हिंदुस्तानातील दुष्काळपीडितांचे प्राण वाचतील! असो, तो भाग वेगळा. पण पाश्चात्य सुधारणेचे सर्व रहस्य केवळ चैनीतच नाही. जगात राहून सुख भोगण्याची अत्यंत लालसा ह्या लोकास आहे हे खरे. पण, पृथ्वीवर राहून आकाशातील स्वर्गाकडे उडी न घेता येथेच स्वर्ग उतरविण्याची ह्यांची दिशा आहे. हे लोक स्वार्थी आहेत हे तर खरेच. पण स्वार्थ साधल्याबरोबर परमार्थास ते कसे लागतात, हे आम्हांस समजून घेणे आहे. असो. आज इकडील भौतिक प्रकार सांगितला. पुढे साधल्यास एक दोन बौद्धिक आणि नैतिक मासले सांगेन.

ब्रिटिश म्युझिअम

मॅचेस्टर कॉलेज, ऑक्सफर्ड

ता. ७-२-१९०२

'कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी'

ह्या विपुल पृथ्वीवर निरवधी कालातून ज्या अनेक सुधारणांचा आजवर अवतार झाला आणि समाप्ती झाली, त्या सर्वांवर शिरोमणी होऊन बसलेली जी आधुनिक सुधारणा तिच्या साम्राज्याखाली आम्ही आहो. जगाच्या इतिहासात ज्यांनी हजारो वर्षे आपले प्रताप गाजविले, अशा गत सुधारणांपैकी काहींचे हल्ली फार थोडे अवशेष राहिले आहेत. काही नुसत्या नामशेष झाल्या आहेत, आणि काहींचा तर विस्मृतीच्या अभेद्य अंधार-पठलातून अद्यापि पत्ता लागला नाही. मागील सुधारणा जगाच्या रंगभूमीवरील एकेका कोपऱ्यात आपापले प्रकार पाडून अस्तास गेल्या, पण हल्लीच्या सुधारणा-सहस्ररश्मी सर्व भूगोलावर आपला प्रकाश पाडून वरती तारामंडलात चंद्र, मंगळ इत्यादी खगोलांकडे आपली किरणे सोडीत आहे. तथापि आमचे डोळे दिपून जाऊ नयेत. स्वकालीन सुधारणेविषयी पक्षपात घडून अंगी स्वयंमन्यता शिरून न दिली पाहिजे. कालचक्राच्या वाढत्या कलेकडे नजर दिली असता, शास्त्र कला, वाङ्मय इ. बाबतीत मागच्यात न सापडणारा असा एकादा जाज्वल्य विशेष गुण आधुनिकेत आहे, असे जरी म्हणता येत नाही, तरी एक भेद फार लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. मागील सुधारणांचा प्रदेश आकुंचित होता, इतकेच नव्हे, तर त्यास परस्परांची खबरच नव्हती. ऐतिहासिक-प्रवृत्ती आणि तुलनात्मक शास्त्रीय पद्धती हे दोन गुण हल्लीप्रमाणे व हल्लीच्या प्रमाणाने मागे नव्हते, असे म्हटल्यास आत्मस्तुतीचा विशेष दोष घडेल असे वाटत नाही. ह्या प्रभेदाचे मूर्तिमंत स्वरूप पहावयाचे झाल्यास वर निर्दिष्ट केलेले ब्रिटिश म्युझिअम हे अत्यंत उत्तम स्थान आहे. तर ते आपण पाहू या.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

लंडन शहराचे मध्यभागी ब्लूमसबरीमध्ये ब्रिटिश म्युझिअमची विशाल इमारत आहे. इमारत अत्यंत सुंदर व त्याहूनही अफाट आहे खरी, पण तिच्याकडे पहाण्यास व तिचे मोजमाप घेण्यास आपणास सध्या वेळ नाही, तर आपण थेट मध्य दालनात जाऊ या. अगणित पैसा अगदी पाण्याप्रमाणे ओतून ह्या लोकांनी जे हे विचित्र आणि विविध विषयांचे अदृष्टपूर्व संग्रहालय करून ठेविले आहे, ह्याचा हेतू केवळ चार रिकामटेकड्यांनी येथे सहज वाट चुकून येऊन आपल्या आळसावलेल्या मनाची चार घटका करमणूक करून घ्यावी एवढाच असेल अशी कल्पनादेखील मनात आणू नका. उलट ते पहा, मोठे मोठे प्राचीन इतिहासशास्त्री, शोधक, लेखक, पंडित एकेका कोपऱ्यातून एकाद्या पदार्थाकडे किती खोल दृष्टीने टक लावून पहात आहेत! तर आपण त्यास कसलाही त्रास पोहोचू नये म्हणून पाऊल न वाजविता हळूच आत शिरू या. चित्त वेधून जाऊन अंतःकरण तल्लीन होणे ही खरोखर ज्ञानप्राप्तीच्या वेळेची स्वाभाविक अवस्था होय. अगदी लहान मुले अशीच बिनश्रमाने पण मोठ्या कौतुकाने मानवी ज्ञानाचा मोठ्या महत्त्वाचा भाग केवळ पूर्ववयातच शिकतात. तशातलाच काहीसा (प्रकृतीच्या मानाने अर्थात कमी-जास्त) प्रकार आपलाही येथे होईल, करमणूक तर होईलच होईल. पण नकळत ज्ञानप्राप्ती काय झाली, ते आपल्यास बाहेर पडल्यावर कळेल.

आता आपण मध्य दालनात उभे आहो. सभोवती प्रागैतिहासिक कालाचा देखावा पसरला आहे. ह्या कालाचे मुख्यतः चार भाग होतात.

(१) पूर्वपाषाणयुग (Palaeolithic Age) -- ह्या पहा आमच्या पूर्वजांच्या सापडलेल्या काही अत्यंत जुन्या वस्तू. आमचे बंधू जे इतर प्राणी त्यांच्यापासून आमचे पूर्वज येथे नुकतेच विभक्त झाले आहेत. संसारयात्रेत अगर जीवनकलहात त्यांनी आपल्या शरीराबाहेरची प्रथम जी उपकरणे उपयोगात आणिली ती हत्यारे ही होत. अर्थात ती दगडाचीच असावयाची. ही नदीच्या प्रवाहातून व गुहांतून सापडली आहेत. कारण आम्ही त्यावेळी गुहांतूनच राहत होतो. ही हत्यारे किती वेडीवाकडी ओबडधोबड आहेत! त्यातच पहा काही लहान मोठी हाडे मिसळून ठेविली आहेत. ती हल्ली लुप्तप्राय झालेल्या त्यावेळच्या पाणघोड्यांची व सांबरांची असावीत. हे लोक इंग्लंडात व वेल्समध्ये कोणकोणत्या प्रदेशात रहात होते, हे दाखविण्यासाठी तो पहा भिंतीवर त्यावेळचा इंग्लंडचा नकाशा टांगला आहे. आम्ही त्यावेळी भांडी वापरीत

होतो की नाही, ते सांगता येत नाही. तसेच आमच्या हत्यारांस मुठीही नाहीत. थोडेसे पुढे चला, तुम्हांला मुठी दिसतील. शेवटी येथे पहा किती सुंदर हस्तीदंती व शिंगटांच्या मुठीत ही कट्यारे बसविली आहेत. ह्या मुठीवरून त्या त्या प्राण्यांची किती हुबेहुब चित्रे उठविली आहेत. ही ह्या युगातली नव्हेत बरे! ही पहा ह्या मोठ्या तावदानाच्या पेटीत आमच्या राहत्या गुहेची तळजमीन, जशीच्या तशीच आणून ठेविली आहे. ही फ्रान्सात सापडली.

(२) उत्तर-पाषाणयुग (Neolithic Age) -- येथील हत्यारे चांगली घासलेली-पुसलेली पाणीदार आहेत. ज्या प्राण्यांची हाडे येथे दिसतात, त्यांपैकी काही अद्यापि सापडतात. येथे पहा काही हत्यारे करण्याचे कारखाने सापडले आहेत. कारण येथे अर्धवट बनविलेली पुष्कळ हत्यारे व हत्यारे बनविण्याची काही यंत्रे व सामान सापडले आहे. तशीच येथे थडग्यात सापडलेली काही भांडी आहेत. बहुतकरून आत मृतांची राख असावी.

(३) काशाचे युग (Bronze Age) -- इतक्या प्राचीन काळी लोखंडाच्याही पूर्वी ही मिश्र धातू कशी आढळते, हा एक चमत्कारच आहे, येथे भांड्यात व हत्यारांत पुष्कळ सुधारणा झाली आहे. त्यांचे कट्यारे, कोयते, सुऱ्या, बर्च्या, तरवारी इ. अनेक प्रकार आढळतात. तसेच हे पहा सोन्याचे दागिने. पण रूपे मात्र अद्यापि नाही सापडले. ती पहा भिंतीवर टांगलेली काशाची सुरेख ढाल. तशाच येथे काशाची हत्यारे बनविण्याच्या कितीतरी मुशी जमा करून ठेविल्या आहेत! इकडे पहा स्वित्झरलंड व सव्हाय ह्या देशांतील सरोवरांच्या मध्यभागी पाण्यात डांब रोवून त्यावेळी बांधलेल्या घरांचे काही अवशेष ठेविले आहेत. ही चटकन् पाहिजे तेव्हा मासे धरता यावेत म्हणून केलेली योजना बरे! ह्यावरून युरोपातील पूर्वीच्या लोकांची रहाटी कशी होती ते कळते. ह्या घरांचे अवशेष आतापर्यंत जसेच्या तसेच कसे राहिले, ह्याबद्दलचा चमत्कार ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे, तो हा--ही घरे आगीने जळून ह्यातील धातूचे व दगडाचे सामान पाण्यात बुडून व चिखलात रुतून शोधकांस सुरक्षित सापडले आहे. प्रथम आगीची क्रिया धडून वर चिखलाचे दाट दडपण पडल्यावर मग त्यास वज्रलेपच झाला म्हणावयाचा!

(४) लोखंडी युग (Early Iron Age) -- ह्यात आपल्यास माहीत असलेले बरेच पदार्थ आहेत. शिवाय आपण इतिहासाच्या अगदी जवळ येऊन भिडलो तर दुसरीकडे जाऊ या. हे पहा आंदमान आणि निकोबार बेटांतील रानटी माणसांचे हाडाचे दागिने व हार. ही हाडे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

यांच्या आपतांची आहेत. ही वापरल्याने कित्येक आजार बरे होतात, अशी ह्यांची कल्पना आहे. येथे भयंकर मुखवटे ठेविले आहेत. रोग्यास बरे करण्याकरिता सिलोनातील पंचाक्षरी हे मुखवटे आपल्या डोक्यावर घालून नाचत असत. रामबाण उपाय! दुसऱ्या बाजूस ऑस्ट्रेलिया व आसपासच्या बेटांतील काही विक्षिप्त मुखवटे ठेविले आहेत. हे घातले असता त्यावेळी पारधीत हटकून यश येत असे! इकडे हे वैज्ञान बेटातील देवाच्या मूर्ती, झगे व अक्राळ विक्राळ पिंसांचे मुकुट ठेविले आहेत, ते पहावतदेखील नाहीत! तसेच मिशनरींनी दक्षिण पॅसिफिक महासागरातील दूरदूरच्या बेटांतून आणिलेल्या अनेक मूर्तींचा व चमत्कारिक पदार्थांचा बहुमोल संग्रह करून ठेविला आहे.

आता अमेरिकन दालनात चला, उत्तर अमेरिकेत वर अगदी थेट सरोवरापर्यंत अगदी प्राचीन काळी देखील भांडी होती असे दिसते. दगडांची हत्यारे व भांडी यांचे प्राचीन युरोपच्या मासल्याशी किती साम्य आहे पहा! येथील प्राचीनांना तांब्याशिवाय दुसरी धातू माहीत नव्हती. त्याची घडीव भांडी थडग्यांतून व जुन्या इमारतीच्या पायाखली सापडली आहेत. ही पहा शिंपांची नाणी, गारेच्या बर्च्या, बाणांची टोके--आणि विसरू नका--तंबाकूच्या चिलमी तावदानात सुरेख मांडून ठेविल्या आहेत. पण ह्या नव्या जगाचा जुन्या जगाशी पूर्वी कधीकाळी कसला तरी संबंध होता की नाही हे कोडे अद्यापि उकलले नाही.

इतका वेळ पाहिलेल्या गोष्टींवरून प्रागैतिहासिक सुधारणांची थोडी तरी कल्पना तुमचे मनात आली असेल. आता अपण ऐतिहासिक कालाकडे वळू या. ह्या ठिकाणी मिसर, आसिरिया, बाबिलोनिया, ग्रीक, रोमन इत्यादी गतराष्ट्रांच्या सुधारणांचे अवशेष राखून ठेविले आहेत. ही ह्या सुधारणांची जणू प्रेतचे आहेत! काहीचे बरेच भाग शाबूत आहेत. काही काळरूपी गिधाडाने अगदी छिन्नविच्छिन्न करून टाकिली आहेत. ही पहा इजिप्शियन ग्यालरी. आपण वेदास अती प्राचीन मानितो, किंबहुना जगाच्या सुधारणेस येथूनच आरंभ झाला असे म्हणतो. इतकेच नव्हे तर वेद अनादी आहेत असे मानण्यापर्यंतही आमची मजल जाते. पण ह्या बाबतीत ज्यांनी परिश्रम केले आहेत ते वेदास ख्रिस्ती शकापूर्वी १५०० वर्षांपेक्षा अधिक मागे नेत नाहीत. त्यांचे म्हणणे खरे असेल तर आम्हांपासून वेदांचा उदय जितका दूर आहे, तितकाच जवळजवळ इजिप्शियन सुधारणेचा उदय वेदांपासून मागे दूर आहे, असे म्हणावे लागते. कारण ख्रिस्तीशतकापूर्वी ४५०० वर्षांच्याही मागेच इजिप्शियन लेख आणि राखून

ठेविलेली प्रेते आढळतात. इजिप्तच्या प्राचीन इतिहासात जे राजे झाले त्यांची एकंदर तीस घराणी आहेत. ह्यांनी इ. स. पूर्वी ४४००-३४० पर्यंत राज्य केल्याचे लेख आढळतात. प्राचीन शाही (इ. स. पूर्वी ४४००-२४६५), मधली शाही (इ. स. पूर्वी २४६५-१२००), नवी शाही (इ. स. पूर्वी १२००-३४०) असे ह्याचे भाग पडतात. पहिल्या तीन घराण्यांतील राज्यांची नुसत्या नावापलीकडे काही माहिती मिळत नाही. चौथ्या घराण्याने आपल्या वैभवाची कायमची स्मारके करून ठेविली आहेत. दुसरा राजा खुफू (इ. स. पूर्वी ३७३३-३७००) याने गीझे येथील (Great Pyramid) मोठा मनोरा बांधिला. त्याचे काही दगड उत्तरेकडील खोलीत ठेविले आहेत. पहिल्या खोलीत कालानुक्रमाने ममी व ममीच्या पेट्या मांडून ठेविल्या आहेत. ममी म्हणजे इजिप्शियन लोकांनी पुरातन काळी अनेक प्रकारचे मसाले तयार करून त्यात सुरक्षित स्थळी राखून ठेविलेली प्रेते होत. ह्या लोकांमध्ये ही चाल इ. स. पूर्वी ४५०० (कदाचित ह्यापेक्षा पूर्वी) वर्षांपासून इ. स. नंतर ५०० वर्षांपर्यंत होती. निजलेल्या मनुष्याचा आत्मा जसा पुनः परत येतो तसा मृत शरीरातही आत्मा परत येणार आहे अशी ह्या लोकांची समजूत होती. म्हणून इतके श्रम करून व अक्कल खर्चून ते आपल्या नातलगांची प्रेते जपून ठेवणे हे आपले कर्तव्य मानीत. ममी करण्याच्या निरनिराळ्या तऱ्हा होत्या. प्रेताची आतडी बाहेर काढून एका घटामध्ये घालून त्याच्या शेजारी ठेवीत, आणि प्रेतास प्रथम अनेक प्रकारच्या क्षारांचे आणि अत्तरांचे लेप देऊन वर सुरेख तागाच्या पट्यांनी त्यास लपेटित. कधी-कधी ४०० यार्ड लांब पट्ट्या लागत असत! गुंडाळताना प्रेतास सपशेल उताणे निजवीत. ममी तयार झाल्यावर त्यास त्याच्याच आकाराच्या लाकडी अगर दगडी पेटित घालून ती बंद करीत, वरती रंग देऊन प्रेताचे चित्र काढीत, व लेख खोदीत. बऱ्याच पेट्यांवरचा रंग व चित्रे अद्यापि जशीच्या तशीच आहेत. पिवळा रंग हा ह्यांचा मोठा आवडीचा दिसतो.

इजिप्शियन लोकांची अत्यंत पुरातन थडगी म्हणजे मास्टाबा अथवा पिरामिड (मनोरे) हे होत. खाली प्रथम देवळाच्या आकाराची एक खोली करून तिच्या एका भागात मयताची मूर्ती बसवीत. तिच्याच खाली जमिनीत तळघर करून त्यात त्याची ममी ठेवीत. कित्येक ठिकाणी खडकातून अशी पुष्कळ घरे खोदून त्यात एका कुटुंबातील अगर घराण्यातील सर्व ममींची योजना केली जात असे. ह्या घरांच्या भिंतीवरून मयताच्या करमणुकीसाठी त्याच्या चरित्रातील घरगुती आणि सामाजिक प्रसंगांची सुंदर चित्रे काढीत. उत्तरेकडील दालनात ह्या भिंतीवरचे पदर चित्रासकट जसेच्या तसेच काढून लाविले आहेत ते पहा, म्हणजे ५-६ हजार

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

वर्षापूर्वीची इजिप्शियन राहाटी तुम्हांला कळेल. त्याच भिंतीवर 'एबिडॉस'ची फळी लाविली आहे. तिच्यावर इ. स. पूर्वी ४४००-१३३३ पर्यंतच्या सर्व राजांची नावे कोरली आहेत. हा एक फार महत्त्वाचा ऐतिहासिक देखावा आहे. तसेच मयतासाठी त्याच्याजवळ मद्य, खाद्य व अंगाला लावण्यास उटी वगैरे जरूरीचे पदार्थ निरनिराळ्या पात्रांत भरून ठेविलेले असत. नंबर ४ च्या खोलीत कित्येक सुंदर खुजे, पेले, वाडगे, ठेविले आहेत. कित्येकांवर त्यांच्या मालकांची अगर तत्कालीन राजांची नावे आहेत. ह्यांपैकी जेव्हा काही पात्रे सापडली तेव्हा अद्यापि त्यांतील पदार्थ द्रवस्थितीत सापडला! ह्याशिवाय मयतांच्या आवडीची वाद्ये व इतर जिनसा आणि त्यांच्या नातलगांच्या व मित्रांच्या देणग्याही सर्व ते आपल्या जवळच ठेवीत. मेन-काऊ-रा नावाच्या न्यायी आणि दयाळू राजाच्या ममीवर पुढील शब्द लिहिले आहेत - **'ऑसिरिस, उत्तर दक्षिणाधिपति चिरंजीव स्वगोत्पन्न "दैवी चमत्कार" '** ह्या रूपांने तुझी आई नट ही तुजवर पसरली आहे. हे मेन-काऊ-रा, तू अजातशत्रू देव होशील असा तिने आशीर्वाद दिला आहे. ह्या खोलीच्या शेवटी अखेरच्या न्यायप्रसंगाचे चित्र दाखविले आहे ते पहाण्यासारखे आहे. वर सर्व देव आपापल्या दर्जाप्रमाणे न्यायासनावर बसले आहेत. त्यांच्यापुढे मयत जो अनी त्याच्या अंतःकरणाचे (Conscience) वजन करण्याचे काम चालले आहे. एका पारड्यात एक लहानसे पीस ठेविले आहे. व दुसऱ्यात अनीचे अंतःकरण आहे. हलक्या पिसाशी तुलना होणार मग अर्थात न्याय कसोशीने होईल यात शंका नाही. **अॅन्युबीस** तराजू पारखीत आहे. समोर विधी उभा आहे, मागे नशीब व जन्मदेवता अगर सटवाई उभी आहेत, डावीकडे स्वतः अनी नम्रपणे उभा आहे, उजवीकडे **थाॅत्** निकाल नमूद करीत आहे. पाठीमागे **अमिमाईड** राक्षस गिळण्यास टपला आहे. त्याचे डोके सुसरीचे, मध्यभाग सिंहाचा आणि मागील बाजू गेंड्याची आहे. हा देखावा पाहून जो पाप करील तो मात्र खरा निगरगट्ट म्हणावयाचा!

तिसऱ्या खोलीत काही जनावरांच्या ममी करून ठेविल्या आहेत, बैल, सुसर, कुत्री, माकडे इ. प्राणी देवादिकांना फार प्रिय झाल्यामुळे, कालांतराने ते स्वतःच पूज्य होऊन बसले, अर्थात त्यांच्याही ममी करणे भाग पडले. कानडी मुलखात जसे 'बसवण्णाचे' फार माहात्म्य आहे तसे इजिप्तची पहिली राजधानी **मेफिस्** येथे **एॅफिस्** बैलाची मोठ्या थाटाची पूजा होत असे. ज्यू लोकांच्या सैन्याच्या वासराची उत्पत्ती या एॅफिसपासूनच झाली असावी.

असो, ह्याप्रमाणेच असिरियन, बाबिलोनियन, ग्रीक, रोमन, फिनिअन व एद्रुस्कन वगैरे राष्ट्रांचे गतवैभव येथे साक्षात दिसत आहे. तसेच निरनिराळ्या दालनांतून हिंदू, बौद्ध, ख्रिस्ती, महमदी व यहूदी धर्मांचे प्रदर्शन केले आहे. आमच्या तेहतीस कोटी देवता, पुराणांतील कथाप्रसंग, पूजेचे संभार, तुलसीवृंदावने आदिकरून हिंदू धर्माची सौम्य, मधूर, उग्र, अशी सर्व स्वरूपे येथे एके ठिकाणीच दिसतात. ह्या प्रकारे आपण प्रागैतिहासिक कालातून प्राचीन कालात व प्राचीनातून अर्वाचीनात हिंडता हिंडता शेवटी खालच्या अवाढव्य पुस्तकालयात उतरतो. हा जगातील एक अत्यंत मोठा ग्रंथसंग्रह. येथे केवळ छापील पुस्तकांची संख्या वीस लक्षांवर आहे. हस्तलिखित पुस्तकात हिंदू, अरबी, फारशी, चिनी, जपानी, इ. ५०,००० प्रतिंचा संग्रह आहे. चिनात छापण्याची कला कशी उद्भवली व नंतर तेथे आणि दुसरीकडे तिचा कसा विस्तार झाला, हे दाखविण्यासाठी त्या त्या काळाची छापील बुके अनुक्रमे लावून ठेविली आहेत पंधराव्या शतकापासून तो अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत पुस्तक बांधण्याच्या कलेचा कसा विकास झाला, हे दाखविण्याकरिता शेवटच्या सहा कपाटांत निवडक बांधणीची मोठमोठी पुस्तके जुळवून ठेविली आहेत. मध्यभागी सहा कपाटांत इ. स. पूर्वी ३०० वर्षांपासून तो इ. स. नंतर १५०० वर्षांपर्यंत लेखनकलेचा इतिहास दाखविण्याकरिता त्या त्या काळच्या हस्तलिखित प्रती अनुक्रमे मांडून ठेविल्या आहेत. प्रचीन काळी इजिप्त देशात पेपिरस नावाच्या बोरुच्या झाडाच्या सालीचा एक प्रकारचा कागद बनवीन असत. इजिप्तचे प्राचीन लेख ह्याच कागदावर लिहिले आहेत. सर्वांत जुना उपलब्ध लेख इ. स. पूर्वी ३५०० वर्षांचा आहे!... ह्याशिवाय वर्तमानपत्रे आणि मासिके ह्यांची एक निराळी खोली आहे. नवीन होणाऱ्या पुस्तकांचा ह्या संग्रहात समावेश व्हावा म्हणून संयुक्त राज्यातील प्रत्येक प्रकाशकाने आपल्या नवीन पुस्तकाची एकेक प्रत एडिंबरोची लायब्ररी, आणि ब्रिटिश म्युझिअम येथे पाठवावी, असा पार्लमेंटाने सक्तीचा कायदा केला आहे. ह्याप्रकारे म्युझिअम पाहून दारात आल्यावर तोंडातून आपोआप उद्गार येतो की "कालो ह्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी"

लंडन येथील बालहत्यानिवारक गृह

मॅचेस्टर कॉलेज, ऑक्सफर्ड

ता. ७-३-१९०२

ह्या अफाट शहराच्या मध्यभागी गिल्डफर्ड रस्त्यातून एके दिवशी जात असता एक भव्य व जुनी इमारत दिसली. तिचे दारावर लिहिलेले वरील नाव वाचून मला आत जाण्याची इच्छा झाली. पण सोमवारीच हे गृह प्रेक्षकांकरिता उघडे असते म्हणून एका सोमवारी ओळखीचे पत्र वगैरे मुद्दाम काही न नेता बरोबर एका सोबत्यास घेऊन पहावयास गेलो. रस्त्यातील फाटक ओलांडल्यावर विस्तीर्ण आणि स्वच्छ पटांगण लागले. त्यातून चिटणीसांचे कचेरीत गेल्यावर आम्हांला सर्व गृह हिंडून दाखविण्याकरिता आम्हांबरोबर एका चौदा वर्षांच्या हुषार मुलास दिले. ह्या छोकऱ्याने आम्हांस मोठ्या व्यवस्थेने चित्रांची खोली, कमिटी बसावयाची जागा, म्युझिअम इ. दाखविल्या आणि प्रत्येकाची थोडक्यात चटकदार माहिती दिली. कमिटीच्या खोलीतील एका मोठ्या सुंदर तसबिरीत ख्रिस्ताजवळ काही लहानलहान मुले खेळत होती, तिचे खाली हे सोन्याचे वाक्य बायबलातून लिहिले होते. **"लहानग्यास मजकडे येऊ द्या, कारण अशाकरिताच देवाचे राज्य आहे,"** चित्रांच्या खोलीत हँडल आणि हॉगर्थ ह्यांची प्रख्यात चित्रे ठेविली होती. म्युझिअममध्ये कित्येक मिशनऱ्यांकडून मुलास नाताळ निमित्त बक्षिसे देण्यास पुस्तके व इतर चिजा मिळालेल्या मांडून ठेविल्या होत्या. मध्यभागी एका गोल टेबलावर कोणा एका मोठ्या एडिटराने दिलेल्या बाहुल्या, फुले, माळा, खेळणी, कोनाकृती रचून ठेविल्या होत्या. ह्यानंतर आमच्या चिमुकल्या वाटाड्याने आम्हांस भोजनगृहात नेले. १०० मुले रांगेने दोन्ही बाजूने बसतील असे एक लांब टेबल होते. ५/७ मुले नाताळासाठी भोजनगृह सुशोभित करण्यात अगदी गर्क झाली होती. ती सर्वच आम्ही आत गेल्याबरोबर आम्हांजवळ आनंदाने हासत हासत आली. भिंतीवरच्या एका फळीवर जाड अक्षरांनी लिहिलेली १०-२० नावे आम्हांला मोठ्या अभिमानाने दाखविण्यात आली. ती नावे दक्षिण आफ्रिकेच्या लढाईत बँड बाजविण्यास नुकतेच पाठविलेल्या ह्यांच्या बंधूंची होती. एका पोटी जन्मलेल्या

भावांमध्येदेखील क्वचित् बाबतीत असा अभिमान आढळणार नाही. ह्याच खोलीत एका कोपऱ्यात मुलांच्या लक्षात सहज भरतील अशा रीतीने मोठमोठ्या आश्रयदात्यांची नावे लिहिली होती.

एकंदर आश्रमाचे तीन भाग केले आहेत. ७ पासून १२ वर्षांच्या मुलांचा एक भाग. ७ पासून १५ वर्षांच्या मुलांचा दुसरा भाग आणि ३ पासून ७ वर्षांच्या लहान मुला-मुलींचा तिसरा भाग. ह्यास अनुलक्षूनच इमारतीच्या दोन उभ्या बाजू आणि मधली आडवी रांग अशी योजना केली आहे. एका बाजूस मुलांची खाली जेवणाची जागा, वरती निजण्याची जागा व मागे शाळा आणि दुसऱ्या बाजूस तशीच मुलींची व्यवस्था केली आहे. त्यास एकमेकांत मिसळण्याची सक्त मनाई आहे.

नंतर आम्ही शाळेत गेलो. एकंदर १०० मोठ्या मुलांचे वयाचे मानाने तीन वर्ग केलेले आहेत. तिन्हींचा अभ्यास चालला होता. मुख्य अध्यापकाने सांगितले की मुलांकडून शाळेतील अभ्यास अर्धा वेळ करून घेऊन बाकीच्या वेळात त्यास कसला तरी धंदा आणि विशेषकरून बँड वाजविण्यास आणि कवाईत करण्यास शिकविले जाते. मुलांस सर्व घरगुती कामे करण्यास शिकवितात. १५ वर्षांनंतर मुलास बहुतकरून लढाईत बँड वाजविण्यास अगर कोणत्यातरी धंद्यात उमेदवारीस ठेवण्यात येते. मुलीस सभ्य कुटुंबात तिच्या हुषारीप्रमाणे नोकरी पाहून देतात, २१ वर्षांपर्यंत मुला-मुलींवर गृहाची नजर असते. नंतर ती मुखत्यार होतात. अशा प्रकारे ह्या गृहात अजमासे १०० मुलगे, १०० मुली आणि १०० लहान बालके इतक्या अनाथांची जोपासना होत आहे. ह्याशिवाय जन्मल्यापासून तो ३ वर्षांपर्यंतच्या सुमारे २०० तान्ह्या मुलांची जोपासना निरनिराळ्या खेड्यांतून गृहामार्फतच होत आहे.

ह्यानंतर मुलांस काही प्रश्न विचारल्यावर मग आम्ही बाहेरच्या पटांगणात आलो, इतक्यात लहान मुलांचा वर्ग सुटला. दोन दोन मुले हातात हात घालून रांगेने लांबवर लुटू लुटू चालू लागली. एक पोक्त बाई त्यांस हिंडवीत होती. ह्या चिमुकल्या पलटणीचा ड्रेस अगदी एकसारखा असल्यामुळे पुढे होणाऱ्या लढायातील ह्यात योद्धा कोण होता व त्याची शुश्रूषा करणारी दाई कोण होती हे सहज कळत नव्हते. सर्वांची प्रकृती सुदृढ, चेहरे प्रफुल्लित दिसत होते. ह्या बाईशी बोलत असता मुलांनी आम्हांभोवती गराडा दिला. सर्वांशीच हात

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

हालविण्यास आम्हांस वेळ नव्हता म्हणून बाकीच्यांनी आम्हांस कोठे तरी नुसता स्पर्श करून आपली तृप्ती करून घेतली!

नंतर आम्ही प्रार्थनामंदिर पाहिले. हे मोठ्या थाटाचे असून ह्यात दोन तीन हजार लोक सुखाने बसतील अशी सोय केली आहे. निजावयाची जागा पाहिली, अगदी लहानापासून तो मोठ्यापर्यंत प्रत्येकास निराळी खाट आणि स्वच्छ मऊ व उबदार गाद्या आहेत. मागचे बाजूस आजारी मुलांकरिता दवाखाना आहे.

गृहाचा इतिहास

फ्रान्स, हॉलंड देशांतून अशा प्रकारच्या संस्था पाहून येऊन लंडन येथे टॉमस कोरम् नावाच्या एका मोठ्या परोपकारी व्यापाऱ्याने १७३९ त ही संस्था स्थापिली. प्रथम प्रथम जरी दोन महिन्यांच्या खालचीच मुले घेतली जात होती तरी दारावर मुले आणणाऱ्यांची मोठी गर्दी जमू लागली व दंगे व मारामाऱ्याही होऊ लागल्या. ह्याप्रमाणे पुष्कळ अर्भकांस नाइलाजास्तव परत पाठवावे लागत असे. म्हणून १७५६ मध्ये कमिटीने पार्लमेंटकडे मदतीबद्दल अर्ज केल्यावरून दहा हजार पौंडांची मदत मिळाली. येतील तितक्या सर्व मुलांस आत घ्यावे अशी पार्लमेंटची अट होती. म्हणून ह्या संस्थेचा सर्वास योग्य फायदा मिळावा ह्या हेतूने सर्व देशभर जाहिराती दिल्या आणि प्रांतनिहाय मुले जमा करण्याकरिता योग्य स्थळांची योजना केली. हॉस्पिटलच्या दारावर एक टोपली टांगलेली असे. कोणीही मुलास टोपलीत ठेवून वर्दीची घंटा वाजवून चालते व्हावे असा क्रम चालला. पहिल्याच दिवशी (ता. २ जून, १७५६) ११७ मुले सापडली! डिसेंबर ता. ३१ पर्यंत १७८३ मुले आली!! पुढल्या वर्षी ३७२७ मुले जमली!!! अशा अदूरदर्शी औदार्याचा काय परिणाम व्हावयाचा तो लवकरच झाला. ह्या व्यवस्थेने पापाचराणास मोठे उत्तेजन मिळाल्यासारखे झाले. शिवाय अशा कोवळ्या वयातील इतक्या मुलांची योग्य व्यवस्था ठेवणे गृहास न साधल्यामुळे पुढील ३ वर्षे १० महिन्यांत जी एकंदर १४,९३४ मुले सापडली त्यांपैकी १०,३८९ मुले बाळपणीच वारली! काही प्रांतातील कंगालखान्यातील अधिकाऱ्यांनी आपला खर्च कमी करण्यास लबाडी अगर जबरी करून बरीच मुले गृहात पाठविली! कित्येक चांगल्या पण दरिद्री आईबापांनी केवळ आपल्या मुलांच्या स्मशानयात्रेचा खर्च वाचविण्यास आपली मरणोन्मुख मुले टोपलीत टाकली!! शेवटी १७६० त पार्लमेंटास ही अट काढून घ्यावी लागली व तिने आपली मुलेही बंद केली.

तथापि एकदा आत घेतलेल्या मुलांची अखेर वाताहात होईपर्यंत (१७७०) सर्व खर्च पार्लमेंटास द्यावा लागला. ह्यापुढे गृहाच्या बाणेदार चालकांनी केवळ लोकाश्रयावर नियमात योग्य फेरफार करून हे गृह चालविले.

सांप्रतची व्यवस्था

मूल हवाली करण्यास स्वतः आईनेच आणले पाहिजे. तिला झालेला सर्व खरा प्रकार निवेदन करावा लागतो. काही लटपट केल्यास अर्ज नामंजूर होतो. मूल जन्मेपर्यंत अगर जन्मल्यावर १ वर्षावर अर्ज घेण्यात येत नाही. बाईची इतर बाबतीत वर्तणूक चांगली आहे, हल्ली तिची दशा कठीण आहे, ज्या पुरुषाने तिजवर हा प्रसंग आणिला त्याने तिला फाटा दिला आहे वगैरे नाजूक गोष्टींची पूर्ण चौकशी केल्यावर कमिटी अर्ज मंजूर करिते. आणि असे केल्याने केवळ मुलाचेच प्राण वाचवून त्याची जोपासना करिते असे नव्हे तर त्या बाईलाही सन्मार्गास लावून समाजात मिसळविते. ही सर्व नाजूक कामे पोक्त व थोर अशा माणसांची कमिटी स्वतःच सक्तपणे करिते. मुलास फुकट घेण्यात येते इतकेच नव्हे तर, गृहाच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याने कसलीही फी अगर खुशी घेतल्यास त्यास बडतर्फ करण्यात येते आणि ती दिल्याबद्दल अर्जदाराचा अर्ज नामंजूर होतो. विवाहित स्त्रियांची अगर विधवांची मुले घेण्यात येत नाहीत. विधवा विवाहास येथे मुळीच प्रतिबंध नसल्याकारणाने हा नियम योग्यच आहे.

हल्ली गृहात मुले-मुली मिळून ३२३ आहेत व निरनिराळ्या खेड्यांत २१९ तान्ही मुले दायांजवळ ठेविली आहेत. सादिलवारीने प्रत्येक मुलामागे एकंदर खर्च सालीना २९ पौंड १४ शिलिंग ११ पेन्स येतो. १९०० साली ५५३ मुलांपैकी खेड्यात ६ वारली, गृहात दोन वारली आणि दोन त्यांच्या आप्तानी नेली.

पापी पण अनुतापी आईच्या पोटी यदृच्छेने आलेल्या इतक्या मुलांचे येथे पोषण व शिक्षण होते. वर सांगितलेल्या सुंदर भोजनालयात ह्यांच्यासाठी दर रविवारी उपासना होतात, त्यावेळी शेजारच्या भागातील भाविक सभ्य स्त्री-पुरुष उपासनेस येतात. उपदेशक पगारी आचार्य आहेत. प्रत्येक वेळी धर्मार्थ फंड गोळा होतो. ह्या प्रकारे धर्माचे खरे लक्षण जो निष्काम परोपकारी तो येथे नित्य घडतो! आणि आमच्यासारख्या परस्थास ह्या लोकांची एका दगडासरशी दोनचार पाखरे पाडण्याची बेमालूम तोड पाहून भारी कौतुक वाटते. मुले काम

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

करण्याच्या लायकीची झाली म्हणजे त्यांना योग्य कामे व नोकऱ्या लावून देतात. आणि २१ वर्षांची होऊन मुखत्यार झाली म्हणजे वर्षातील एका नियमित रविवारी त्यांच्या आभार प्रदर्शनासाठी म्हणून एक थाटाची उपासना होते. त्यावेळी कोणा तरी नामांकित बिशपचा उपदेश होतो. मुलांच्यातर्फे आभार मानल्यावर त्यास बक्षिसे वाटून शिवाय चांगल्या वर्तणुकीबद्दल प्रेसिडेंटच्या सहीची शिफारसपत्रे मिळतात. गतसाली ड्यूक ऑफ पोर्टलंड (उपाध्यक्ष) ह्यांनी बक्षिसे वाटली. ह्या प्रकारे अत्यंत सोवळे धर्माधिकारी व बडेबडे जातिवंत मानकरी ह्यांना देखील ह्या संस्थेशी प्रत्यक्ष संबंध ठेविण्यात मुळीच लांछन वाटत नाही!! गृहाच्या म्युझिअममध्ये दोन हृदयात बाणासारख्या घुसणाऱ्या मुर्ती ठेविल्या आहेत, त्या अशा - प्रस्थापक परोपकारी टॉमस कोरम ह्यांची वयाने वाकलेली गंभीर मूर्ती उभी आहे. त्यांच्या डाव्या, हातात नुकतेच जन्मलेले बालक खेळत आहे. त्याच्या पायाजवळ पश्चातापाखाली चुरडून गेलेल्या एका तरुण व मुग्ध पोरीने गुडघे टेकिले आहेत. तिने आपले शर्मिंधे तोंड एका हाताने घट्ट झाकलेले आहे. कोरम साहेब मात्र दुसऱ्या हाताने शेक हँड करीत आहेत! इकडे मुलाने कोरम साहेबांच्या वासकुटाची गुंडी घट्ट धरली आहे! जणू काय, त्यांच्या परोपकाराचा फायदा ते हक्काने मागीत आहे!!

असो, अशा संस्थांचा उत्कर्ष होणे इष्ट आहे असे मुळीच नव्हे. पण मानवी स्वभावाची पूर्णता होईपर्यंत ह्या संस्था सर्व देशांत अवश्य आहेत, असे कष्टाने म्हणावे लागते. विधवा-विवाहास पूर्ण संमती असूनही ह्या देशात अशा संस्थांची गरज भासत आहे. हे सुधारकांनी ध्यानात घेण्यासारखे आहे. आणि नुसती गरज आहे असे म्हणून स्वस्थ न बसता आज शेकडो वर्षे ही एकच नव्हे तर अशाच दुसऱ्या अनेक संस्था ह्या एका लंडन शहरात चालू आहेत, ही गोष्ट, बालविधवांनादेखील शास्त्रोक्त विवाह करण्याची जेथे सक्त मनाई आहे, तेथील सदय धर्माभिमान्यांनी लक्षात आणावी.

जे का रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले ।।

तुका म्हणे सांगो किती । तोचि भगवंताची मूर्ति ।।

कित्येक प्रत्यक्ष कृती करून तुकारामाचे भगवंत बनतात! कित्येक नुसता त्यांचा उपदेश ऐकून माना डोलवितात! कित्येक कसल्याही भानगडीत पडत नाहीत! आणि कित्येक तर प्रार्थनासमाजाने असलीच एक संस्था पंढरपुरास चालविली आहे, म्हणून त्याच्यावर दात ओठ खातात!!

सोमयागाचे वर्णन वाचून वाटलेला विस्मय व विषाद

डेव्हनपोर्ट

ता. ३-४-१९०२

परवा गुडफ्रायडेच्या दिवशी येथील निरनिराळ्या ख्रिस्तीधर्मपंथाच्या देवळात निरनिराळ्या थाटाच्या उपासना सर्व दिवसभर झाल्या. अज्ञान, दुराग्रह, सवय किंवा दुसऱ्या अनेक अज्ञेय आणि अनिर्वाच्य कारणांमुळे ह्या सुधारणेच्या शिखरास पोहोचलेल्या राष्ट्रातसुद्धा अद्यापि धर्मभोळेपणाचे जे अवशेष राहिले आहेत, त्यांचे दिग्दर्शन वरीलप्रसंगी बरेच झाले. त्यांपैकी काही अनुभवाचे मासले आपल्याकडे पाठविणार होतो, इतक्यात ता. ११ मार्च, १९०२ च्या केसरीने कृष्णातटाकी नुकत्याच घडलेल्या सोमयागाची गोष्ट यथासांग सांगितली. ती ऐकून दुसऱ्याचे घरी डोकावून पाहून तेथे काय चालले आहे त्यासंबंधी चर्चा करण्यापूर्वी आपल्याच पायाखाली काय जळते आहे, ह्याची पृच्छा करणे अधिक जरूर वाटले. केसरीने सांगितलेली गोष्ट ऐकून केसरीचे आभार व त्या गोष्टीबद्दल विस्मयपूर्वक विषाद एका दोघासच नव्हे तर पुष्कळास वाटण्याचा संभव आहे. आणि खरोखर तो संभव नसेल तर विषाद वाटण्याला सोमयागाहूनही हे एक दुसरे जबर कारण आहे असेच म्हणावे लागते.

एकाद्या आडरानात चारचौघा कोळ्यांनी एकाद्या शेंदूर माखलेल्या दगडाच्या म्हसोबापुढे जमून 'जय म्हसोबा! भगतावर कृपा कर' अशी मराठीत साधी प्रार्थना करून एकादे कोंबडे कापले आणि म्हसोबाचा प्रसाद म्हणून ते सर्वांनी मिळून गिळिले तर होणारा जो प्राकृत यज्ञ तो, आणि कृष्णातटाकी वीस विद्वान ब्राह्मणांनी तीन बकऱ्यांस बुक्क्यांनी मारून शेवटी त्याचे तिळाएवढे मांस खाऊन जी संस्कृत कंदुरी केली ती, या दोहोंमध्ये वास्तविक फरक किती! फरक जर असेल तर तो हाच की साध्या मराठी अनार्य यज्ञाचा साधारण समाजावर म्हणण्यासारखा परिणाम घडत नाही, आणि ह्या थाटाच्या खर्चाच्या सोवळ्या आर्यजत्रेचा परिणाम उच्चवर्गापासून तो खालपर्यंत समाजावर इतका जोरदार घडतो की बिचाऱ्या उदार धर्मास दोन पावले आणि दोन दशके मागे हटावे लागतेच!!

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

सोमयागाचे एकंदर वर्णन वाचून त्यात तीन निरुपद्रवी बकऱ्यांचा सदोषवध अगर निरर्थक खून याखेरीज दुसरे काहीही धडधडीत अनीतीचे अगर अन्यायाचे नाही ही गोष्ट प्रथम दर्शनीच धर्मवेडाच्या अगदी कट्ट्या शत्रूसही साफ कबूल करावी लागेल. (तशी काही अनीती अगर अन्याय असला तर कायद्याने त्याचा सक्त बंदोबस्त कधीच झाला असता, हेही सांगावयास नको.) समाजात उत्तरोत्तर विकसित होणाऱ्या न्याय, नीती आणि शिष्टाचार ह्या तीन गोष्टी संभाळून कोणाही व्यक्तीस अथवा समूहास आपले जुने आचार मोठ्या थाटाने साजरे करून मनाची करमणूक अगर दुसरी कसलीही समजूत करून घेण्याची पूर्ण मुभा आहे. ते जुने आचार त्यांच्या कितीही पूर्वदशेतील असोत, त्यांची परंपरा आजघडीपर्यंत सारखी चालू असो, किंवा मध्यंतरी हजारो वर्षांची खळ पडली असून आजच त्याची आठवण होऊन त्याच्या जीर्णोद्धाराचा काळ आला असो, कोणत्याही बाजूने पाहिले तरी ते आमचे आचार आम्ही करण्याचा आमचा जो बाणेदार उपजत हक्क आहे, त्यास रतीमात्र बाध येत नाही, इतकेच नव्हे तर सार्वभौम सर्व सामर्थ्यवान, सरकारासही ह्या हक्काकडे वाकड्या नजरेने पाहण्याची छाती नाही. ह्या सर्व गोष्टी समाधानकारक आहेत ह्यात शंका नाही.

पण येथे हक्काचा किंबहुना आवडीचाही विचार कर्तव्य नाही. ह्या घडलेल्या प्रकरणात धर्म कितपत आहे किंवा तो मुळी आहे की नाही, किंबहुना बकऱ्याच्या रूपाने धर्माचाच येथे खून घडला आहे की काय, ही गोष्ट दिसल्यास पाहणे आहे, आणि डोळे उघडे असल्यास ती दिसण्यास मुळीच कठीण पडणार नाही, ह्याची खात्री आहे. घडलेला प्रकार जर गणपत्युत्सवाप्रमाणे केवळ राष्ट्रीय उत्साह वाढविण्याप्रीत्यर्थ घडला असता तर त्यात विशेष मन घालण्याची जरूरी नसती. पण ज्या अर्थी तो अस्सल धर्माच्या नावावर घडला आहे, त्या अर्थी त्याजकडे सर्व मुमुक्षू जनांचे लक्ष पोहोचले पाहिजे. आणि विशेषेकरून धर्मसुधारकांचे ह्या बाबतीत औदासीन्य तर अगदी अक्षम्य होईल.

आत-बाहेर सर्वत्र नांदणारा जो परमात्मा आणि व्यक्तिविशिष्ट जो जीवात्मा ह्यांचा परस्परसंबंध आणि निरंतर समागम ह्यास धर्म म्हणतात. अंतर्धर्म, उच्च मनोविकार, नैतिक शक्ती इत्यादिकांच्या द्वारे, बाह्यसृष्टी, अंतःसृष्टी आणि जगाचा विकासमय इतिहास ह्या तीन प्रदेशांत जिवंत जागृत परमेश्वराचे प्रतिक्षणी काय काय व्यापार घडतात ते ओळखणे, कृतज्ञतापूर्वक त्याचे सानिध्य साधणे आणि संसारातील लहान मोठी कामे त्याच्या सानिध्यास

शोभतील अशा रीतीने करणे ही आमची धार्मिक कर्तव्ये. तीन साडेतीन हजार वर्षापूर्वी आमच्या आर्यपूर्वजांनी जेव्हा हिंदुस्थानाच्या काठावर प्रथम बिन्हाड ठेविले असेल तेव्हा परमेश्वराचे बाह्यसृष्टीतील विलास पाहून ते किती मोहित झाले असावेत ह्याचे साद्यंत दाखले वेदात आढळतात. आपल्या साध्या सरळ आणि जिवंत भाषेत त्यांनी देवावरची गाणी गाइली. फूल नाही फुलाची पाकळी, जे काही ज्यांच्याजवळ होते त्याचा थोडा भाग, नवीन भेटलेल्या देवास आपली कृतज्ञता दर्शविण्यासाठी त्यांनी सांज-सकाळ अर्पण केला, हे त्यास कितीतरी शोभले! पण कालांतराने जेव्हा ह्या परकीयांच्या वसाहती उत्तर-हिंदुस्थानात बऱ्याच पसरल्या आणि ह्यांचे सांपत्तिक व सामाजिक वैभव पुष्कळ वाढले, तेव्हा अर्थात वरील आराधनेचा स्वाभाविकपणा नाहीसा होऊन तिच्यात कृत्रिमपणा शिरला. पूर्वी, जे अंतःकरणाच्या देठापासून निघत होते, तेच आता जिभेच्या व ओठाच्या शेवटापासून निघू लागले. पूर्वी प्रत्येक घरधनी आपला आपणच योद्धा, कुणबी व उपाध्याय होता, पण आता त्या तीन कामकऱ्यांच्या तीन जाती बनल्या, आणि धर्माच्या नावावर कर्मठपणा वाढू लागला, पण अद्यापि ब्राह्मण तेज लयास गेले नव्हते. खरे जे ब्रह्मवीर होते. त्यांनी अरण्यातच राहून उपनिषदांतून ह्या कर्मठपणाचा जोराने निषेध केला आणि धर्माची इमारत बाह्यसृष्टीतल्या साक्षात्कारावरून उठवून ती अंतःसृष्टीच्या अधिक खोल व खंबीर पायावर उभारली. आमच्या धार्मिक इतिहासातील हा पहिला निषेध (Protestantism) होय. पण ह्या रानातील मानसिक चळवळीमुळे गावातील बहुजन समाजातील कर्मठपणा कमी होणे शक्य नव्हते. म्हणून त्यास वैतागून गौतमबुद्धाने दुसरी धर्मसुधारणा केली (ख्रि. श. पूर्वी ४६८) सुमारे १०००-१२०० वर्षांनी बुद्धाच्या सुधारणेचाही जोर संपला आणि कर्मठपणाच्या लाटा तर पूर्वीपेक्षाही जास्त उंच उसळू लागल्या! नंतर १२ व्या शतकापासून तो १६ व्या शतकाअखेर सर्व हिंदुस्थानभर नानक, चैतन्य, तुकाराम वगैरे साधुसंतांनी तिसरी सुधारणा केली. आता २० व्या शतकातला प्रकार आमच्या डोळ्यापुढेच आहे.

धर्माचे जे लक्षण वर सांगितले आहे आणि त्या लक्षणाचा जो धर्म उपनिषदे, भगवद्गीता, गौतमबुद्ध आणि आधुनिक साधू यांनी प्रचारिला, त्या सनातन धर्माचा कोणता भाग किती अंशाने वरील सोमयागात आहे आणि ज्यास प. वा. आगरकरांनी आपल्या एका निबंधात 'हे भीषण, बीभत्स हिंदुधर्मा तू आपले तोंड लवकर काळे कर,' अशी सक्त नोटीस दिली आहे, त्या धर्माचा किती अंश ह्या सोमयागात आहे, ह्याचा विचार धर्माची ज्यांना म्हणून

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

किंचित तरी पर्वा आहे, त्या प्रत्येकाने आपल्या स्वतःशी केला पाहिजे. बाकी ज्यांना धर्माच्या नावाने नुसती करमणूकच करावयाची असेल अगर दुसरा कसला तरी अर्थ साधावयाचा असेल, त्यास हाच काय पण दुसरा कोणताही प्रकार चालेल आणि शोभेल. कृष्णातटाकी जमलेल्या वीस विद्वानांच्या विद्वत्तेसंबंधाने कोणासही शंका घेण्याचे कारण नाही. पाच दिवस एकसारखे तिन्ही वेदांचे पाठ ह्यांनी बिनचूक आणि बिनविलंब म्हटले तर श्रौतवाङ्मयात ह्यांची नंबर एकची गती असली पाहिजे. पण ह्यांच्या ह्या अमूल्य संपादणुकीचे चीज अशा योगाने होईल काय? इकडे पाश्चात्य पंडित, जर्मन, फ्रेंच आणि इंग्लिश भाषांतून वैदिक वाङ्मयाचा प्रत्येक शब्द उतरवीत आहेत, तर ह्या ब्राह्मण विद्वानांनी त्या वाङ्मयाचे निदान काही वेचे तरी देशी भाषेत उतरविल्यास त्यांची योग्य संभावना होणार नाही काय? जुन्याचा खरा उद्धार अशा रीतीने होईल की तीन हजार वर्षांपूर्वी ज्या गोष्टी जशा घडल्या त्या आता तशाच उठविल्याने होईल?

शेवटी धर्माच्या बाबतीत उदासीन राहणाऱ्या नास्तिक व अज्ञेयवादी सुधारकांनीही हे लक्षात ठेविले पाहिजे की धर्माच्या नावाने जी ही थोतांडे वेळोवेळी उपस्थित होतात व वाढत जातात ती त्यांची केवळ थड्डा किंवा निंदा केल्याने नाहीशी होत नाहीत. उलट लोकमतांचे ह्या थोतांडास पूर्ण पाठबळ असल्याने ह्या रिकामटेकड्या सुधारक थट्टेखोरांचीच थड्डा होते. शिवाय ही सर्व थोतांडे नाहीशी झाली तरी म्हणजे मोठासा कार्यभाग झाला असे नाही. शुद्ध धर्माची ज्योत राष्ट्रात सतत जळती राखल्यासच राष्ट्राच्या अनेक चळवळीस जोम येईल आणि ह्यास्तव प्रत्येक देशभक्ताने धर्मसुधारणेचे काम हस्ते परहस्ते करणे जरूर आहे.

डेहनपोर्ट येथील गुड फ्रायडे

मॅचेस्टर कॉलेज, ऑक्सफर्ड

ता. १०-४-१९०२

नाताळच्या खालोखाल ईस्टर हा ख्रिस्ती लोकांचा मोठा सन आहे. ह्याची गणना चांद्रमानाप्रमाणे होत असल्यामुळे सौर वर्षात ह्याची तारीख मागे पुढे बदलते. गुड फ्रायडे (चांगला शुक्रवार) पासून तो पुढच्या सोमवार अखेर, अत्यंत गरजेची-विशेषकरून दारूची दुकाने खेरीज करून, बाकी सर्व दुकाने सर्वत्र ह्या चार दिवसांत बंद असतात. हा चांगला शुक्रवार येशू ख्रिस्ताची पुण्यतिथी होय. ह्याच दिवशी ज्यू लोकांनी त्यास सुळावर चढविले. पुढे तीन दिवसांनी आदित्यवारी तो थडग्यातून आपल्या जड शरीरासह उठला आणि आकाशात देवाच्या उजवीकडे बसला अशी जुन्या ख्रिस्ती लोकांची भोळी समजूत आहे. म्हणून शुक्रवार हा शोकाचा दिवस आणि आदित्यवार हा आनंदाचा दिवस मानून देवळातील सर्व आराधनेचे प्रकार ह्या समजूतीस अनुरूपच होतात. चांगल्या शुक्रवाराच्या पूर्वीच्या सहा आठवड्यास लेंट (Lent) हे नाव आहे. हा शब्द सॅक्सन भाषेतील लेनिटन् (Leneten) ह्या शब्दापासून आला आहे, लेनिटन्चा अर्थ लांबणे व ह्या सहा आठवड्यांत दिवस अधिकाधिक लांबत असतो व रात्र कमी होत असते. ह्या वरून लेंटची संस्था ख्रिस्ताच्याही पूर्वीची असून नंतर तिला ख्रिस्ती धर्माचे स्वरूप आले ते असे--..... जॉन दि बाप्टिस्ट ह्याने ख्रिस्तास बाप्टिस्मा दिल्यावर ख्रिस्ताने ४० दिवस वनवास भोगिला. चाळीस अहोरात्री त्याने उपवास केला. ह्या अवधीत सैतानाने त्यास अनेक प्रकारे भुलविण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला. ह्या नंतर ख्रिस्त, लोकांस उपदेश करण्यास निघाला. हे चाळीस दिवस आता लेंट ह्या नावाने पवित्र मानण्यात येत आहेत. हिंदू लोक जसे चातुर्मासात कोणतेही निषिद्ध पदार्थ खात नाहीत तसेच ख्रिस्ती लोकही लेंटमध्ये मांसाहार करीत नाहीत. पण खरोखरी हा निश्चय क्वचितच पाहण्यात येतो. आमचे हिंदू लोक जसे चातुर्मास साधला नाही तरी शेवटी कार्तिकी एकादशी तर पाळतात तसे इकडेही निदान गुडफ्रायडेच्या दिवशी पुष्कळ बायका, मुले व म्हातारी माणसे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

उपवास करितात,. फराळाचे मुख्य जिन्नस म्हणजे मासे व अंडी हे होत. आमच्याकडे जसे एकादशीच्या दिवशी केळी, रताळी, भुईमूग इ. जिन्नस दोनप्रहरी अगदी महाग होतात. तसेच येथे (डेव्हनपोर्ट हे मासे धरण्याचे मुख्य ठिकाण असूनही) शुक्रवारी सकाळीच बाजारात मासा म्हणजे अगदी दुर्मिळ पदार्थ झाला होता, असे आमच्या घरवालीने सांगितले. अशा प्रकारची व्रते आणि धार्मिकपणा रोमन कॅथोलिक लोकांमध्ये फार आढळतो. संध्याकाळी एका कॅथोलिक देवळातून बाहेर पडल्यावर एका गृहस्थाशी बोलत असताना त्याने म्हटले, "हे प्रॉटेस्टंट लोक इतक उदाम आहेत की ते आजदेखील मांस खातात" मग मी त्यास विचारले तुम्ही मासे नाही का खात? ते धार्मिक गृहस्थ म्हणाले, "मासे काय प्राणी आहेत?" हे ऐकून मी निरुत्तर झालो!

एकंदरीत हा सन शोकाचा व अनुतापाचा आहे. म्हणून क्वचित काही पापभीरू लोक कसलीही मौज, चैन अथवा करमणूक न करिता घरी स्वस्थ चिंतनात काल घालवितात, पण अशी उदाहरणे दिवसेदिवस दुर्मिळ होऊ लागली आहेत असे दिसते. सुशिक्षित आणि फॅशनेबल लोकांत तर कोणत्याही प्रकारचे सन पाळणे म्हणजे गावंढळपणाचे लक्षण समजले जाते. हे राष्ट्र अत्यंत उद्योगी लोकांचे असल्यामुळे बहुजन समाज सुट्टी मिळाल्याबरोबर सहजच ती चैनीत व करमणुकीत घालवितो. हा वसंत ऋतूचा काळ असल्यामुळे फुटबॉल, हॉकी इ. मोकळ्या हवेत खेळ खेळणे व ते पाहणे ह्या मुख्य करमणुकीखालील वर्गाची मोठी करमणूक म्हणजे दारू पिणे. धर्माधिकारी ह्या सर्वच करमणुकी सरसकट बंद करण्यासाठी कंठशोष करितात म्हणून त्यांस कोणीही विचारीत नाहीत!

आज सारा दिवसभर सर्व देवळांत उपासना चालू असतात. सकाळच्या उपासनेस येथील एका प्रॉटेस्टंट मुख्य देवळात गेलो. उपासकांची संख्या १० पुरुष, ३० बायका, १०० मुले इतकी होती. नेहमी बायकापुरुषांचे प्रमाण बहुतेक असेच असते. कॅथोलिक देवळात पूजेचा संभार विशेष आणि आराधनाक्रम अधिक थाटाचा असतो, तशात जवळच प्लिमथ येथे कॅथोलिक कथीड्रल म्हणजे मुख्य मठस्थान आहे, म्हणून तेथे संध्याकाळच्या मुख्य उपासनेस गेलो. कथीड्रलची इमारत जुनी आणि भव्य आहे. जागोजागी ख्रिस्ताच्या व ख्रिस्ती साधुसंतांच्या अनेक मूर्तीची स्थापना केली आहे. देवळात सर्वत्र शोकचिन्हे दिसत होती. मुख्य गाभाऱ्यातील देव्हारा व त्यातील मूर्ती ह्यांवर काळ्या पडद्याचे झाकण होते. इतर मूर्तीपुढे नेहमी असणारा धूपदीप, पुष्पांचा थाटही आज नव्हता. ह्यामुळे देवळात शिरल्याबरोबर असा काही अवर्णनीय गंभीर देखावा दिसला की लवकरच अंतःकरण खेदमय भावाने भरून गेले.

पहावे तिकडे ख्रिस्ताच्या दुःखपर्यवसायी चरित्राचे असे प्रदर्शन होत होते की पुण्यशील आत्म्यास पश्चात्ताप घडावा! मग पाप्यांची काय कथा!

७।। वाजता उपासनेस प्रारंभ झाला. प्रत्येक स्त्रीपुरुष देवळात आल्याबरोबर देव्हान्यासमोर गुडघे किंचित वाकवून पुढे जाई. नेमिल्या वेळी बिशपचा छबिना आला. सर्वांपुढे वृद्ध आणि मौनव्रत धारण करणाऱ्या बिशपची स्वारी, त्याच्या मागून ८/१० धर्माधिकरी व त्यांच्या मागून सुमारे ६० गाणाऱ्या मुलांचा मेळा, अशा क्रमाने येऊन सर्व मुख्य गाभाऱ्यात आपापल्या जागी बसले. दोन रांगांच्यामध्ये एका व्यासपीठावर बायबल ठेविले होते त्यातील निवडक भाग प्रत्येक धर्माधिकारी पुढे पूर्वेकडे तोंड करून म्हणजे इतर सर्व उपासकांकडे पाठ करून वाचीत असे सर्व धर्माधिकाऱ्यांनी केल्यावर मुख्य कॅननचा उपदेश झाला. त्यात त्याने ख्रिस्तास सुळी देण्याच्या प्रसंगाचे वर्णन केले, त्याच्या रक्ताने भाविक मनुष्याच्या पापाचे क्षालन कसे होते, त्याप्रसंगी जे अनेक चमत्कार घडले ते सर्व अक्षरशः खरे आहेत, त्याविषयी जुन्या ज्यू लोकांच्या करारातही भविष्य आहे इ. इ. गोष्टी त्याने सांगितल्या, त्याचा पोषाक, पायघोळ, पांढरी कफनी, छातीवर तांबडे वस्त्र, कंबरेस व दोनही बाजूंनी जरीकाठी काळ्या कापडाच्या पट्ट्या, डोकीस मुकुटाकृती काळी टोपी असा होता. व्याख्यानात जेव्हा ख्रिस्ताचे नाव येई तेव्हा तो आपली टोपी उचलीत असे व सर्व उपासक नमन करीत. व्याख्यान आटपल्यावर मेळ्यातील मुलांनी अत्यंत करून व दीर्घ स्वराने काही गाणी म्हटली. आज कसलेही वाद्य वाजविण्यात आले नाही. ह्यानंतर ख्रिस्ताच्या प्राणोत्क्रमणाची वेळ आली. ह्यावेळी पृथ्वीवर चहूंकडे मोठा अंधार पडला, धरणीकंप झाला आणि मोठा आवाज झाला इ. वर्णन बायबलात आहे. म्हणून आता तसेच करण्यात आले. देवळातील सर्व दिवे गॅसचे असल्याने ते एकदम नाहीसे केले. पाच मिनिटे चहूंकडे अंधार आणि सामसूम झाले. ह्यावेळी ह्या मोठ्या देवळात सुमारे ३०० लोक होते; पण कोणीही मोठ्याने श्वासोच्छ्वास देखील करीना. शेवटी धरणीकंपाची नक्कल करण्यास्तव एका कोपऱ्यातून धडधड असा बारीक आवाज झाला! मग सर्व दिवे एकदम लागले आणि उपासना आटपली!!

प्रॉटेस्टंट देवळात ह्या नकला होत नाहीत, पण व्याख्यानांचा सारांश बहुतेक असाच असतो. युनिटेरियन देऊळ गुड फ्रायडेच्या दिवशी तर मुळी बंदच होते व इस्टरच्या आदित्यवारी त्यातील दोन्ही उपासना एका ब्राह्मणे चालविल्या!

बोअर युद्धाचा शेवट व ऑक्सफर्ड येथील उल्हास

मॅचेस्टर कॉलेज, ऑक्सफर्ड

परीक्षेच्या घाईमुळे हे पत्र एक-दोन आठवड्यांनी शिळे झाले आहे. तथापि मजकूर शांतीसंबंधाचा असल्याने इतकी घाई केली नाही म्हणून काही हरकत नाही.

दाक्षिणारण्यातील नरमेध तर संपला. त्याची आता गत गोष्ट झाली. आपले सुमारे ९६ हजार कामास आले. पैकी सुमारे चौथाई तर यमाने जागच्या जागी वसूल केली. हा जो इतक्यांना मोक्ष मिळाला तोही काही फुकट नव्हे. तर मागे हळहळणाऱ्यांना त्याबद्दल जवळजवळ ३ अब्जांचा खर्च आला आहे. प्रतिपक्षाचे काय काय नुकसान झाले ह्याचा अद्याप पत्ता नाही. भावी इतिहासकार रिकामपणी त्याचा हळूहळू छडा लावतील!

धर्मयुद्ध असो वा कसेही असो, युद्ध म्हणजे अनिष्ट. सतत विकास पावणाऱ्या मानवी आयुष्यात सांग्रामिक कालाची आवश्यकता असेल. पण आवश्यकतेवरून त्याचा चांगुलपणा सिद्ध होत नाही. एके काळी मानवजातीस विद्या, कला, शास्त्र ह्यांपेक्षा युद्धाचीच प्रौढी विशेष वाटत होती. आणि हल्लीच्या काळी, स्पेन्सरसारख्या सात्विक ब्राह्मणांनी सांग्रामिक युगाहून औद्योगिक युग अधिक श्रेयस्कर व उन्नत आहे असे कितीही प्रस्थापिले तरी वरील प्रौढी अद्यापि व्हावी तितकी कमी झाली नाही. इतकेच नव्हे तर त्याच स्पेन्सरसाहेबांनी नुकताच आपला अगदी शेवटचा म्हणून जो ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे त्यात सुधारलेल्या जगात हल्ली ज्या अनार्यपणाच्या लाटा उसळत आहेत त्यांचे चांगले दिग्दर्शन केले आहे. पशुदशेतून मानवदशेचा विकास झाला आहे हे डार्विनचे मत कित्येक कोमल अंतःकरणाच्या माणसांस पसंत नाही. तरी जोवर राष्ट्रा-राष्ट्रातील वाद आम्हांस रक्तपाताशिवय मिटविणे अशक्य दिसते तोवर आमच्या पूर्वज-पशूंचे अवशेष आमच्यात अद्यापि कायम आहेत हे कबूल करणे निदान समंजसपणाचे आहे.

काही असो, दक्षिण खंडाला शोभणारे हे रणकंदन एकदाचे आटपले म्हणून ह्या उत्तर द्वीपात सर्वत्र आनंदी आनंद झाला आहे. आबालवृद्ध, स्त्रीपुरुष, सुधारक-उद्धारक ह्या सर्वांना अजुनी आनंदाचे उमाळे येत आहेत. ह्या लोकांची आनंद प्रदर्शित करण्याची तन्हा काही अप्रतिमच! युद्ध चांगले की वाईट हे सांगणे फार सोपे आहे. पण संपल्यावर ह्यांनी जो आपला राष्ट्रीय उल्हास दाखविला-आणि तोही ऑक्सफर्डसारख्या पवित्र आणि शांत शहरी-तो पाहून परकीयाने त्यास बरा अगर वाईट म्हणणे फार जोखमीचे काम आहे! म्हणून प्रथम एकदोन दिवशी--विशेषतः रात्री येथे जो प्रकार घडला-नव्हे मला दिसला तो लिहीत आहे. वाचकांनीच आपापले तर्क जपून करावेत.

तहाची तार येथे रविवारी रात्री पोहोचली, म्हणून तेव्हा काही विशेष घडले नाही. दुसरे दिवशी सकाळी मी माझे खोलीत न्याहारीस बसलो असता आमची घरवाली हातात एक मोठी रंगीबंगी पताका घेऊन अवचित माझ्यापुढे उभी राहिली. तिच्या तोंडावर विजयश्री स्पष्ट दिसत होती. नंतर खालील छोटासा संवाद झाला :

मी - कायहो तुम्हा (बायकां) लाही आनंद होतो ना!

ती - हो! हो! हे काय विचारणे.

मी - राज्य मिळाले म्हणून की लढाई संपली म्हणून?

ती - दोन्ही रीतीनी.

मी - म्हणजे दुसऱ्या रीतीनेही होतो म्हणावयाचा?

ती - तर हो काय! भाकरीवरदेखील कर बसविण्यापर्यंत मजल आली तर लढाई एकदाची संपली म्हणूनही आनंद का वाटू नये?

मी - तर मग ह्या निशाणीचे प्रयोजन काय?

ती - तो भाग वेगळा. ही निशाणी न लाविली तर संध्याकाळच्या आत माझ्या खिडक्यांना तावदाने राहणार नाहीत!

मी - काय म्हणता?

ती - तर काय! मॅफकिंगचा जेव्हा वेढा उठल्याची बातमी आली तेव्हा येथील रस्त्यातील पोरट्यांनी कोण कहर केला!

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

मी - एकूण ह्या निशाणीची अनेक कारणे आहेत एक, राज्य मिळाले म्हणून, दुसरे, लढाई संपली म्हणून, तिसरे रस्त्यातील उनाड देशाभिमानास बुजगावणे म्हणून इ. शेवटी बाईने हासत घरावर निशाण लाविले.

नंतर मी दाराबाहेर येऊन पाहतो तो आळीतील प्रत्येक खिडकीतून युनिअनजॅक बाहेर पडत होता. हामरस्त्यावर तर जारीने तयारी चालली होती. दुकानदार, वखारीवाले आणि घरंदाज इत्यादी लोक आपापल्यापरी निरनिराळी जयचिन्हे उभरण्यात गुंतले होते. लहानसान पताका, मोठे बावटे, गुढ्या, तोरणे ह्यांचा थोड्याच वेळात मोठा गहजब उडाला. शहरातील मुख्य रस्त्यात तर रंगाची चंगळ झाली होती. दिवस जसजसा वर येऊ लागला तसतशी अधिक तयारी होऊन अधिक शोभा येऊ लागली. खटारेवाल्यांनी आल्या खटान्यांवर व बगीवाल्यांनी घोड्यांच्या कानांवर आणि चाबकांच्या शेवटास निरनिराळ्या रंगांच्या फिती लाविल्या! लवकरच बायसिकल्सवरूनही झेंडे फडकू लागले, अखेरीस ही आनंदाची साथ गुलहौशी बायकांच्या कुत्र्यांपर्यंत पसरून त्यांचे गळे रंगले! अनुकरण आणि चढाओढ ह्यांमुळे हा प्रकार कोठवर वाढेल ह्याचा सुमार लागेना. तिसऱ्या प्रहरी लहान-लहान मुले खांद्यावर पताका ठेवून, तोंडाने कथिलाची शिंगे फुकून त्यांचा कर्कश आवाज काढीत रस्त्यातून भटकू लागली!

सांजावून किंचित कडोसा पडल्यावर देखावा बदलला. दुकानांवरून व घरांवरून गॅसच्या चित्रविचित्र दिव्यांची रचना केली होती. त्या सर्वांनी आता पेट घेतला. कित्येक ठिकाणी जपानी कागदी कंदीलांची तोरणे रस्त्यावरून आडवी टांगली होती. काही कॉलेजांवरून कार्तिकाची विशेष शोभा दिसत होती. सार्वजनिक आनंद प्रदर्शनाचे ह्या लोकांचे मुख्य साधन बॉन फायर्स म्हणजे होळ्या. गावात ह्या निरनिराळ्या ठिकाणी ८-१० रचिल्या होत्या. मोडकी पेटारे, डांबर ठेवण्याची पिंपे आणि इतर सटरफटर ह्यांनी काही होळ्या २५ फुटांपर्यंत उंच गेल्या होत्या. ह्यांचाही आता एकच भडका उडाला. इकडील गरीब व खालच्या वर्गाची एरवी देखील सायंकाळी फुरसतीच्या वेळची मुख्य करमणूक म्हणजे गावातील मुख्य रस्त्यातून इकडे तिकडे मनसोक्त भटकणे. त्यात तरुण मुलींचा भरणा विशेष! आज तर ह्या गर्दीला काही निराळाच रंग आला होता. होळ्या पेटल्यावर रस्त्यात अगदी खेचाखेची झाली.

रात्रीचा पूर्ण अमल बसल्यावर ह्या देखाव्यांचे तिसरे आणि भलतेच रूपांतर झाले! सकाळी पाडवा, संध्याकाळी दिपवाळी तर रात्रीच्या काळोखात ह्या उत्सवाने आमच्या शिमग्यासही लाजविले! ह्या शिमग्यातील मुख्य पार्ट युनिव्हर्सिटीतील विद्यार्थ्यांनी बजाविला!! संध्याकाळ नंतर विद्यार्थी युनिव्हर्सिटीचा झगा आणि टोपीशिवाय खोलीबाहेर कोठेही दिसल्यास त्यास दंड, ११ वाजल्यावर बाहेर दिसल्यास दंड, १२ वाजल्यावर दिसल्यास जबर दंड, इ. ह्या युनिव्हर्सिटीचे नेहमीचे अगदी कडक कायदे आहेत. पण मॅफकिंगच्या रात्रीच्या अनुभवावरून आज हे सर्व कायदे तहकूब करण्यात आले होते. मग काय विचारता! दहादहा बाराबारा रंगेल गडी हातात हात घालून लांब रांगा बनवून गर्दीतून अर्धे उघडे बोडके हेंदोस करीत निघत. गावठी तरुण मुलींच्याही अशाच रांगा चालल्या ह्या भिन्न जातींच्या रांगा जेव्हा समोरासमोर भिडत तेव्हा रांगाचे वर्तुळ बनत असे. मग क्षणमात्र "चुंबति कामपि शिल्ष्यति कामपि कामपि रमयति रामामं" ही अस्सल गोकुळी रासक्रीडा होई! अशा प्रसंगी सभ्य मुली बाहेर पडत नाहीत. पडल्या तर त्यांचा सभ्यपणा कायम राहत नाही. थोडा वेळ त्याचा भंग झाला म्हणून त्याचे त्यास वार्डेट वाटत नाही. वाटले तरी कोणी विचारीत नाही. अलीकडे आमच्या शिमग्यासंबंधी निदान सुधारक पत्रातून तरी थोडी टीका होते. पण तशी देखील इकडे काही दिसली नाही. कारण बोलून चालून हा तात्पुरता पोरकटपणा, असा येथे सर्वानुमते ठराव झालासे दिसते. काही असो, नवख्यास एकंदरीत हा प्रकार पाहून धक्का बसल्याशिवाय राहत नाही.

डोळ्यांचा भडका जसा कमी होऊ लागला तसे आजूबाजूचे फालतूक अडगळीचे सामान आत येऊन पडू लागले! एके ठिकाणी तर एका मोडक्या घरावर हल्ला झाल्यामुळे, पोलीसास मध्यस्थी करावी लागली! अशा प्रकारच्या आनंदाच्या वेळी ऑक्सफर्डमध्ये दुसरा एक विशेष मौजेचा प्रकार दृष्टीस पडतो. तो असा, विद्यार्थ्यांच्या टोळ्या रस्त्यातून हिंडत असता गवातील टोळ्यांशी काही तरी कुरापत काढून मारामारी करतात. ह्या तंट्यास येथे 'टाऊनीज ऍंड गाऊनीज फ्युड्स' म्हणजे झगेकरी व गावकरी ह्यांचे तंटे असे म्हणतात. ही चाल फार पुरातन काळापासून आहे. पूर्वी खरोखरीचे मोठे इंगे होत असत. ह्या वेळीही एका कॉलेजच्या दारात सुमारे तासभर दंगामस्ती झाली. ह्याचे प्रथम मला फार आश्चर्य वाटून इकडे पोलीस का दुर्लक्ष करतात ह्याबद्दल मी एका शिपायास विचारले. येथील पोलीस म्हणजे धिप्पाड, कर्तव्यदक्ष, शांत आणि अतिसभ्य लोक असतात. त्यापैकीच एक

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

म्हणाला..... "अशावेळी आम्ही जास्त सवलत देतो. आम्हीच जर चिडलो तर सारा गाव खवळेल. हे दंगे विशेष विकोपास पेटले तरच आम्ही शांतपणे मिटवितो" त्याने असेही हासत हासत सांगितले-- "भांडण मिटविताना मला स्वतःलाच तीनदा मार खावा लागला!" ह्यावरून हा शेंदाड शिपाई होता असे नव्हे. तर चिडखोरपणा व अरेरावी ह्या गुणांची पोलिसास आवश्यकता नाही, इतकेच त्याने फार गोडपणे सुचविले!

असो, ह्या प्रकारे पहिल्या एकदोन रात्री येथे अनेक तमाशे दिसले. पण हीच तमासगीर विद्यार्थी मंडळी दुसऱ्या दिवशी नेहमीप्रमाणे म्युझिअम, लायब्रऱ्या लॅबोरेटरी वगैरे ठिकाणी आपापल्या व्यासंगात गुंग झालेली दिसली!!

राष्ट्रीय निराशा

लंडन

ता. २७-६-१९०२

आजचा दिवस म्हणजे इंग्लंडच्या इतिहासात अत्यंत बहारीचा होणार होता. पण विलक्षण दैवदुर्विलासामुळे त्या बहारीचा तूर्त पूर्ण विरस झाला आहे! त्यामुळे ह्या राष्ट्रस किती खेद वाटत आहे आणि काही लोकांचे किती खासगी नुकसान झाले आहे, ह्याचा नुसता अंदाज लागणेही अशक्य आहे.

ह्या राज्यारोहणाचा डंका आज जवळजवळ वर्षभर सान्या जगभर गाजत होता. तेव्हापासून त्याची सारखी ज्ययत तयारी चालली होती. नुकत्याच संपलेल्या बोअर युद्धामुळे तर इंग्रजी साम्राज्याचा अगदी कळस होऊन गेला आहे. लढाई मिटविण्याच्या कामी स्वतः बादशहांनी खटपट केल्यामुळे ते अत्यंत लोकप्रिय झाले आहेत. ह्या अनेक कारणांमुळे हा समारंभ अपूर्व होणार होता. ह्या आठवड्याचे आरंभी जगातील देशोदेशींचे राजे अगर त्यांचे प्रतिनिधी लंडन शहरी दाखल झाले. पाहुण्यांची इतकी गर्दी झाली की ह्या अफाट शहरीदेखील ह्या आठवड्यात जागा मिळण्याची मारामार पडू लागली. दिवसा लंडनमध्ये समारंभ पाहून रात्री ऑक्सफर्डमध्ये निजावयास जाण्याचीदेखील काही लोकांस योजना करावी लागली.

गेल्या आठवड्यातच बादशहांची प्रकृती किंचित नादुरुस्त झाली होती. पण ती इतक्या विकोपास जाईल असे कोणास वाटले नव्हते. गेल्या सोमवारी दोनप्रहरी आमची गाडी ऑक्सफर्डहून लंडन येथील पॉंडिगटन् स्टेशनावर १२।। वाजता पोहोचली असता तेथे काही विशेष गडबड दिसू लागली. शहराचे स्वरूप तर अगदी पालटलेले होते. माळा, निशाणे आणि तोरणे ह्यांनी सर्व शहर जणू हासत होते. आळीतील गोजिरवाणी मुले आपले चिमुकले बावटे कंटाजनांच्या आत खुपसून आगगाडीच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस उभी होती. इतक्यात वुइंडसर किल्ल्यातून एक गाडी मोठ्या तोऱ्याने फुसफुसत स्टेशनात आली. तिच्या एंजिनवरचा

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

दैदिप्यामान मुकूट पाहून हिला इतका गर्व का झाला होता हे सहज कळले. भाग्यशाली एडवर्ड बादशहांची स्वारी आगगाडीतून घोड्यांच्या गाडीत बसताना त्यांच्या राजनिष्ठ प्रजेने एकच आनंदाचा टाहो फोडिला!

शहराच्या रस्त्यातून ह्याच दिवशी इतकी गर्दी उसळलेली होती की, पायवाटेने कोठे जाऊ लागल्यास अतिशय वेळ लागू लागला. ता. २६-२७ रोजी छबिन्याचा रस्ता सकाळी ८ पासून बंद होईल असे शहर पोलीसाने जाहीर केले. ज्यांच्याजवळ बसावयाच्या जागेचे तिकीट होते त्यासच रस्त्यात येण्याची परवानगी होती. सुमारे ७ मैल लांबीच्या रस्त्यात नानातऱ्हेची शोभा व रोषणाई केली होती. जागोजाग ३-४ मजले उंच प्रेक्षक बसण्याकरिता सुंदर पायऱ्या केल्या होत्या. प्रेक्षकांच्या जागेचे तिकीट १ पासून तो ७ गिनीपर्यंतचे (सुमारे १०० रुपये) होते. निरनिराळ्या वसाहतीमार्फत जागोजाग भव्य व सुंदर कमानी उभारिल्या होत्या. अमेरिकेतील कानडा देशातून इंग्लंडास धान्याचा मुख्य पुरवठा होत असतो म्हणून कानड्याचे कमानीवर त्या देशात पिकणारी सर्व धान्ये, भाजीपाला, फळफळावळ आणि खाद्य प्राणी ह्यांचे प्रदर्शन केले होते.

मंगळवारी (ता. २४) दोनप्रहरी लंडनच्या रस्त्यात विपरीत देखावा दिसला. भराभर जादा पत्रकांचे अंक खूप लागले! जो तो कोपऱ्यावर उभा राहून आतील मजकूर आधाशासारखा वाचू लागला! घटकेपूर्वी ज्या राष्ट्राचा आनंद पोटात मावेनासा होऊन त्यास काय करू आणि काय न करू असे झाले होते, त्यासच आता निराशेचा असा जबर धक्का बसला की, त्याने ते काही वेळ सुंद होऊन गेले. आदले दिवशी बादशहाच्या आजाराने उलट खाल्यामुळे आज त्यावर अत्यंत कठीण शस्त्रक्रिया करण्याची पाळी आली. बादशहास आपल्या आजारापेक्षा आपल्या प्रजेची अशी खडतर निराशा झाली आणि त्यांचे इतके जबर नुकसान झाले ह्याची वेदना अधिक दुःसह झाली. आणि "मी मेलो तरी बेहतर पण वेस्टमिनिस्टर मठापर्यंत जाईन" असे त्यांच्या तोंडचे वाक्य पार्लमेंटमध्ये ना. वाल्फर साहेबांनी सांगितले! समारंभाची तर गोष्ट राहिलीच. पण बादशहाच्या प्रकृतीकडे सर्वांचे चित्त लागले आहे. आज दोन दिवस सर्व कामे तशीच तहकूब पडली आहेत, काय करावे हे कोणासच सुचत नाही. पुष्कळ पाहुणे व प्रेक्षक आणि राजांच्या स्वाऱ्या विन्मुख परत गेल्या, असो, आता ही निराशेची कहाणी मी शब्दांनी सांगण्यापेक्षा आपण कल्पनेने जाणावी!

जुन्या युगातील एकछत्री राजसत्ता व खासगी स्वामीनिष्ठा आणि नव्या युगातील सार्वजनिक प्रजासत्ता व स्वातंत्र्यप्रीती ह्या परस्पर भिन्न वस्तूंचे बेमालूम मिश्रण इंग्लंडच्या हल्लीच्या राज्यघटनेत आहे! ही घटना आमच्या रामराज्याहून जशी निराळी आहे तशीच हल्लीच्या युनायटेड स्टेट्समधील केवळ लोकनियुक्त राज्याहूनही निराळी आहे. राजकीय मानसशास्त्रातील हे एक अपूर्व कोडेच आहे म्हणावयाचे! हे कोडे आज एक दोन दिवसांत जसे नजरेस आले तसे कधीच आले नसेल. कित्येक अमेरिकन लोक ही धेडगुजरी राज्यपद्धती पाहून हासतात. पण एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे की, इंग्रजी साम्राज्याची बळकटी ह्या कोड्यातच आहे. येथवर तर शहाण्या इंग्रज मुत्सद्यांनी हे गाडे सुरळीत आणले. पुढे काय ठेविले आहे ते हरी जाणे!

बर्टन खेड्यातील शाळा कशी दिसली?

वुडसाईड रे. कार्लाइल

इंग्लंडच्या दक्षिण किनाऱ्यावर ब्रिडपोर्ट नावाचा एक टुमदार गाव आहे. त्याचे पूर्वेस तीन मैलावर बर्टन नावाचे एक सुमारे ७०० वस्तीचे चिमुकले खेडे आहे. खेड्याबाहेर गावकुशीत एका जुन्या पण स्वच्छ इमारतीत मी एक शाळा पाहिली. तिच्या भोवताली निर्मळ, साधे पण विस्तीर्ण पटांगण होते. येथून एका हाकेवर टेकडीच्या पलीकडे समुद्र पसरला होता. शाळेत शिरताना एक लहानशी देवडी लागली. तीत मुलांच्या टोप्या ठेवण्यास भिंतीत खुंट्या ठोकल्या होत्या. खाली नंबर लावले होते. प्रत्येकाचा नंबर ठरलेला होता. शाळेची मधली मोठी मुख्य खोली ६० फूट लांब व २० फूट रुंद होती. तीत मुलांच्या वयाच्या मानाने केलेले दोन मोठे वर्ग बसले होते. मुलांची संख्या ७१ व मुलींची ६७ होती. ती सर्व मिळूनच बसल्यामुळे मुलगे व मुली अशा फाजील जातिभेदास ह्या शाळेत कोठे जागा राहिली नव्हती. माणसांच्या निरनिराळ्या जातिभेदास तर ह्या बेटातूनच हद्दपार केले आहे, हे येथे नव्याने सांगावयास नकोच.

शाळेत गेल्यावर प्रथम भिंतीवर ख्रिस्ताची मोठमोठी चित्रे अगदी लहान मुलांसही कळतील अशी दिसली. समोरच्या तसबिरीत तो काही लहान मुलांस आपल्या जवळ घेत होता. खाली हे त्याचेच वाक्य होते. **'लहानग्यास मजकडे येऊ द्या. स्वर्गीय राज्य अशांचेच आहे.'** भोवताली त्याच्या इतर परोपकाराचे प्रदर्शन केले होते. शिवाय भिंतीवर चंद्र, चौक, कोन, गोल इ. अनेक रंगांच्या निरनिराळ्या आकृती जागोजाग लावल्या होत्या. मधून खंडाचे व देशाचे नकाशे कायमचे सोडले होते. शिवाय काही प्रसिद्ध पुरुषांचे व स्थळांचे लहान मोठे फोटो टांगले होते.

हेडमास्तर हुषार, दक्ष व अत्यंत आदरशील दिसले. त्यांची पत्नीही शाळेत शिकवीत होती. व दुसरी एक मदतनीस शिक्षकीण होती. वहिवाटीप्रमाणे मुलांच्या सात इयत्ता होत्या,

----- बर्टन खेड्यातील शाळा कशी दिसली?

पण शिक्षकांच्या अनुभवाप्रमाणे शिक्षणाच्या सोयीप्रमाणे व मुलांच्या हुषारीप्रमाणे मुलांचे खरे वर्ग चारच होते. वर्षातून एकदोनदा शाळेत येणाऱ्या उंटावरील शहाण्या इन्स्पेक्टरांची मास्तरांच्या मागे कोरडी पिरपिर फारशी दिसली नाही. त्यास व्यक्तिस्वातंत्र्य बरेच आहे.

६ व्या अगर ७ व्या वर्षी मुलांच्या शाळेतील नियमित अभ्यासक्रम सुरू होतो. त्याच्यापूर्वीही काही अर्भके शाळेत खेळावयास येतात. गरीबांची मुले १५ व्या वर्षी शाळेतून बाहेर काम पाहण्यास जातात. शाळा खेड्यातील असल्यामुळे मुलामुलींच्या शिक्षणात काही फरक दिसला नाही. मुलांपेक्षा मुली मोठ्या दिसल्या. कारण मुलास आपला धंदा शिकण्यास लवकर शाळेतून सुटण्याची घाई असते. शाळेतून बाहेर पडल्यावर ५-६ वर्षात कोणता तरी विशेष धंदा शिकून स्वतःचा निर्वाह साधावा लागतो. मुलीस तितकी घाई नसते. शाळा सकाळी ९ पासून १२ पर्यंत व दुपारी २ ते ५ पर्यंत उघडी असते दररोज २ प्रमाणे वर्षातून निदान प्रत्येक मुलाच्या ४०० तरी हजिन्या असल्या पाहिजेत.

बाजूच्या एका खोलीत लहान मुलांचा वर्ग अगर बिनयत्ता होती. ह्यांच्या स्लेटीवर खिळ्याने कायमच्या आडव्या-उभ्या रेषा मारल्या होत्या, अक्षरे व आकडे लिहावयाचे ते प्रत्येक चौकात एक असे लिहीत. त्यामुळे लहानपणापासूनच प्रमाणशीर, व्यवस्थेने व रांगेने लिहिण्याची सवय लागे. ह्याचा परिणामही मला लवकरच दिसला. काही लेखीपरीक्षेच्या उत्तरांचे कागद मी पाहिले. कागदाचे छापलेले व आखलेले ठरीव नमुने होते. उत्तरे इतक्या व्यवस्थेशीर रीतीने लिहिली होती की परीक्षेच्या घाईत ती लिहिली असावीत हे संभवनीय वाटेना. पण ती तशी लिहिली होती ह्यात शंका नाही. कोठेही डाग अगर ठिपका दिसला नाही. तीन चार वर्षांची तीन अर्भके लाकडाच्या निरनिराळ्या आकृतींच्या तुकड्यांनी घरे बांधून एका बाजूस खेळत होती.

एका मोठ्या कपाटात शाळेची म्युझिअम होती, ती अशी : वरच्या खान्यात साबण तयार करण्याची सामग्री, क्षार, तेले वगैरे व निरनिराळे साबणांचे मासले, खालच्या खान्यात दगडी कोळसा व इतर उर्ध्वजे, दुसऱ्या बाजूस साखरेची सामग्री, उसाचे कांडे, मक्याचे कणीस इ. पासून तयार झालेल्या साखरेपर्यंत रूपांतरे, त्याच्या खाली रेशमी किड्यांच्या वेष्टनापासून तो तयार केलेल्या सुंदर लडीपर्यंत रूपांतरे, दुसऱ्या बाजूस शेजारच्या कॉगडन डोंगरावर सापडलेले जुन्या रोमन लोकांचे दात, हाडे थड्यातील भांडी, हत्यारे वगैरे;

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा

खालच्या खणात धान्ये, बीजे आणि कापसापासून तो कापडापर्यंत गिरणीतील रूपांतरे, दुसरीकडे भूमितीचे ज्ञान करून देण्यास निरनिराळ्या आकाराचे लहान मोठे ठोकळे ठेविले होते. एका तावदानी पेटीत शिसपेन्सिलीचे पर्याय व दुसरीत पोलाद व तांब्याच्या पट्टीपासून तो टाकाच्या टोकापर्यंत कृती दाखविली होती. एका बाजूस चित्रांचे काही कित्ते ठेविले होते. त्यात खेड्यातील दोंदील पाटीलबुवा व दरबारातील रणधीर सेनानी ह्यांचे तारतम्यदर्शक हावभाव हुबेहूब पण साध्या रेषांनी दाखविले होते. काही निरनिराळ्या घाटांचे गोंडस खोजे व मातीची इतर भांडीही होती. कपाटाखाली झाडाचे एक खोड कित्येक सहस्र वर्षापूर्वी भूगर्भामध्ये दडपून जाऊन साक्षात दगड बनलेले पाहण्यासाठी ठेविले होते, इ. सामग्रीच्या साहाय्याने मुलांच्या कुवतीप्रमाणे खालील विषयांवर गोष्टीच्या रूपाने सप्रयोग व साक्षात पदार्थ दाखवून मुलांचे लक्ष वेधले जाई :

बिनयत्ता	१, २, ३री इयत्ता	४, ५, ६, ७वी इयत्ता
एॅपल फळ, सूर्यकमळ	एॅंजिन, सेफ्टी लॅप,	दगडी कोळसा, मीठ,
मध, मधमाशी, साबण,	कापड, घड्याळ,	वाफेचे यंत्र, पंप,
चामडे, खेड्यातील बाग,	छत्री, बेडूक, काच,	मेघवृष्टी,
ससा, पोष्टशिपाई,	भुई, झाडाचे भाग,	'आमची निशाणे',
ऑफिस, दिपस्तंभ,	आगकाड्या, इ. इ.	गलबते, समुद्र, गवत,
बर्फ, पाऊस.		तारायंत्र इ. इ.

कोणत्याही मुलास फी मुळीच पडत नाही. इतकेच नव्हे तर पुस्तके, वह्या, पाठ्या व पेनादेखील शाळेतूनच मिळतात. शाळा सुटताना शाळेच्या वस्तू शाळेतच व्यवस्थेने मांडून ठेवण्याची जी कवाईत होते ती प्रेक्षणीय असते. ह्याशिवाय प्रत्येक कौंटीत २० मुलांच्या आणि २० मुलींच्या स्कॉलरशिपांची दरसाल गुणांप्रमाणे वाटणी होते.

मुलांचा शाळेत जो अभ्यास होतो तेवढाच घरी धडे बिलकूल देत नाहीत. घरी धडे घोकीत बसलेला एकही कोवळा विद्यार्थी मला अजून तरी दिसला नाही. अलीकडे येथे सर्व शाळांतून ड्रॉईंगवर फारच मेहनत घेतली जाते. १२-१४ वर्षांच्या मुलांनी काढलेल्या चित्रांची सुबकता पाहून मन थक्क झाले. चित्रकलेने हातास कुशलता, डोळ्यांस मार्मिकता व चित्तास

----- बर्टन खेड्यातील शाळा कशी दिसली?

रसिकता येते. म्हणून ह्या कलेच्या भौतिक मानसिक व नैतिक गुणांची ह्या लोकांस मोठी चहा वाटत आहे. निदान कमीत कमी १०-१२ तरी चित्रे जीत नाहीत अशी मला ह्या देशात एकही झोपडी अद्यापि आढळली नाही. शेवटी मुलांकडून काही गाणी म्हणून दाखविली. आरंभी हारमोनियममधून गाण्याचा सूर मास्तर सांगे. नंतर सर्व मुले अशी ठेक्यात म्हणत की जणू एक बँडच. ह्यावरून लहानग्यांसही सुरांची माहिती झालेली दिसली. बायबलाची साधारण माहिती, कोणत्याही विशिष्ट पंथाची मते अगर धर्मवेड मुलांच्या मनात न भरविता, शाळेतूनच देण्यात येते.

शाळा सुटण्याच्या पूर्वी शिक्षकाने प्रार्थना केली. नंतर 'हे दयाळू पित्या'..... अशी आर्तरवाने ह्या अर्भकांची प्रार्थना सुरू झाली. शेवटी प्रभूप्रार्थना संपून तथास्तू (Amen) म्हटल्यावर माझे डोळे उघडले. ते केव्हा मिटले होते हे मला कळलेच नव्हते.

प्रार्थना आटपल्याबरोबर प्रत्येक मुलगा लष्करी थाटाचा सलाम करून आपली टोपी व्यवस्थेने घेऊन बाहेर पडला. व्यायामशाळेत मुलांस लष्करी व साधे ड्रील आणि डंबेल्स शिकवितात. शाळा सुरू असता मुलांस वरचेवर ५-१० मिनिटे पटांगणात खेळावयास सोडतात.

कोणत्याही मोठ्या शहरापासून दूर व समुद्रकाठच्या डोंगराळ प्रदेशातील ह्या क्षुद्र खेड्यातील शाळेची ही व्यवस्था पाहून माझे डोक्यात विचारांचे व मनात विकारांचे काहूर माजले ह्यात काय नवल बरे! नसते तर मात्र नवल खरे!!

विभूतिपूजा

असा कोण हतभागी आहे की ज्यास शेक्सपिअर माहीत नाही? आणि असा कोण त्याहूनही हतभागी आहे की ज्यास, शेक्सपिअरच्या काव्याचे 'भराभर पाठांतर' करून अगर त्याची नाटके पाहून अनेकवार टाळ्या पिटूनही अखेर त्याची सार्वत्रिकता कळून आली नाही! असा कोणी दुर्दैवी असेलच तर त्याने आपल्या अंधारकोठडीतून बाहेर उजेडात यावे, म्हणजे तत्काळ ही गोष्ट दिसेल.

शेक्सपिअर ही विभूती आहे. इतर विभूतिप्रमाणे ती सर्व जगासाठी आहे अर्थात सर्व जगाची आहे. असे असून इंग्रज जर तिला केवळ स्वदेशीय आणि राष्ट्रीय देणगी असे समजून कवटाळतील तर ते जगाच्या हशास पात्र होतील. ड्रायडन् पोप वगैरे त्यांचे राष्ट्रीय कवी होत, शेक्सपिअर नव्हे. त्याच्यात सर्व जगाचे प्रतिबिंब आहे. सर्व जगात त्याचे प्रतिबिंब आहे म्हणून त्यास जग कळते, जगास तो कळतो. शेक्सपिअर जर नुसता इंग्रज ठरेल तर ख्रिस्त हा नुसता ज्यू ठरेल. आणि बुद्ध हाही शाक्य ठरेल. कोर्पनिंकसाचे सिद्धांत केवळ उलट पक्षास निरुत्तर करण्यासाठी, एडिसनचे शोधकेवळ पेटंटसाठी असल्यास ह्या सगळ्या गोष्टींत सारखेच सत्य आहे.

शेक्सपिअर जर सर्व जगाची विभूती आहे, तर सर्व जगाने तिची पूजा केली पाहिजे. 'दिव्कालाद्यन वच्छिन्न' जी वस्तू तीच विभूतिपदाला पोहोचते. म्हणजे देशी, विदेशी, राष्ट्रीय, प्रांतिक, प्राचीन अर्वाचीन हे गुण तिला फार थोटे होतात. शेक्सपिअरास इंग्रज राष्ट्रीय म्हणत असतील, किंवा नसतील, पण केवळ ते म्हणतात म्हणून इतरांनी इतरांनी शेक्सपिअरवरचा आपला हक्क सोडणे हा अस्सल मेषपात्रपणा होय. आणि ह्यास स्वदेशाभिमानाचे कारण असेल तर मात्र थट्टेची परमावधीच झाली म्हणावयाची! जगाच्या विभूतीस एका राष्ट्राने बळकाविले असे वाटल्यास इतर राष्ट्रांनी अभिमानास पेटून आपापल्या

देशात असतील नसतील त्या विभूतिंचीच फक्त पूजा करण्याचाहट धरला तर ही विभूतिपूजा होणार नाही. केवळ मोहोरमी डोलेपूजा होईल. कारण हिच्यात पूजेपेक्षा हमरीतुमरीचा अंश अधिक असतो.

असो. जगाच्या ज्या सर्वसाधारण विभूती आहेत त्यांची सर्वांनी मिळून गोडीगुलाबाने पूजा केली पाहिजे. तरच पूजेचे श्रेय येईल. नाही तर हिंदुमुसलमानांसारखे दंगे होणार हे उघड आहे. कोठे शास्त्राचे, कोठे शिव्यांचे, कोठे सभ्य टिकेचे, कोठे आतल्याआत धुमसत असलेल्या विकारांचे निरनिराळे दंगे चालू राहतील. मानवी अंतःकरणास विभूतिच्या पुजेची गरज आहे. कोण नाही म्हणेल? पण ती वरील दंगेधोपे न माजविता भागविणे साध्य आहे हे समजस लोक तरी कबूल करतील.

कार्लाईलचे 'विभूती आणि विभूतिपूजा' हे पुस्तक ज्यांनी वाचले असेल -- निदान वरवर तरी चाळले असेल--त्यास माहीत असेलच की विभूतिपुजेच्या आजपर्यंत तीन पायऱ्या झाल्या आहेत. पहिली पायरी विभूती म्हणजेच साक्षात देव मानण्याची. हिला साक्ष प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाने गीतेच्या दहाव्या अध्यायात दिली आहे. 'अर्जुना' विभूती मग ती मनुष्यच नव्हे, पशू, पक्षी, प्राणी, पर्वत, हवा, देव, दानव इ. इ. 'काही असो, विभूती म्हणजे मीच स्वतः' विभूतीचा अर्थ येथे बराच ताणला आहे. तथापि तात्पर्याला फारसा बाध आलेला नाही. नंतर दुसरी पायरी माणसांना जसा एकच कपडा नेहमी आवडत नाही, तसाच एकच विचारही फार दिवस आवडत नाही, म्हणून दुसरी पायरी, विभूती म्हणजे ज्यांच्याठायी ईश्वराची प्रेरणा होते ते थोर पुरुष असे मानण्याची. देशी भाषेत सांगावयाचे झाले तर हे पुरुष काही निव्वळ देव नव्हेत तर त्यांच्या अंगात केव्हा केव्हा देव येतो. उदाहरणार्थ शिवाजीच्या अंगात अंबाबाई येत असे, महमदाच्या कानात कबूतर स्वर्गाचा निरोप सांगत असे, साधू पाल ह्यास ख्रिस्ताने उपदेशास बोलाविले वगैरे समजुती. कालांतराने हाही विचार जुना झाला. सर्वच माणसांच्या अंगात देव कामीअधिक प्रमाणाने प्रसंगविशेषी येतो असा अलीकडे शोध लागला आहे! पशुंच्या अंगात देव कधी येत नाही. अंगात देव येणे हेच मुळी माणुसपणाचे लक्षण. ज्यांच्यात हा माणुसपणा अत्यंत प्रबळ असतो त्या विभूती, ही तिसरी पायरी होय. मोठे कवी, मोठे मुत्सद्दी, मोठे जनपदहितकर्ते हे विभूती होत. हे देव नव्हेत किंवा माणूस आणि देव ह्यामधील

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

मिश्रजात देवमाणूसही नव्हेत. तर केवळ विशेष वाढलेली माणसेच होत असे समजण्याचा हल्ली प्रघात पडत चालला आहे. प्रथमपासून आजपर्यंत ज्या विभूती झाल्या त्या सर्व एकच जातीच्या. पण त्यांच्या पुजेच्या भिन्नभिन्न प्रकारांमुळे त्या आम्हास भिन्न भिन्न भासत आहेत.

शेक्सपिअर ही एक चालू पूजेची विभूती आहे. हिच्या पूजेचा प्रकार स्ट्रॅटफर्ड-ऑन-एव्हन ह्या गावी मला जो दिसला, तो थोडक्यात लिहीत आहे. ऑक्सफर्डहून स्ट्रॅटफर्ड हा सुंदर आणि टुमदार गाव ४० मैलांवर आहे. तिकडे निघालो असता वाटेने स्ट्रॅटफर्डचा रस्ता विचारल्यावर लोक कौतुकाने म्हणत. "कायहो, शेक्सपिअरचे घर पहावयाला निघाला? त्याची बायको अॅना हातवेट हिची झोपडी पाहण्यास विसरू नका हो"! ह्याचा अर्थ असा की, आपल्याकडे जसे देहूस जावयाचे झाले तर तुकोबासाठी, पंढरपुरास विठोबासाठी, तसे इकडे स्ट्रॅटफर्डला जाणे ते शेक्सपिअरसाठी. तेथे गेल्यावर तर शेक्सपिअर म्हणजे त्या गावचा कायमचा राजाच आहे असे दिसून आले. एलिझाबेथचे राज्य जाऊन ब्रिटनवर हल्ली एडवर्डचे राज्य आले आहे, पण स्ट्रॅटफर्ड येथील राजनिष्ठ प्रजेवर शेक्सपिअरच राज्य करीत आहे व करीत राहिल. रस्त्यातील बाया-माणसांनादेखील त्याच्या चरित्रातील खडान्खडा माहिती विचारा. तो जन्मला ते घर जसेच्या तसेच राखून ठेविले आहे. तेथे गेल्याबरोबर तुमच्या भोवती कृष्णातटाकी संकल्प सांगणाऱ्या ब्राह्मणाप्रमाणे रस्त्यातील भिकार मुलांची गर्दी जमते आणि ती सर्व एकदमच न विचारता परवाच म्हटल्याप्रमाणे शेक्सपिअरचे त्रोटक चरित्र ठेक्यात पाठ म्हणू लागतात! त्यात शेक्सपिअरने एकदा तरुणपणी एक हरीण कसे चोरले, त्याबद्दल त्यास कसे पकडले वगैरे वगैरे चटकदार वर्णन तर पुढे पुढे येऊन गातात. शेक्सपिअर जन्मला ते घर, तो रहात होता ते घर आणि त्याच्या बायकोची झोपडी ह्या तिन्ही ठिकाणांची उत्तम व्यवस्था शेक्सपिअर स्मारक मंडळीकडून ठेवण्यात येत आहे. प्रत्येक ठिकाण ८/१२ आणे फी दिल्यास पहावयास मिळते. दाखविण्यास व त्यासंबंधाची माहिती सांगण्यास माणसे ठेविली आहेत. घराचा ३०० वर्षांचा जुनेपणा जितका शाबूद राखणे शक्य आहे, तितका राखिला आहे. हा कवी लहानपणी नेहमी चुलीजवळच्या कोनाड्यात बसत असे. तेही ठिकाण दाखविण्यास कोणी विसरत नाही.

ह्या घराचा अति महत्त्वाचा भाग म्हणजे कवी ज्या खोलीत जन्मला ती खोली होय. ती अगदी ओबडधोबड आहे. पण तिचे माहात्म्य किती! साधारण अजमासे किती लोक हे स्थळ पहावयास येतात म्हणून नोकरास विचारता त्याने सांगितले की, गेल्या वर्षी जगातील निरनिराळ्या ४० राष्ट्रांचे ३०,३७६ प्रेक्षक ही खोली पाहून गेले! तावदानावर, तुळईवर, भिंतीवर सर वॉल्टर स्कॉट, कार्लार्ईल, ब्राउनिंग, थॅकरे इत्यादी मोठमोठ्या दस्तुरखुद्द सद्दा आहेत! परसातील बागेत शेक्सपिअरने आपल्या ग्रंथात ज्या ज्या वनस्पतींचा व फुलाफळांचा उल्लेख केला आहे, त्या सर्वांची लागवड आहे. घरात दुसऱ्या एका बाजूस शेक्सपिअरच्या ज्या ज्या जिनसा मिळाल्या आहेत, त्यांचा संग्रह करून ठेविला आहे. घरातून बाहेर पडल्यावर रस्त्यातील एका दुकानाकडे पाहिल्यास चहाच्या चिनी पेल्यावर अगर एकाद्या लहानशा गुंडीवरही कवीच्या बायकोच्या झोपडीचा ठसा उमटलेला दिसेल. कवी राहत होता त्या घरातही त्याच्या जिनसांचा मौजेचा संग्रह आहे. चिलमी व दारुच्या पेल्यापासून तो बसावयाच्या खुर्चीपर्यंत. बागेत एके ठिकाणी शेक्सपिअरने स्वतः लाविलेल्या झाडाची एक फांदी लाविली आहे. तिचे आता जुने झाड झाले आहे. शेक्सपिअरबरोबरच त्याच्या झाडालाही अमर करण्याचा त्याच्या भक्तांचा विचार दिसतो. एवढ्यानेच त्याची इच्छा तृप्त झालेली नाही. शेक्सपिअर स्मारक नाटकगृह नावाची एक भव्य आणि सुंदर इमारत व संस्था एव्हन नदीच्या काठी गावाबाहेर उभी केली आहे. येथे पुस्तकालय, संग्रहालय आणि नाटकालय असे तीन भाग आहेत. शेक्सपिअरबद्दल जितके म्हणून वाङ्मय अगर सामग्री उपलब्ध आहे, तिचा येथे संग्रह केला आहे. चोहोकडे कवीच्या जन्मापासून तो मरणापर्यंत निरनिराळ्या अवस्थांचे चित्रांनी व पुतळ्यांनी दिग्दर्शन केले आहे. दरवर्षी त्याच्या जयंतीचा उत्सव दोन तीन आठवडे मोठ्या थाटाचा व गर्दीचा होतो. त्यावेळी नाटकालयात प्रसिद्ध मंडळीकडून त्याच्या प्रसिद्ध नाटकांचे प्रयोग होतात. ते पाहण्यास गावोगावचे रसिक लोक येतात. मागच्या ज्युबिलीच्या वेळी तर ह्या गावी शेक्सपिअर पूजेची परमावधी झाली. तिचे मौजेचे वर्णन ऐकण्यात येते. तेव्हा ह्या कवीची मोठी मिरवणूक काढण्यात आली होती. एका रथात कवीचा पुतळा बसवून त्याभोवती गावातील तरुणी देवदूतांचा पोषाक करून तुताऱ्या वाजविण्यास उभ्या केल्या होत्या. रथापुढे गावातील शेटसावकार, महाजन वगैरेंची स्वारी चालली होती. एकंदरीत हा एक इंग्लंडासारख्या प्रॉटेस्टंट देशातला १९ व्या शतकातला शेक्सपिअरदेवाचा अपूर्व छबिना निघाला होता.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

मनुष्यप्राण्याची स्वाभाविक उत्सवप्रियता वेळोवेळी कोणत्या ना कोणत्या तरी वाटेने वर उफाळून येते. वर आल्यावर तिचा प्रवाह कोणीकडे वाहील ह्यांचा नियम नसतो. समाजाचे खरे व कळकळीचे नायक असतात. ते ह्या प्रवाहास योग्य वळण लावून हित साधतात. धोरणी व व्यापारी लोक असतात ते ह्या वाहत्या पाण्यात हात धुऊन घेतात. जिवंत मासे प्रवाहातून उलट सुलट पोहून खेळतात. मेलेले मासे लाटांबरोबर वरवरच तरंगत जातात.

ह्या प्रकारे विभूतिपूजेचे माहात्म्य आहे.

मॅचेस्टर कॉलेज

गेल्या ऑक्टोबरच्या ११ तारखेच्या तिसऱ्या प्रहरी एक हिंदू विद्यार्थी मॅचेस्टर कॉलेजचे दार ठोठावीत होता. हा ह्या देशात एवढा नुकताच आला असल्यामुळे, ह्याचे तोंडावर नवव्याचे प्रत्येक चिन्ह स्पष्ट दिसत होते. आगगाडीतून ऑक्सफर्ड विद्यापीठाचे दुरून दर्शन झाल्यापासून ह्याच्या मुद्रेत आदराची झाक कलेकलेने वाढत होती. मॅचेस्टर कॉलेज पाहिल्यावर तर ह्याची भावना ह्यालाच कळेनाशी झाली! दाराजवळ पोहोचल्याबरोबर ह्यास सुंदर व सुवाच्य शिलालेख दिसला तो हा - 'सत्य, स्वातंत्र्य व धर्म ह्यास वाहिलेले!' हे बाणेदार ब्रीद ह्यास पुढे कॉलेजातील भेजनालयाच्या व पुस्तकालयाच्या दारावरही कोरलेले दिसले. काही वेळाने देवडीवाल्याने ह्यास आत नेले. थोड्याच वेळाने वयाने व त्याहून अधिक विद्येने वाकलेली एक लहानगी आकृती ह्याजपुढे आली. अर्थात ती परमपुज्य डॉ. प्रिन्सिपॉल ड्रमंडसाहेबांचीच होती. भर्तृहरीच्या लक्षणाप्रमाणे हे खरोखरीच 'नम्रत्वेनोन्नतः संतः' आहेत, ह्यात अतिशयोक्ती अगर पक्षपात लेशमात्र नाही. ह्यावरही ज्यास वरील वचनाची शंका येत असेल, त्याचेच कमनशीब म्हणावयाचे! प्रिन्सिपॉलसाहेबांनी ह्या परक्या विद्यार्थ्यांचे इतक्या कळकळीने स्वागत केली की, जणू ह्याची व त्यांची फार दिवसांची ओळख आहे. असो! पण हा हिंदू विद्यार्थी ह्या विलायतेतील धार्मिक कॉलेजाचे दार ठोठावीत का उभा आहे! भरतभूमी एकेकाळी सुवर्णभूमी होती, पण आता दुष्काळाचे माहेरघर झाली आहे म्हणून काही हिंदू विद्यार्थी कायदे, कला इ. ऐहिक विषय शिकण्यास इकडे आल्यास ते येणे साहजिक आहे. पण धर्माबद्दल आर्यांच्या कीर्तीचा नगारा परके देशांतदेखील हल्ली वाजत असता हा वेडा पीर येथे का? आर्यांच्या वंशजास बापुडे मॅचेस्टर कॉलेज धर्म तो काय शिकविणार? काही दृष्टीने ही शंका अगदी यथार्थ आहे. धर्म ही बाब मुळी पढिक शिक्षणाची नव्हेच. येथे परमेश्वरच गुरू, विश्व हीच शाळा आणि सृष्टी हेच पुस्तक, हे कोण सूज्ञ नव्हे म्हणेल? मनुष्य काय मनुष्यास धर्म देणार! ह्या दृष्टीने पाहता जेथे धर्म नाही, तेथे तो उत्पन्न करण्याचा

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

स्वतः मॅचेस्टर कॉलेजचाही इरादा नाही. दुसऱ्या दृष्टीने पाहता धर्मशिक्षणात प्राणायाम कसा करावा, श्राद्धमंत्र कसे म्हणावेत, अगर बाप्तिस्मा अथवा होली कम्यूनियन कसे घ्यावे वगैरे प्रकारच्या गोष्टी येत असल्यास आर्यांच्या वंशजांस धर्म शिकविण्याची गोष्ट तर एकीकडेसच राहो, पण येथील ख्रिस्त्यांसही असला लौकिक ख्रिस्तीधर्म शिकविण्यास मॅचेस्टर कॉलेज केवळ नालायक आहे, आणि ह्या नालायकीबद्दल कॉलेजास मुळीच वाईट वाटत नाही. ज्या धर्माचे उपदेशक तयार करण्यास्तव ह्या कॉलेजाची योजना आहे त्या धर्मातच अशा गोष्टीस थारा मिळत नाही. तर ह्या वरील कला शिकू इच्छिणारांनी मॅचेस्टर कॉलेजाच्या वाटेस जाऊ नये हेच बरे! धर्माची देणगी देवाने माणसास आधीच देऊन ठेविली आहे व हल्लीही दरघडी तो ती देत आहे. पण ह्या बीजरूपी देणगीची लागवड करणे हे माणसाचे काम आहे आणि त्यातच दात्याने दिल्याचे चीज होणार आहे. देव देतो म्हणून गुडघ्यात डोके खुपसून बसणे केवळ नेभळेपणाचे लक्षण आहे. उत्तरोत्तर विकास पावणाऱ्या मानवी शक्तीच्या साहाय्याने व बदलणाऱ्या परिस्थितीस अनुसरून, श्रेष्ठाने कनिष्ठांस, जाणत्याने नेणत्यांस, पवित्राने पतितांस ह्या देणगीचा फायदा दिला नाही आणि स्वतः आपल्यामध्ये ती वाढविली नाही, तर धर्माची मूळज्योत विझली आहे असे समजावे. ह्या शुद्ध बुद्धीच्या काळात श्रद्धेची बाजू उदार धर्माने बरीच राखिली आहे आणि शुद्ध बुद्धीच्या पायावर धर्मशिक्षण येथल्याप्रमाणे इतर थोड्याच ठिकाणी मिळत असेल. ह्या कॉलेजातून विद्यार्थी बाहेर पडल्याबरोबर त्याच्या अंगी धर्माचा दिग्विजय करण्याची पात्रता येते असा मुळीच अर्थ नव्हे. ती त्या त्या व्यक्तीच्या बळावर अवलंबून आहे. इतिहास, तत्त्वज्ञान, श्रुतिग्रंथ, तुलनात्मक टीका, धर्मोपदेश आणि शुद्ध खासगी वर्तन इ. अनेकद्वार धर्मशिक्षणाचे काम हे कॉलेज निःपक्षपाताने, कळकळीने, दक्षतेने, धैर्याने आणि शांतपणे बजावीत आहे. आर्यांचा वंशज असो की आफ्रिकेतील शिद्दी असो, कॉलेजाची द्वारे दोघांसही सारखीच उघडी आहेत. दोघांसही शिकविण्यास कॉलेजाचा अधिकार आहे. शिकणाऱ्यात शिकण्याचीच पात्रता आहे की नाही ही शंका शोभेल, पण वरील शंका शोभत नाही.

ह्यावरून इतके तरी दिसून येईल की, हा हिंदू विद्यार्थी येथे आला ही काही वावगी गोष्ट झाली नाही. तशात ह्या कॉलेजात आलेला हा पहिला विद्यार्थी नव्हे. ह्याचेमागे तीन विद्यार्थी येथे आले असून ते आता बंगाल्यात धर्मप्रचाराचे काम मोठ्या आस्थेने बजावीत आहेत. शिवाय हल्ली जपानातूनही एक जपानी विद्यार्थी ह्याच हेतूने ह्या कॉलेजात उदार

धर्माचे शिक्षण मिळवीत आहे. ह्या सुधारलेल्या शतकात केवळ भौतिक सुधारणांच होत आहे, जडवाद माजत आहे, धर्माची ग्लानी होत आहे वगैरे निराशेचे उद्गार शहाण्या लोकांच्या तोंडातूनही कधी कधी ऐकू येतात, ते केवळ त्यांचे लक्ष ह्या नवीन धर्मजागृतीकडे जावे तितके न गेल्यामुळेच होय. १९ व्या शतकापासून सर्व सुधारलेल्या जगात धर्मविचार, आचार आणि संस्था ह्यांत जी हळूहळू उत्क्रांती घडत आहे, तिची लाट हिंदुस्थानातही ब्राह्मसमाजाच्या रूपाने उसळली आहे. अर्थात निरनिराळ्या ठिकाणी उदात्त हेतूने प्रेरित होऊन काम करणाऱ्यांमध्ये परस्पर सहानुभूती उत्पन्न होणे साहजिक आहे, आणि वर सांगितल्याप्रमाणे ह्या कॉलेजात पूर्वेचा व पश्चिमेचा जो संबंध घडत आहे तो ह्या सहानुभूतीचाच परिणाम होय. अशा रीतीने परस्परांस परस्परांची नीट समज पडून, सर्वांत एकच तत्त्व मंगलकार्य घडवीत आहे ह्याची प्रचीती पटली, परमेश्वराने समग्र मानवजातीस जगाच्या इतिहासात जो वारंवार उपदेश केला आहे, जे पवित्र आत्मे पाठविले आहेत व जो अनुभव दिला आहे ती सर्व जगाची समाईक संपत्ती आहे. तिचा माझे तुझे न करता गोडीगुलाबीने उपभोग घेण्यास आम्ही शिकलो तर वावगे होईल काय? मॅचेस्टर कॉलेज तर ह्याहून दुसरे काही शिकवीत नाही. अशा उदार प्रयत्नाने जर का एकाद्या धर्माच्या संस्थेस खरोखरच धक्का पोहोचत असेल, तर ती संस्था चोरांच्या किल्ल्याप्रमाणे जितक्या लवकर ढासळेल तितके बरेच म्हणावयाचे! आणि ती तशी ढासळल्यास चोरांशिवाय इतरांस वाईटही वाटणार नाही!!

पण धर्माशी ज्या गोष्टींचा मुळीच संबंध नाही अशांमुळे खऱ्या धर्माच्या मार्गात ह्या सुधारलेल्या काळात अद्यापिही अडथळे येत आहेत. आमचा देश बोलून चालून पुराणप्रिय, अवजड आणि न हालणारा, परंतु वाऱ्याच्या वेगाने प्रगतीच्या वाटेने धावणाऱ्या इकडील राष्ट्रांत तरी काय विशेष आहे! संबंध युरोपात मॅचेस्टर कॉलेज हे एकच आणि तेही एकलकोंडे, पाखांड्यांचे कॉलेज म्हणून त्यावर जो एकदा शिक्का बसला आहे तो अद्यापि पुसला गेला नाही. ऑक्सफर्डच्या विद्यापीठात नावडतीच्या पोराने त्याची हेळसांड होत आहे. ह्या सोवळ्या युनिव्हर्सिटीत अद्यापि ह्या कॉलेजाचा विटाळ खपत नाही. तथापि सुधारणेची साथच अशी काही तीव्र आहे की, ह्या कॉलेजची उदार मते नकळतच इंग्लंडच्या साऱ्या चर्चमधून झिरपत आहेत! त्यामुळे युनिव्हर्सिटीत धर्माचा प्रसार दलदलीत पडलेल्या पावसाप्रमाणे वर दिसावा तितका दिसत नाही. धर्माच्या इतर कॉलेजांतील अध्यापकांस व विद्यार्थ्यांसही ख्रिस्ती शकाच्या तिसऱ्या व चवथ्या शतकांत मतांचे जे एकदा जुने नमुने ठरून गेले आहेत

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

त्याप्रमाणे आपला विश्वास आहे अशी उघडपणे प्रतिज्ञा घ्यावी लागते. असल्या फार्सात ह्या कॉलेजास काही करमणूक वाटत नसल्यामुळे ते येथे घडत नाहीत. ह्या कॉलेजाबाहेर उदार मतच नाही असे म्हणणे म्हणजे ब्राह्मसमाजाबाहेर हिंदुस्थानात सुधारणाच नाही असे म्हणण्याप्रमाणे चुकीचे हाईल. पण आधुनिक शास्त्रास व तत्त्वज्ञानास पटेल अशा प्रकारचे धर्माचे उदार मत उघडउघड प्रतिपादणे ह्या समाजाच्या सर्व दर्जात ते पसरविण्यास उपदेशक व आचार्य तयार करणे हे काम मात्र ह्याच एका कॉलेजात होत आहे.

कॉलेज म्हणजे ५-७ प्रोफेसर असावयाचे. त्यांनी एकाद्या युनिव्हर्सिटीत होणाऱ्या परीक्षांकरिता दरसाल २००-३०० विद्यार्थ्यांस ठराविक पुस्तकातील विषयात ठराविक पद्धतीने तयार करावयाचे, व शिकणाऱ्यांनीही परीक्षेच्या धोरणाने संधान बांधावयाचे, इ. इ. कल्पना आमच्या लोकांच्या मनांत साहजिक येतात, पण वरील कॉलेजाचा ह्या कल्पनांशी फार थोडा मेळ बसतो. हे कॉलेज मागे सांगितल्याप्रमाणे केवळ धार्मिक अध्यापनाकरिता असून ह्याचा बहाणा अट्टल सुधारकी असल्यामुळे कोणत्याही बुद्ध्या युनिव्हर्सिटीस ह्याचा संसर्ग सोसत नाही (आणि ह्या कॉलेजासही त्याविषयी पर्वा नाही) म्हणून अर्थात कॉलेजातील अध्ययनाचा युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांशी कसलाही संबंध नाही. शिवाय कॉलेजाचा उद्देश उमेदवारांस सुधारकी पदव्या देण्याचा नसून, उदार व जिवंत धर्माचा समाजात सतत प्रसार करण्यासाठी दरवर्षी ताज्या दमाच्या तरुण उपदेशकांचा पुरवठा करण्याचा आहे.

अठराव्या शतकात युरोपात आधुनिक शास्त्राचा बहार अगदी नवा होता. तेव्हा जुना धर्म व नवे शास्त्र ह्यांमध्ये मोठा लढा पडला होता. ह्या दोहोंमध्ये कधी समेट होणे शक्य नाही असे सुशिक्षितांना वाटू लागले होते. 'प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु' हेच धर्माचे लक्षण आणि जड वस्तू व जड चमत्कार ह्यांची वरवर मीमांसा करणे हीच काय ती शास्त्राची इतिकर्तव्यता असा जोपर्यंत समज आहे, तोपर्यंत वरील दोन्ही तत्त्वे परस्परविघातक आहेत अशी तर्कप्रिय माणसास भ्रांती पडणे अगदी साहजिक आहे. पण मॅचेस्टर कॉलेजच्या संस्थापकांना तर्कच केवळ प्रिय नव्हता आणि वरील दोन्ही तत्त्वांची विलक्षण लक्षणेही त्यांना मान्य नव्हती. म्हणून त्यांनी अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी म्हणजे इ. स. १७८६ साली हे कॉलेज काढले. वास्तविक पाहता ही संस्था इ. स. १७५७ साली वॉरिंगटन ॲकॅडमी ह्या नावाने वॉरिंगटन येथे स्थापन झाली होती, हिचे पुढे स. १७८६ साली मॅचेस्टर कॉलेज असे रूपांतर झाले. ह्या क्रांतीच्या काळी संस्थापकांचा धर्म व शास्त्र ह्या दोहोंवरही सारखाच विश्वास होता.

म्हणजे ह्यांचा धर्म शास्त्रीय होता व ह्यांचे शास्त्र धार्मिक होते. म्हणूनच केवळ असली अद्वितीय संस्था तशा काळी उद्भवली. जुना धार्मिकपणा व नवी रहाटी ह्या दोन कुबड्यांवर चालू पहाणारे सभ्य गृहस्थ हल्लीच्या प्रगतीच्या काळीही काही कमी सापडतील असे नाही. पण ह्या कॉलेजच्या चालकांच्या अंगी तेव्हापासून आतापर्यंत आपल्या पायांवरच कुबड्यांच्या साहाय्यावाचून चालण्याइतकी सचोटी आणि बळ ही दोन्ही आहेत, इतकेच नव्हे, तर व्यायामामुळे चालण्याइतकी सचोटी आणि बळ ही दोन्ही आहेत, वॉरिंगटन ॲकॅडमीतील धर्मशास्त्राचे (Theology) पहिले अध्यापक (१७५७-१७६१) डॉ. जॉन टेलर हे वर्षारंभी आपले व्याख्यान सुरू करण्यापूर्वी खालील चार तत्त्वे विद्यार्थ्यांच्या मनावर पूर्ण ठसवीत असत :

(१) सत्यदेवतेच्या नावाने मी तुम्हास बजावितो की, तुम्ही आताच्या व पुढच्या धर्माध्ययनात, श्रुतिग्रंथांतील साधकबाधक प्रमाणे आणि तुमची स्वतः सदसद्विवेकबुद्धी ह्या दोर्हीकडे दक्षतेने, निःपक्षपाताने व कसोशीने नेहमी लक्ष नुरवा, कल्पनेचा झपाटा आणि निराधार तर्क ह्यासंबंधी सावध असा;

(२) मी प्रस्थापिलेले कोणतेही तत्त्व अगर विचार ह्यांचा जो भाग तुम्हास सप्रमाण दिसेल, त्यापेक्षा अधिक मुळीच पत्करू नका;

(३) मी हल्ली शिकविलेले व तुम्ही मानलेले कोणतेही तत्त्व तुम्हास पुढे कच्चे अगर खोटे दिसेल, तर त्याबद्दल शंका बाळगा किंवा ते मुळीच टाकून द्या;

(४) आपले मन नेहमी मोकळे ठेवा, दुराग्रह व पक्षाभिमान ह्यांस थारा देऊ नका, इतर ख्रिस्ती बंधूशी प्रेमाने व सलोख्याने राहण्याचे साधन करा, स्वतः विचार करून स्वतः निवाडा करण्याचा जो तुम्हास जन्मतः हक्क आहे, त्याच्या आड दुसऱ्यास येऊ देऊ नका आणि दुसऱ्याच्या हक्काच्या आड तुम्ही जाऊ नका.

ही आरंभीच्या अध्यापकांची गोष्ट झाली. मध्यंतरी डॉ. मार्टिनो ह्या कॉलेजात पुष्कळ वर्षे अध्यापक होते. त्यांचे स्वतःचे धार्मिक अध्ययन ह्याच कॉलेजात झाले होते. इ. स. १८९७ साली त्यांचे ह्या कॉलेजातील अध्ययन संपून बरोबर ७० वर्षे झाली, म्हणून कॉलेजकमिटीने त्यांस अभिनंदनपत्र पाठविले, त्यास पाठविलेल्या उत्तरात मार्टिनोचे खालील सुंदर उद्गार आहेत :-

"ह्या कॉलेजने मला एक बोध दिला आहे, तो हा की मी नेहमी शिकत रहावे, आणि शिकवीत असताना तर विशेषेकरून शिकत असावे. हा बोध मजमध्ये पूर्णपणे बिंबला नसेल, तर माझा हा ७० वर्षांचा संबंध ह्या प्रगमनशील कॉलेजास, एकाद्या रिकामा पगार खात शिलकेत पडलेल्या पेन्शनदाराप्रमाणे, केवळ भारभूत झाला असेल. कॉलेज-शिक्षकांचा मी एका गोष्टीविषयी अत्यंत ऋणी आहे, ती ही की जी गोष्ट आपणास 'एकदा खरी वाटली ती फिरफिरून दोनदा शिकविणे हा गुन्हा आहे, हे त्यांनी मला शिकविले, नवे विचार आणि ताजे वाङ्मय ह्यांचा समाजात जसजसा प्रसार होईल, तसतशा आपण मागे बांधलेल्या विचाररचना विसकळून त्यांच्या पायांवर नव्या इमारती उभारल्या पाहिजेत. म्हणजेच शिक्षकांच्या मनावर गंज चढणार नाही व त्यांची गणना केवळ मोडक्या तोडक्या टाकाऊ सामानात होणार नाही.....' ही मधली स्थिती झाली. हल्लीचे प्रिन्सिपॉल डॉ. ड्रुमंड ह्यांनीही गेल्या वर्षाचे आरंभी आपले व्याख्यान सुरू करण्यापूर्वी आम्हांस मोठ्या कळकळीने सांगितले की, बाबांनो आम्ही जो तुमच्यापुढे कसलाही विचार करितो तो केवळ तुमच्या विचारास मदत व्हावी म्हणून होय, त्यावर जवरी करण्यासाठी नव्हे. तुम्हांस नापसंत झालेली आमची मते तर बाजूसच राहोत. पण जर एकादे मत आम्ही निरुत्तर प्रतिपादिले आणि त्याची सर्व प्रमाणे मिळाली असे तुम्हांस वाटले तरी तेवढ्यावरच तुम्ही तृप्त राहू नका. तुमचे व्यक्तिविषयक शोध नेहमी चालू असावेत, आमच्या प्रयत्नाने तुमचे शोध अडू नयेत किंवा आळसावू नयेत."

ह्या प्रकारे स्वातंत्र्य आणि मोकळेपणा हे कॉलेजचे ब्रीद केवळ शब्दांतच नाहीतर करणीतही आहे. कॉलेजचे एकंदर धोरण वाऱ्याप्रमाणे मोकळे, निर्भय व निःशंक आहे. ही गोष्ट प्रोफेसरांची जी नेमणूक झाली आहे त्यावरून दिसून येत आहे. अक्सले ह्यांनी मागे एकदा म्हटले होते की जर्मनी व हॉलंड ह्या दोन देशांखेरीज साऱ्या युरोपात कोठेही धर्मशास्त्राच्या अध्यापकास स्वतंत्र विचार व शोध करण्याची सवड नाही. (कारण जुन्या धर्माची जी काही ठराविक मते आहेत त्याबाहेर अध्यापक जाईल तर त्याची वरणी बंद होते.) हक्सलेसाहेबांस मॅचेस्टर कॉलेजचा अपवाद आठवला नसावा. किंवा ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीचे मोठे नाव व दुर्भेद्य दुराग्रह इकडेच त्यांचे सर्व लक्ष लागले असावे. ह्या कॉलेजातील अध्यापकामागे ही अडाणी दहशत मुळीच नाही. तथापि हे सुधारकी कॉलेज म्हणून ह्यातील सर्व अध्यापक

जहाल सुधारक आहेत असेही नाही. तसे असल्यास ह्याची स्वतंत्रता केवळ एकदेशीय झाली असती. आणि अशा बेफाम स्वातंत्र्याचे तुफान-तारू कधीच एकाद्या खडकावर आपटून नामशेष झाले असते. पण वास्तविक प्रकार तसा नाही. हल्ली कॉलेजात पाच कायमचे व दोन हंगामी अध्यापक आहेत. कायमच्या पाचापैकी जुन्या कराराचे अध्यापक रेव्ह. ॲडिस हे इतके जुन्या मताचे आहेत, की हे युनिटेरिअन आहेत, की नाहीत ह्याची पुष्कळ वेळा शंका येते. तथापि कॉलेजाकडून त्यास कसलीही उपाधी पोचत नाही. इतकेच नव्हे तर साप्ताहिक उपासनेत पाळीप्रमाणे ह्यांचीही उपासना होते. मात्र तेव्हा तरूण विद्यार्थ्यांत व गावातील काही युनिटेरिअन मंडळीत किंचित कुजबुज होते. (आमच्या प्रार्थना समाजातील व्यासपीठावरून एकाद्याचा नकळत अद्वैताकडे तोल गेल्याबरोबर समाजाची मंडळी लगेच कशी एकमेकांच्या कानाशी जाते ह्याची मला ह्या प्रसंगी आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही.)

उलटपक्षी, तुलनात्मक धर्माचे अध्यापक प्रो. कार्पेंटर व तत्त्वज्ञानाचे अध्यापक प्रो. ॲपटन् हे अगदी बावनकशी सुधारक आहेत. प्रि. परमपूज्य डॉ. ड्रमंड हे जणू तोल राखण्यासाठीच की काय, मध्येच मेरुप्रमाणे स्थिर आहेत. सुधारक, उद्धारक, नवे-जुने ही विशेषणे त्यास लागू नाहीत. ते आपल्या आध्यात्मिक तेजोबलाने द्वंद्वतीत आहेत. (येथे डॉ. भांडारकरांची आठवण होते.)

असो. ह्याप्रमाणे येथील हवा अगदी मोकळी व शुद्ध आहे. स्वातंत्र्याचा प्रकार पूर्ण व पवित्र आहे. पुष्कळ वेळा असे होते की स्वातंत्र्याची पताका खांद्यावर घेऊन नाचत सुटणारी मंडळी आपल्याच पायाखाली दुसऱ्या मुक्या प्राण्याचे स्वातंत्र्य तुडवीत असतात, ते घाईत बिचान्यास कळतच नाही. तसे येथे होत नाही. स्वातंत्र्यामुळे पुरातन वस्तूसंबंधाने अनादर उत्पन्न होत नाही. तर त्या वस्तूकडे जाण्याची वाट मोकळी होते आणि तिचे साक्षात दर्शन होऊ लागल्यामुळे आदरबुद्धी वाढू लागते. जून्या नव्याचा कलह मिटतो. असे का तर कॉलेजच्या दारावर 'स्वातंत्र्य' एवढीच अक्षरे नाहीत तर त्याबरोबर 'सत्य' व 'धर्म' ही ही आहेत. 'स्वातंत्र्य' दारावरच नाही तर आतही आहे हे वर सांगितले. त्याप्रकारे 'सत्य' व 'धर्म' ह्यांचीही कार्ये घडत आहेत. ती कॉलेजातच नव्हे तर त्याद्वारे सर्व युनिटेरिअन समाजात घडत आहेत. कसे ते हळूहळू पुढे कळेल.

पृथ्वीच्या पोटात ४४० यार्डाखाली

ऑक्सफर्ड

मुलांनो, दगडी कोळसा तुम्हांला पाहून, निदान ऐकून तरी माहीत असेलच. लोखंड आणि दगडी कोळसा म्हणजे इंग्रज लोकांचे हाड आणि मांस असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. ह्या कोळशाच्या खाणी सुदैवाने ह्या लहानशा बेटात इतक्या विपुल पसरल्या आहेत की, ह्या राष्ट्रांच्या जगड्याळ गरजा भगूनही त्या दरवर्षी अगणित खंडी बाहेरदेशी पाठविता येतात. आफ्रिकेतील हिऱ्याच्या खाणी घेऊन येथील कोळशाच्या खाणी घ्या, असे कोणी म्हटल्यास हे लोक कबूल होणार नाहीत! तर अशा ह्या अमोल द्रव्याची एकादी खाण आपण पाहू चला.

आपण सध्या मॅचेस्टर शहराच्या उत्तरेकडे सुमारे ५ मैलांवर आलो आहो. हे पहा एक मोठे आवार आणि त्यातील पटांगण. मधोमध सुमारे २०-२५ फूट उंचीवर एक भले मोठे चक्र उभे फिरत आहे. त्या चक्रावरून भली भक्कम लोखंडी काढणी पृथ्वीच्या पोटात गेली आहे. बरोबर त्या चक्राच्या खाली जमिनीत सुमारे १० फुट लांब, रुंद, चौकोनी आडाप्रमाणे एक खळगा आहे. एकंदरीत हा सर्व देखावा एकाद्या साधारण रहाटगाड्यासारखा दिसतो. त्याशिवाय सभोवती ह्या पटांगणात दुसरे काहीच विशेष दिसत नाही आणि मी तर तुम्हांस येथे कोळशाची एक आश्चर्यकारक खाण दाखविण्यास आणिले! मुलांनो, निराश होऊ नका. आपल्या पायाखालीच पृथ्वीच्या पोटात सुमारे पाव मैलाखाली एक ३/४ मैल लांबीची भली मातब्बर खान पसरली आहे बरे! ती पहा, आपणांस खाली नेण्याकरिता पाताळातून एक पिंजऱ्यासारखी खोली आडाच्या तोंडाशी आली. मी तुमच्यासाठी मॅनेजर साहेबांच्या परवानगीची वगैरे सर्व व्यवस्था केली आहे. पहा, आम्ही परकीय पाहुणे म्हणून येथील लोक एकादी गोष्ट किती आदराने दाखवितात. आमचेबरोबर सांभाळण्यास एक स्नेही व स्वतः मॅनेजरही खाली उतरत

आहेत, तर तुम्हांस भिण्याचे काही कारण नाही. पण थांबा, उतरण्यापूर्वी आधी तुमचे चांगले कपडे काढून जुने कपडे चढवा. कोळशाच्या धुळीमुळे ते खराब झाले तरी हरकत नाही. तुमच्याजवळ आगकाड्या अगर दुसरा कसलाही ज्वालामुखी पदार्थ असल्यास तो वरच ठेवा. तो खाली तुमच्याजवळ निघाल्यास खाडकन् सर्वास कैदेची शिक्षा होईल हो!

चला, तर आपण पिंजऱ्यात जाऊ. हे पहा आता ७ वाजून १५ मिनिटे झाली आहेत. आमच्यासकट एवढा मोठा पिंजरा, एकादा धोंडा जसा पडावा, तसा एका मिनिटात खाली जाईल. पहा, आपल्यास हा वेग दुःसह होऊ लागला आहे नव्हे! पोटात कालवते, उरात धस्स होते, डोके भणभणते, आमच्यात एकादी मुलगी असती, तर तिने किंकाळीच फोडली असती, आता आम्ही तळाशी पोहोचलो देखील! घड्याळात पहा ७-१६ मिनिटावर थोडी सेकंदे झाली आहेत! तरी आम्ही नवखे असल्यामुळे, पिंजऱ्यास तितका वेग दिला नव्हता. कानात कशा कळा येऊ लागल्या आहेत, ऐकू अगदीच कमी येते! का ते समजले काय? आम्ही पृथ्वीवर होतो, त्यापेक्षा आता १३२० फूट खाली आल्याकारणाने कानातील पडद्यावर हवेचे तितके जास्त दडपण पडत आहे व एका मिनिटातच हा फरक पडल्यामुळे किंचित कळा येऊ लागल्या आहेत. लवकरच ह्या दडपणाची सवय होऊन पूर्ववत ऐकू येईल.

हे खाणीचे तोंड एकाद्या अवीट बोगद्यासारखे दिसत आहे. कामदार, मजूर, घोडी व खटारे ही सर्व सारखीच भासत आहेत. सूर्याची येथे खबरही नाही, तथापि त्यावाचून काही अडलेले नाही. चहूकडे ग्यासचे तोडे पेटले आहेत. त्या उजेडात भिंती आणि छत ह्यांचा, गुळगुळीत पांढऱ्या विटांनी मढविलेला अर्धगोल स्पष्ट दिसत आहे. एकंदरीत आपल्यास आज एका नव्याच सृष्टीचा शोध लागल्याचा भास होत आहे. बाजूच्या तबेल्यात जाऊन आपण मूळ खाणीकडे जाण्याची तयारी करू या. ह्या तबेल्यात हल्ली अठरा घोडे कामावरून येऊन चंदी चरत उभे आहेत. येथे अत्यंत अवश्य तितकाच प्रकाश आहे. भिंतीवर कायसे हालत आहे, ते पाहिले काय? अहो ती झुरळे! उबट हवा, अंधार, माणसांची फारशी वहिवाट नाही अशा ठिकाणी ह्या अमंगळ प्राण्याचा सुकाळ असणारच. मुलांनो! आपल्या शरीरात आळस व मनात अज्ञान साचू दिल्यास त्यात ह्या प्राण्यांहून कितीतरी जास्त अमंगळ विचारांची हेंदळ वाढते बरे! असो.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

खाणीचा गर्भ येथून सुमारे २ मैल लांब आहे. येथून पुढे कोठेही तुम्हाला प्रकाशाचे एक किरण अगद आगीची एकादी ठिणगीही नजरेस पडणार नाही. कारण खाणीतील वातावरणात कोळशाचा पेट घेणारा वायू केव्हा केव्हा बराच मिसळत असल्यामुळे त्याचा यत्किंचितही अग्नीशी संयोग झाल्यास मोठा प्रळय घडेल. पण कामकऱ्यास दिसले तर पाहिजेच म्हणून प्रत्येकाजवळ एक बत्ती दिलेली असते. ती अशा सुरक्षितपणे कंदिलात बसविलेली असते की, आतील ज्योतीचा बाहेरील वायूशी संयोग होत नाही. कामदार लोकांजवळ वुल्फ लॅप नावाचा नवीन निघालेला कंदील असतो. एकादे ठिकाणी जर ग्यास बराच सुटला असता, तर ह्या कंदीलातील दिवा आपोआपच नाहीसा होतो. व त्याप्रमाणे खबरदारी राखण्यास सापडते. हा दिवा पुनः आपोआपच पेटण्याचीही त्यात व्यवस्था असते. पहा मुलांनो, पृथ्वी, पाणी, वायू, अग्नी, असली महाभूते हल्लीच्या काळी माणसांची अगदी खेळणी झाली आहेत!

आपणही प्रत्येकजण का हातात एक कंदील व दुसऱ्या हातात टेकण्यास आखुडशी एक काठी घेऊन निघू या. बोगदा पुढे अगदी लहान होईल. तेथे तर आपणांस अगदी ओणव्याने जावे लागेल, तेव्हा काठीचा उपयोग होईल. ह्या खणीचे नाव 'डो'. हिच्यातील कोळशाचा मुख्य थर आठ फूट जाड व ५६० यार्ड लांब आहे. कोळशाच्या गाड्या ओढण्याला वाटेने लोखंडी रुळ टाकले आहेत. खुणेची घंटा वाजवून पाहिजे त्या ठिकाणी वर्दी पोहोचविण्यास भिंतीवर विजेची तार आहे. समोर एक कोळशाची ट्रेन येत आहे, म्हणून आपण जपून एका बाजूस उभे राहू या. एका खटाऱ्यावर ३ घनफुटांची एक पेटी आहे. तीत सुमारे ७ हंड्रेडवेट कोळसा भरला आहे. असे १८ खटारे एकच घोडा रुळावरून ओढीत खाणीच्या तोंडाशी जात आहे. नंतर तितकेही खटारे आपण वर प्रथम पाहिलेल्या रहाटगाड्याने वर ओढून घेतात. प्रत्येक रात्री अशा १८ खटाऱ्यांच्या २६ सफरी होतात. दिवसा त्याच्या दुप्पट! आणि असेच नेहमी.

चला आपण पुढे जाऊ. थोडेवर वळून पहा कोळशाचे कसे पहर सुटलेले आहेत! ते खाली कातरून पडू नयेत म्हणून भिंतीत भक्कम तुळ्या मारलेल्या आहेत. तथापि येथे कधी कधी कोण भयंकर अपघात होत असतील! आमच्या बरोबर असलेल्या स्नेह्याने आपल्यावर आलेल्या एका अरिष्टाचे नुकतेच वर्णन केले. ते कादंबरीकाराच्या कल्पनेतही येणार नाही.

असो. आता येथे एक उंच डिगर लागली आहे. घोड्याचा येथे निभाव लागत नाही म्हणून खटारे पाठविण्याची कशी करामत लढविली आहे पहा. डिगरीवरून कोळशाच्या भरलेल्या गाड्या खाली धावत जाताना जी शक्ती उत्पन्न होते तिचाच उपयोग रिकाम्या गाड्या दुसऱ्या बाजूने डिगरीवर ओढण्यात केला जात आहे. आणि ह्या प्रकारे ह्या ३६ गाड्यांची घडामोड एकटाच मनुष्य एका साध्या यंत्राच्या सहाय्याने मध्ये उभा राहून चालवीत आहे! आणखी थोडे पुढे जाऊ या. येथे जागा फार कठीण आहे. घोडा फिरण्याला जागा नाही. वाफेचे यंत्र चालविणे म्हणून त्याहून धोक्याचे. म्हणून येथे एक मनुष्य पाण्याच्या जोराने यंत्र हाकीत आहे. आपण अंग सांभाळून ह्या कचाट्यातून पुढे थेट खाणीच्या गर्भात जेथे कोळसा उकरण्याचे काम चालले आहे तिकडे जाऊ या. आपल्या बरोबर खाणीतील दगाफटक्यासंबंधी जबाबदार तपासणीदार आहे. खाणीतील सुरंग उडविण्याचेही काम त्याचेच आहे. इतरांनी खणून तयार केल्यावर हा तो भरून उडवितो. त्याचे आधी कोठे ग्यास बाहेर पडत आहे की काय, ह्याबद्दलची आपल्या दिव्याने तपासणी करतो. एका बाराने जवळ जवळ १० टनांचा कोळसा कातरला जातो. खाणीच्या मुळाशी काही विशेष पाहण्यासारखे काम चाललेले नसते. कोळसा उकरणे व भरणे, आणि निरुपयोगी जी भुकटी राहते ती वाटेतून दुसरीकडे रचणे ही खटपट चाललेली असते. पण ह्या चरकात जे प्राणी गुंतले असतात त्यांची स्थिती मात्र पाहण्यासारखी आहे. अंगावर केवळ लाज राखण्यापुरता कपडा, नखशिखांत कोळशाच्या भुकटीचा लेप, घामाच्या सारख्या धारा चाललेल्या. त्या रेंधांतून ह्यांची जी अंगकांती दिसते तेवढ्यावरूनच हे प्राणी, वरील जगात गाडीतून हिंडणाऱ्या लॉर्ड साहेबांचे नातलग आहेत असे ओळखावयाचे.

मुलांनो, आमचे मानवी वैभव व ऐहिक ऐश्वर्य ह्यांची जी एकंदर इमारत आहे, तिचा पाया अशा काबाडकष्टाच्या आणि धोक्याच्या खंदकात रोविला आहे बरे! त्या पायाशी आम्ही नाही तरी आमचेसाठी दुसरे कोणी तरी निरंतर राबत असतात. आम्हीही आमचेपरी जर मनाने, नीतीने आणि शरीराने देखील असे न राबू तर आम्ही खातो ते अन्न आणि भोगितो ती सर्व सुखे निव्वळ हरामाची आहेत हे मी सांगावयास पाहिजे काय! ह्या खाणीत येऊन तुम्ही जे निरनिराळे सृष्टिनियमाचे व मानवी करामतीचे अद्भूत चमत्कार पाहिले त्याबद्दल तुम्हांस आश्चर्य व आनंद झाला असेलच. पण त्यात काही विशेष नाही. ही दोन्ही जंगली

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

माणसासही होण्यासारखी आहेत. पण अशी कृत्ये पाहून जर आम्हास सर्व मानवी कुटुंबाबद्दल कृतज्ञता व धन्यता वाटली नाही आणि स्वतःला नवा दम आणि ईर्ष्या आली नाही, तर आपण जगच्चालकाचे पदरी मोठे करंटेच म्हणावयाचे!

आता इतक्या खोलात, इतके विपुल जळण, तळघरात साठवून ठेवल्याप्रमाणे कोणी साठविले असावे, हे कोडे तुम्हाला पडले असेल. लक्षावधी वर्षापूर्वी पृथ्वीच्या पाठीवर जी दाट झाडी लागून गेली होती ती भूकंपाच्या जबर धक्क्यासरशी खाली खचून, अत्यंत दाबामुळे आता दगड होऊन राहिली आहे. ह्यासंबंधी माहिती मोठी चटकदार आहे. ती तुम्ही आपल्या वडिलास अगर शिक्षकास विचारा, सोडू नका.

जनातून वनात आणि परत

इंग्लंडच्या उत्तरभागी कंबर्लँडशायरमध्ये सरोवर प्रांत (Lake District) नावाचा प्रदेश आहे. उंच पहाड, विस्तृत सरोवरे, दाट वनराजी इ. बहुविधा सृष्टिसुंदरी तेथे नटली आहे. तशात वर्डस्वर्थ, कोलरिज्, साउदे इ. प्रासादिक कवींच्या सहवासाने हे शांतिस्थळ अधिकच पवित्र झाले आहे. उष्णकाळी इंग्लंडचे किंबहुना साऱ्या सुधारलेल्या जगाचे हे एक हवा खाण्याचे ठिकाण आहे. गेल्या उन्हाळ्याच्या सुटीत प्रो. कार्पेंटर साहेबांनी आमच्या कॉलेजच्या सर्व विद्यार्थ्यांस आपल्याबरोबर आपल्या कुटुंबात पंधरा-पंधरा दिवस सदर ठिकाणी रहावयास बोलाविले होते. कॉलेजातील व्याख्यानपीठातून व मंदिरातील व्यासपीठातून दिलेल्या ईश्वराविषयक ज्ञानाची पुरवणी वरील उदात्त स्थळी प्रकटलेले स्वरूप प्रत्यक्ष दाखवून करून देण्याचाच जणू ह्या गुरुवर्यांचा हेतू होता.

गेल्या जुलैत मी तिकडे ऑक्सफर्डहून निघालो पुढे मिळणारा धडा मनावर नीट बिंबावा म्हणूनच की काय वाटेत निराळाच अनुभव आला. आमची गाडी लांब पल्ल्याची असल्या कारणाने ती एक्सप्रेस होती. वाटेत बर्मिंगहॅमपासून तो लँकेस्टरपर्यंत अगदी निराळा मुलूख लागला इंग्रजाने बहुतेक सगळ्या जगाचे कंत्राट आपल्याकडे घेतले आहे. म्हणून अर्थात एवढा प्रदेश म्हणजे जगाची एक मोठी वखारच! बर्मिंगहॅम, स्टॅफर्ड, शेफिल्ड, मॅचेस्टर अशी अचाट घडामोडीची शहरे आणि त्यांच्या दरम्यान इतर कारखान्यांची गावे ह्यांची कशी येथे खेचाखेची झाली आहे. दाट जंगलातून एकादी चेतलेली वाघीण जशी सुटावी तशी आमची एक्सप्रेस हजारो जीवांना घेऊन, अशा दाट वस्तीतून लांब लांब झापा टाकीत सुटली. स्टॅफर्डहून लँकेस्टरपर्यंत सुमारे दीडशे मैलांचा पल्ला तर तिने एकाच उडीसरशी मारला. त्यास पुरे दोन तासही लागले नाहीत.

लहान वस्तु ती स्थूल दिसली। तुटकी वाटे कुणी जुडली।

सहज कुटिला सरला झाली। जवळी न बाजुस अथवा आता।

दूर न मज काही।। १।।

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

असे झाल्याने मी दुष्यंत राजाच्याच रथात बसलो आहेसे वाटू लागले. शहरे, खेडी, नद्या, नाले इ. आमच्या पायाखलून पार निघून जात. अशा वेगाने आम्ही जात असता समोरून एकादी अशीच राक्षसी आमच्या अंगावर एक मोठा फुत्कार टाकून बिजलीसारखी समकून जाई! वाटेने मोठी स्टेशने आली म्हणजे आमच्यापुढे रुळांच्या जाळ्याचा गुंता पसरलेला दिसे, पण त्यातूनही ही नेमकी निसटून पार होई!

बाहेर धुराने व धुळीने दिशा धुंद झाल्या होत्या. मांडीवरच्या वर्तमानपत्रावर दोन चार मिनिटांतच कोळशाची भुकटी साचे. छाती करून बाहेर डोकावल्यास चहूकडे नुसती गिरण्यांची धुराडी व त्यातून निघणारे धुरांचे कल्लोळच दिसत. घरे, देवळे, झाडे व रस्ते ही सर्व सारखीच काळवंडून गेली होती. म्हणून त्या प्रदेशास ब्लॅक कंट्री म्हणजे काळा देश असे नाव आहे. अशा वातावरणात अष्टौप्रहर राहून निर्जीव यंत्राप्रमाणे झीज सोसणाऱ्या हतभागी मजुरांची काय दशा असेल! आमच्या कवीनी नुसत्या कल्पनेनेच भवचक्राची चित्रे काढली आहेत. येथे मात्र ते चक्र प्रत्यक्ष भ्रमत असलेले दिसत आहे! प्रगतीची ही काळी खरबरीत बाजू पाहून माझ्या तोंडातून आपोआपच हे उद्गार निघाले :

"अहागे सुधारणे! तू दिवाणखान्यात येताना कशी नटून येतेस! तुझ्या पदरावर माशी देखील बसलेली खपत नाही. तुझा नाजूक बांधा, कोमल गात्रे, उंची पोषाक व जडजवाहीर पाहून आम्हा पौरस्त्यास कितीही कौतुक केले तरी पुरेसे होत नाही! पण हे गे काय तुझे एथले स्वरूप! किती हे तुझे कष्ट, कोण ह्या घामाच्या धारा आणि हे हातापायाला घट्टे! येथे तुला नुसते श्वासोच्छ्वास करण्यालाही वेळ मिळेना. तीच तू मंडळीत बसलीस म्हणजे काय काय ढंग करतेस! येथे तुला नुसती मोकळी हवाही मिळत नाही. दुसरीकडे काय तुझ्या क्रीडा, करमणुकी, चैनीचे प्रवास, रुचीच्या आलटापालटी! नाही आम्हाला हे तुझे हे बहुरूपी प्रकार कळत. कार्यालयातून क्रीडालयात व क्रीडालयातून पुनः अशा कार्यालयात जाणारी जर तूच असशील तर असे वेश पालटण्यात तुला किती शरम वाटत असेल? हाल आणि श्रमाची तर गोष्ट राहू दे. जगात राहण्याची कला आपल्यास चांगली साधली आहे, असे तू किती वेळा तरी म्हणतेस, पण नाही सुधारणे! तुलादेखील अद्यापि पुष्कळ सुधारले पाहिजे आहे. ते कसे ते सांगण्याची आमच्यातही शक्ती नाही, तोवर तुला तरी नावे ठेवून काय फळ! तरी दिसला तो प्रकार कळविण्याचे तूर्त आमचे काम आहे."

ज्या सुधारणेने आपल्यावर इतके जब्बर मोहिनी-अस्त्र टाकिले आहे तिची अशी कोणती व किती व्यंगे दिसली की मी तिला इतके टाकून व टोचून बोललो? मी तर अग्नीरथातून वाऱ्याच्या वेगाने चाललो होतो. पण तशातच ह्या सुंदरीचे कृष्ण आणि कठोर स्वरूप असे दिसून आले की वरील उद्गार मला नकळतच निघाले! एकाद्या भयंकर स्वप्नाचा काळ फार तर एक दोन पळेच असतो, पण तेवढ्यात कितीतरी स्थितीचा आपल्यास अनुभव येतो! इतकेच नव्हे तर जागे झाल्यावरही त्याचा परिणाम मनावर घडत असतोच! ह्याचे कारण हे की स्वप्नातले देखावे आपण जागृतीत आधीच निरनिराळ्या वेळी पाहिलेले असतात. फक्त त्यांचे एकीकरण मात्र मनाच्या केंद्रस्थानी एक-दोन क्षणांतच झाल्याने आपली अशी कासाविशी होते. अशातलाच काहीसा प्रकार ह्यावेळी माझा झाला. दम न घेता सारखा दोन तास धावत होतो तरी खिडकीतून बाहेर मोकळा प्रदेश असा फार वेळ पहावयाला सापडेना. व्यापाराची घडामोड व उद्योगाची धडपड किती लगट केली तरी मागे राहीनात. एकादे पटांगण नजरेस पडल्यास त्यात धुरकट व दमट हवेत आणि कोळशाच्या राखेत कंगाल पोरे बागडत आहेत असे दिसावे! घरे पहावीत तर कबुतराच्या खुराड्यासारखी रांगेत नेमकी बसविलेली. सोय आणि शांती ह्यामुळे माणसे इतकी सवंगली आहेत की बिचाऱ्यास राहता भुई पुरेना. काही हौसेने, काही केवळ निरुपायाने ती अशी दिवसेंदिवस अधिकाधिक गर्दी करून राहत आहेत. एकाद्या आधुनिक मोठ्या शहरात सावकाशपणे हिंडू लागल्यास त्यातील मातबर चौक, उपवने, संग्रहालये, चित्रालये इत्यादी मोहक स्थळे नजरेस येतात आणि त्या झुरक्यासरशी शहरातील इतर ठिकाणच्या नानाविध यातनांचा विसर पडतो हे खरे पण त्याच शहराकडे असे विहंगम दृष्ट्या पाहू गेल्यास त्याचे रूप तितके मोहक दिसत नाही. ह्यावरून मला असे वाटू लागले की, काही गोष्टी सावकाश पाहिल्याशिवाय कळत नाहीत ; तर काही झटक्यासरशी पाहिल्याशिवाय कळत नाहीत. असो! अशा रीतीने मी पेनरिथ स्टेशनावर येऊन पोहोचलो. येथे दगदगीचे जग संपले आणि पुढे निराळेच जग दिसू लागले.

जन आणि वन

जगाचे दोन भाग आहेत. एक जन, दुसरे वन. ह्यासच आधुनिक शास्त्रीय नावे द्यावयाची झाल्यास एकास नीती व दुसऱ्यास निसर्ग असे म्हणता येईल. निसर्गात नीतीचा अत्यंताभाव आहे असे नाही. उलट स्वतः नीतीचा कोणताही प्रदेश निसर्गाच्या बाहेर आहे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

असेही नाही. निसर्गाच्या विराट मंडळात नीतीचा लहान गोल पोकळीतल्या परमाणूप्रमाणे तरंगत आहे! हाच विषय दुसऱ्या बाजूने निराळा दिसतो. नीतीचे अधिष्ठान मन. निसर्गाचे मूळ प्रकृती. प्रकृतीत मन मुळीच मावण्यासारखे नाही. उलट प्रकृती किती जरी अनंत भासली तरी मन तिला क्षणार्धात गिळून बसते. पण गिळते म्हणून त्यास कळते थोडेच! मन आणि माया, नीती आणि निसर्ग अथवा जन आणि वन ह्या द्वंद्वांचे परस्पर नाते काय आहे, ते काण सांगू शकेल? ह्या द्वंद्वांचे मूळ जी महावस्तू तिचे केवळ स्वरूप कोठे दिसेल! 'नकळे महीमा वेद मौनावले जेथे पांगुळले मन पवन' ते ह्याच ठिकाणी! महंतांनी जर प्रांजलपणे ही कबुली दिली आहे तर आमच्यासारख्या लहानांनी काय विचक्षणा करावी! असा प्रकार असून आम्ही प्रसंगी दुसऱ्याचे शब्द उसने घेऊन ज्ञानाची कितीतरी प्रौढी मिरवितो! वासनेचा थोडा कोठे हिंसका बसला की तीनदा उलथून पडतो, तरी पुनः उठल्यावर 'अहं ब्रह्माऽस्मि' म्हणावयाला आहेच तयार!

प्रयत्नशाली जे महावीर आहेत ते जनात राहून सुधारणा साधोत. ज्ञानशाली जे महायोगी आहेत ते वनात राहून सत्य शोधोत. विषय हेच ज्यांचे सुख ते विषयाची खटपट करोत. वाद हेच ज्यांचे ज्ञान ते वादाची घटपट करोत. मध्यंतरी आम्ही साधारण माणसे विश्रांतीसाठी व उपासनेसाठी काही काळ जनातून वनात जाऊ या!

पेन्ऱिथपासून केसिकपर्यंत सरोवर प्रांतात जाण्यास सुमारे १८ मैल आगगाडीचा एक फाटा आहे. पेन्ऱिथ सोडल्यापासून नीतीचा गोंधळ मागे दूरदूर राहू लागला आणि निसर्गाचा सोहळा पुढे जवळजवळ येऊ लागला. दोहों बाजूस उंच उंच पर्वत हिरव्या गवताच्या झुली पांघरून हत्तीप्रमाणे तटस्थ उभे राहिलेले आणि गंभीर दिसू लागले. अस्तास जाणाऱ्या सूर्याची शेवटची किरणे त्यांवर रेंगाळत होती. समुद्रावरील ताजा आणि मंद वारा आणि रानातील झाडपाल्याचा वास काळ्या प्रदेशातून नुकतेच बाहेर पडलेल्या प्रवाशास सुखवू लागेल. केसिक येथे पोहोचल्यावर सुधारणेची शेवटची खूण जी आगगाडी तिलाही निरोप दिला. माहेरी आल्यावर सासरच्या गड्यास निरोप देताना कितीसे वाईट वाटते हे प्रत्येक सासुरवासिणीस माहीत आहेच.

स्टेशनावर आम्ही तिघे विद्यार्थी उतरलो. आम्ही येण्याची वेळ जरी कळविली नव्हती तरी आमचे प्रोफेसरसाहेब व आमच्या पूर्वीचे आलेले एक विद्यार्थी आम्हास घरी नेण्याकरिता

तेथे वाट पहात उभे होतेच. ऑक्सफर्ड विद्यालयात नेहमी विद्याव्यासंगात पाहिलेल्या प्रोफेसरसाहेबांची मूर्ती येथे किती निराळी दिसली! अंगात पहाडी सडा पोषाक, हातात रानटी काठी, खांद्यावरून आडवी जानव्यासारखी सोडलेली कातड्याच्या वादीस लटकलेली लहानशी दुर्बिणीची थैली, गालावर हासे, तोंडात माहितीचा पुरवठा (खिशातले गाईडबुक जणू पाठच केलेले) भाषणात विनोद, वर्तनात तत्परता, असे गुरूचे चालते बोलते चित्र पाहून आम्ही वाटेचे सर्व क्लेष केव्हाच विसरून गेलो. बॉरोडेल-दरीत लीथस कॉटेज हे आमचे ठिकाण येथून चार मैल होते. आमचे सर्व सामान घरी रवाना केल्यावर, डरवेंट वॉटर सरोवरावरून बोटीतून लिथस् कॉटेजला जाण्यास निघालो.

गाडीतून उतरल्याबरोबर बदललेल्या परिस्थितीत व बदललेल्या पेहरावात आपल्या गुरूस पाहून आम्ही आमचे श्रम विसरलो असे वर सांगितले, पण स्टेशनातून बाहेर येऊन सभोवती पाहतो तो गुरुंचा गुरू जो परमेश्वर त्याने तर ह्या ठिकाणी आपला पेहराव अधिकच बदललेला पाहून आम्ही श्रमच काय पण स्वतःलाही हळूहळू विसरू लागलो. डरवेंट वॉटर सरोवर केसिक गावाला अगदी येऊन भिडले आहे. प्रोफेसर, सगळे विद्यार्थी आणि एक युनिटेरियन् आचार्य इतकेजण आम्ही एका क्रीडानौकेत बसून निघालो! सूर्यास्त होऊन गोड संधिप्रकाश पडला होता. अशा शांत समयी देव कसा दिसला! ज्याने जन निर्माण केले त्यानेच वनही केले आहे. जो समाजात वसत आहे, तोच सृष्टीतही वसत आहे. असे असता दर्शनात किती तरी हा फरक! तिकडे समाजात तो स्वरूपाने प्रकटतो. पण ते सत्त्वदर्शन कित्येकास होते? आणि ज्या थोड्यास होते ते तरी कितीदा होते? आणि जे होते ते तरी किती कष्टाने, किती अनुतापाने आणि किती आत्मदंडाने आणि इतक्याही सायासाने एकदा कृपा झाली तर ती टिकते किती वेळ! तुकोबा सांगतात की, 'आठवचि पुरे। सुख अवघे मोहोरे' पण ह्या आठवेच्या मार्गातच अगणित अडथळे घडलेलेही पुन्हा त्यांनीच वर्णिले आहे की, 'कामक्रोध आड पडले पर्वत। राहिला अनंत पलीकडे' तेव्हा जन म्हणजे अशा अडथळ्यांचा डोंगराळ प्रदेश ह्यात आधीच अदृश्य असे जे सत्त्वरूप त्याचे दर्शन होणे अति कठीण. पण येथे पहा, तोच देव कसा सुंदर रूपाने प्रकटला आहे. आठवण करण्याचेही श्रम नकोत. डोळे उघडले की पुरे, सुख अवघे मोहोरे! समाजात जो इतका दुर्लभ तो येथे किती तरी सुलभ झाला आहे. समाजात जो दुर्मिळ, त्याचा सृष्टीत हा कोण सुकाळ! शास्त्रकारास आणि स्मृतिकारास जो तेथे सहसा लाभत नाही, तो येथे पशुपक्षांस भेट देऊन रमवीत आहे! येथे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

येण्याचाच अवकाश की ताबडतोब भेट व लगेच सलगीदेखील! पश्चाताप नाही, प्रायश्चित्त नाही, इंद्रियदमन नको, देहदंडन नको, पापाची आठवणच नाही. मग क्षमेची गोष्ट कशाला! पुनर्जन्मच हा!!

समाजात सुख आहे, प्रीती आहे, प्रगती आहे, पण तेथे पुष्कळ अंशी ह्या गोष्टी असतात. आम्ही बसलो आहो ही नाव जर पुढे न्यावयाची झाली तर आधी वल्ह्यांनी पाणी मागे ढकलले पाहिजे. आणि हाच प्रकार सर्वदा नाही तरी पुष्कळदा समाजात चालला असतो. माझे धन ते दुसऱ्याचे ऋण, माझा आराम तो दुसऱ्याचे कष्ट, गर्दीतून माझे पाऊल पुढे पडावे म्हणून मी इतरांस मागे रेंदीत असतो. असा प्रकार असल्यामुळे समाजात शुद्ध सुख मिळणे फार कठीण होते. तेथे इतर आत्म्यामध्ये परमात्म्याचे जे प्रतिबिंब दिसते ते स्थानमानाने थोडे बहुत अशुद्धच असते. पण सृष्टीतला प्रकार वेगळा. येथे आपण व परमात्मा ह्यांमध्ये इतर कोणी येत नाही म्हणून एथली सर्व सुखे निर्भळ असतात, निश्चित असतात, निरालंब असतात!

असो. आम्ही पाळीपाळीने दोघे दोघे वल्हवीत, भोवतालची शोभा पाहत, मधूनमधून विनोद करीत, प्रसंगानुसार ह्या प्रदेशाची प्रोफेसरांच्या तोंडून चटकदार माहिती ऐकत निघालो. ह्या विस्तीर्ण सरोवराचे पाणी इतके स्वच्छ आणि शांत होते की एक मोठा आरसाच पसरलेला! केसिक गाव लवकरच वळणात लपून गेल्यावर आसमंतात कोठेही जीवांची हालचाल दिसेना. आमच्या बोटीभोवती लाटांची काय ती थोडी हालचाल होती तेवढीच. सर्वत्र एकच निर्विकल्प समाधी लागली होती. एका बाजूस सुमारे एक हजार फुटांचा एकदम तुटलेला काळाकुट्ट कडा किनाऱ्यावर तोल सांभाळून तटस्थ उभा होता. दुसऱ्या बाजूस हळूहळू उंच उंच होत जाणाऱ्या पर्वतसपाटीवर दाट गवताचा हिरवा गालिचा पसरला होता. पुढे पुढे हे दोहोंकडचे डोंगर अगदीच जवळ येऊन सरोवरास कवटाळू लागले. अखेरीस सरोवर संपले व आम्ही दरवेंट नदीच्या पात्रात शिरून तसेच बॉरोडेल नावाच्या रमणीय दरीतून वर वर जाऊ लागलो. नागिणीसारखी नदी वरचेवर वळसे मारू लागली. येथे सौंदर्याची तर अगदी सीमा झाली आणि सृष्टिसुंदरीचा गर्व तिच्या पोटात मावेना असे उघड दिसू लागले. किनाऱ्यावरील झाडे, लता आणि पर्वत ह्यांच्या प्रतिबिंबाची तर काय बहार! कुलस्त्री एकांतात असताना आरशात आपले रूप पाहून आपल्यासच धन्य मानीत असलेली दिसल्यास

कोणास बरे परमावधीची धन्यता वाटणार नाही! आमची नौका पुढे नेऊन ह्या तरुणीचा रसभंग करण्याचे आम्हाला जीवावर आले! आम्ही अता अगदी लीथस् कॉटेजच्याजवळ पोहोचलो. नौका एका झाडाच्या मुळाशी बांधून किनाऱ्यावर पाय ठेवितो तोच मिसेस कार्पॅटरबाईंनी झोपडीच्या खिडकीतून बाहेर डोकाविले आणि आपला हातरुमाल हालवून मोठ्या प्रेमाने आमचे स्वागत केले!

बॉरोडेलमधील प्रार्थना व भेट

लीथस् कॉटेजच्या वन्य कुटिकेत आमचे जे पुढील पंधरा दिवस अति सुखाचे गेले त्याची गोड सूचना, गुरुपत्नीने वर सांगितल्याप्रमाणे प्रथमदर्शनी दुरूनच जे स्वागत केले त्यात मिळाली होती.

इंग्लिश सरोवर-प्रांत हे एक साऱ्या युरोपात पाहण्यासारखे स्थळ आहे आणि त्यात डरवेंटवॉटर हे सुंदर सरोवर व त्याच्या काठचे बॉरोडेल नावाचे खोरे ही तर एकाद्याला अगदी वेड लावून टाकतात. म्हणूनच मागे ह्या ठिकाणी मोठमोठे राष्ट्रीय कवी व लेखक संसार अगदी विसरून भृंगासारखे गुंगत राहिले व आता तर युरोप आणि अमेरिकेहूनही रसिकांच्या झुंडीच्या झुंडी येथे येतात! प्रख्यात सौंदर्यवादी जॉन रस्किन हा जेव्हा अगदी लहान होता तेव्हा दाईने त्यास एकदा ह्या सरोवराच्या काठी फ्रायर्स क्रेग नावाच्या लहानशा खडकावर आणिले, त्यावेळी त्या मुलाच्या अति कोवळ्या व ग्रहणशील मनावर निसर्गाने येथे असा कामचा छाप मारिला की, ही त्याची प्रथम भेट रस्किन मरतोपर्यंत वारंवार उत्कंठेने आठवीत असे. आता ह्या खडकावरील झाडीत रस्किनच्या चहात्यांनी वरील भेटीच्या स्मारकार्थ एक सुंदर शिलालेख रोविला आहे!

आमच्या गुरूची कुटिका बॉरोडेल दरीच्या तोंडाशी, डरवेंट नदीच्याकाठी, डोंगराच्या बगलेत जेथून सर्व सरोवर नजरेत चांगले भरेल अशा नाक्यावर उभी आहे. त्यामुळे येता जाता, उठता बसता, कार्य करता, ग्रास गिळता, घरी दारी शय्येवरीदेखील हो! सृष्टीचे प्रसन्न मुख आम्हांस सतत दिसत असे. जेवणाच्या पंगतीत बसलो असता एकाएकी दूर स्किडॉच्या शिखरावर सूर्यकिरणाची अपूर्व शोभा दिसे, दिवाणखान्यात क्रीडेत गुंगलो असता मध्येच सरोवरावर मेघधारा नाचू लागत तिकडे लक्ष जाई, खोलीत वाचीत बसलो असता भिंतीखालच्या नदीशी वायू अकस्मात धिंगाणा घाली, आणि पाहता पाहता गुलाम दरीतून शीळ घालीत पार

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

निसटून जाई! ह्या प्रकारे सृष्टिबाला आमच्याशी अहोरात्र सलगी करी पण तो मोठ्याची कन्या म्हणून तिच्या प्रत्येक चेष्टेचे आम्हा सर्वांना उलट मोठे कौतुकच वाटे!

एके दिवशी संध्याकाळी जेवण आटोपल्यावर मी एका समानशील सोबत्याबरोबर बॉरोडेल दरीत शतपावलीस निघालो. अहा! ही शतपावली कधी तरी विसरणे शक्य आहे काय! ह्या डोंगरातील सडकही रुंद, प्रशस्त आणि धुतल्यासारखी स्वच्छ होती. दोहों बाजूस हजार हजार फुटांचे उंचवटे क्वचित अगदी अंगाला येऊन भिडत, क्वचित पुन्हा मागे हटत, त्यावरून नाना जातीची झाडे पालवली होती, फुले फुलली होती, लता लोंबत होत्या, लोहाळे लगटले होते. भारतीय देखाव्यांची प्रमुख लक्षणे जी रंगीबेरंगी शोभा आणि परिमळाचा दर्प ती मात्र येथे नव्हती, तथापि सौंदर्यात उणीव भासत नव्हतीच. उजवीकडचा कडा सरळ तुटला होता. डावीकडे डरवेंट नदी खडकातून उतरत असता आपल्याशीच मंद स्वरात मंजुळ ओव्या गात होती. त्या स्वरास सृष्टि-राग म्हणतात असे माझ्या मित्राने सांगितले.

चहूकडे इतके निवांत की पातळ पानही लवत नव्हते. शांतीचे साम्राज्य जणू डोळ्यांनी निरखू लागलो. सुधारणेची कटके तिने येथून बारा कोस पळविली होती. सुधारणा, उद्धारणा वगैरे विचारांचा गवगवाही बंद पडला. बाह्य शांतीमुळे अंतरातील खोल शब्द अधिकाधिक स्पष्ट ऐकू येऊ लागले. ९।। वाजले होते तरी असा गोड संधिप्रकाश पडला होता की, वाचता सहज यावे. समोर कॅसल क्रॅगच्या निमुळत्या मनोऱ्यावर दशमीचा चंद्र लोंबत होता. आम्ही दोघे संगतीने चाललो होतो, तरी बोलत नव्हतो. स्वतः कौतुक करण्याचीही वेळ मागेच टळून गेली होती, मग संवादाला जागा कुठे राहिली! जसजसे पुढे जावे तसतशी दरी आकसू लागली. नकळतच सृष्टीने आम्हांला शेवटी अगदी अंतःपुरात नेले! तेथे जिवलग जनांचीही स्मृती उरली नाही. निकट विषयांचेदेखील भान उडाले. लौकिकातून नाहीसेच झालो!

असा कोण जादूवाला ह्या भरलेल्या अंतःपुरात होता की, ज्याने आमची अशी पाहता पाहता पराधीन अवस्था करून सोडली! वरती जो एकदा लय लागला तो खाली करण्याची काही शक्ती उरली नाही.

आनंद होत होता काय आम्हांला?

सांगवत नाही. काही वेळापूर्वी मात्र झाला होता खरा.

आम्ही काही पहात होतो काय?

नव्हतो! दिसत होते पण काहीतरी!
मागितले का काही?
छे हो! काय मागावयाचे?
जिवाला कसे होत होते?
मधूनमधून सुस्कारे बाहेर पडत होते!
ते का म्हणून?

कोणी सांगावे! काहीतरी आतून बाहेर निघत होते व काही बाहेरून आत शिरत होते-
छे, मी काहीतरी वेड्यासारखे वर्णन करीत आहे.

एकूण हा प्रकार काय? आणि ते कोण?

"Prayer is the burthen a sigh,
The falling of a tear,
The upward glancing of an eye,
When none but God is near.

--(Montgomery)

**(मुखी श्वास, आसवे गाळी। नेत्री वरतीच न्याहाळी।
अशा या प्रार्थनेच्या काळी। जवळी तोचि एकला।।)**

कवीने हे वरील उद्गार कोणत्या वेळी काढले असतील ते असोत. मला तर आता
असे कळून चुकले आहे की, वरील जो प्रकार घडला ती माझी प्रार्थना होती. आणि
परमेश्वरावाचून जवळ कोणी नव्हते. एकूण प्रार्थनेचे काम इतके साधे व सोपे आहे काय ?
होय. कार्लाइलही तेच सांगत आहे.

"Prayer is and always remains a native and deepest impulse of the
soul... On the whole, silence* is the one safe form of prayer known to me
in this poor, sordid era-though there are ejaculatory words too, which
occasionally rise on one, with a felt propriety and variety."

* ह्याचे भाषांतर तुकारामाच्या विचारात असे आले आहे :-

'करावी ते पूजा मनेची उत्तम । लौकिकाचे काम काय तेथे ।।१।।

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

देवा! अशी प्रार्थना करावयाला व ही भेट घ्यावयाला सरोवर प्रांतापर्यंत येण्याचीच जरूरी आहे काय? नाही. जेथे कसली उपाधी नाही, अशा कोठल्याही उघड्या जागेत आणि मोकळ्या हवेतही उपासना घडण्यासारखी आहे. माणसांच्या गर्दीतही देवा तू भेटतोस. नाही कसे म्हणू! घरी आईची माया, बहिणीची प्रीती, पत्नीचा अनुराग, पुत्राचे वात्सल्य, समाजात शेजाऱ्याची सहानुभूती, मित्रांचा स्नेह, राष्ट्रात देशभक्तांची कळकळ व संतांचा अनुग्रह आणि शेवटी जगतात महात्म्यांची निरपेक्ष अनुकंपा इत्यादी दर्शनेही तुझ्याशिवाय इतर कोणाची असू शकतील? जनात तुझा असा साक्षात्कार घडतो खरा, पण तो किती विरळा. उलटपक्षी किती कठीण अनुभव येतो! पण एथले तुझे रूप कसे अबाधित आणि अखंड आहे! हे वरचे आकाशाचे छत कधी फाटले काय! हा खालचा सरोवराचा आरसा कधी फुटेल किंवा मळेल काय! ह्या पाखरांचे गळे कधी बसतील काय! हे पर्वताचे तट, हा वाऱ्याचा पंखा, वृक्ष, वल्ली, दळ, पाषाण, पाणी, आकाशातील मेघ ह्यांवरूनही सर्वत्र ईश्वरा 'तुझी कुशलधाम नामावली' कशी सुवाच्य रेखाटली आहे! लहान बालके देखील ती वाचून आनंद पावतात ! मग आम्ही का असे वारंवार विन्मुख व्हावे! हे कल्याणनिधान, आम्ही स्वतःभोवती जो क्षुद्र चिंतेचा गुंता निरंतर गोवीत असतो तो तूच करूणेने उकल, आणि आतासारखेच वेळोवेळी आपल्याकडे कृपाहस्ताने आम्हाला ओढून घे. आमच्या इच्छेनेच तुजकडे येण्याची आमची शक्ती नव्हे!

वागैरे प्रार्थना, देव भेटून गेल्यावर, उघडपणे करीत आम्ही परत कुटिकेत आलो.

वर्डस्वर्थची भेट आणि डव्ह कॉटेजची यात्रा

मूर्तिपूजक आणि सौंदर्योपासक असे जे प्रकृतीचे भक्त आहेत, त्यांचे हा सरोवर प्रांत म्हणजे एक मोठे क्षेत्रच आहे. ह्या क्षेत्रातील उपाध्यायाची कायमची नेमणूक वुइल्यम वर्डस्वर्थ ह्याजकडे आहे. ह्या कवीचा लौकिक-जीवनकाळ जरी १७७०-१८५० ह्या अवधीतच आटपला तरी ह्या क्षेत्रात उपाध्येपणाचा धंदा तो अद्यापि चालवीत आहे असे म्हणण्यास फारशी हरकत येणार नाही. ह्या प्रांती पदोपदी कोणातरी मोठ्या पुरुषाचे स्मारक पाहाण्यात येते अगर पुण्यकथा ऐकण्यात येतेच. झाडी, माळ, रस्ते, वाटा एकंदरीत सर्व वातावरणच ह्या पवित्र आत्म्यांनी गजबजून गेले आहे. ह्यामुळे येथे येणाऱ्या परकीयांची, विशेषतः मजसारख्या पौरस्त्याची मोठी चमत्कारिक स्थिती होऊन जाते. मूळ देश पहावा तर तळहाताएवढा.

भूगोलातच नव्हे तर इतिहासातही, आकृती लहान पण हल्ली पराक्रम भूमंडळी मावेनासा झाला आहे. पराक्रम खोटा आहे, असे कोणीही समजस मनुष्य म्हणत नाही. गुणांचा मक्ता काही ह्याच राष्ट्राला दिलेला नाही. ते सर्वात कमीजास्त आहेत. पण गुणांचे चीज, किंबहुना बोभाटा देखील करण्याची इकडच्या लोकांना जी हातोटी साधली आहे ती पाहून निदान पौरस्त्याला तर फार फार कौतुक वाटल्यावाचून रहात नाही. मोठा पुरुष जन्माला की पुरे, तो सर्व राष्ट्रांचे धन होऊन बसतो. त्याच्या पश्चात त्याचे स्मारक काय करू, कसे करू, असे सर्व राष्ट्रांला होऊन जाते मोठमोठ्या शहरांत जेथे माणसांची गर्दी फार तेथे स्मारकांचीही गर्दी जमलेली असते, हे सांगावयाला नकोच. पण अशा निर्जन व निवांत स्थळीदेखील कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपाने स्मारकेही पुढे येतातच. हे पाहून ह्या राष्ट्राची मोठी धन्यता वाटते. ह्यावरून पाहता वर्डस्वर्थला येथे जो आदर मिळत आहे तो त्याच्या थोरवीला मुळीच जास्त नाही. जास्त असो, कमी असो, जो मिळतो तो असा बिनबोभाट मिळत आहे की, एकांत-प्रियता हा त्याचा मोठा गुण त्याच्या स्मारकात विशेषच खुलून दिसत आहे.

वर्डस्वर्थची कविता म्हणजे सायंकाळच्या चिंतनासारखी शुद्ध आणि उदात्त, गंभीर आणि प्रसन्न आहे. तिचे सेवन केल्याने मनाला क्षोभ होत नाही की माज येत नाही, किळस वाटत नाही किंवा आळस वाटत नाही. ह्याची कृती म्हणजे खासगी अनुभवाची लहान लहान पद्ये, जणू रामबाण मात्रेच्या गोळ्याच! इतरांचे सूर नुसते कानातच राहतात. पण ह्याच्या सुरांचे ठसे अंतरातल्या फोनोग्राफवर तात्काळ उठून पुनः कधी तसा बाह्य प्रसंग आल्यास ते आपोआप आत वाजू लागतात! फ्रेंच ग्रंथकार व्हॉल्टेअर म्हणतो की, 'काव्यामध्ये नीतीचा उद्गार इंग्रजी कवींनी जितक्या जोराने केला आहे त्याहून जास्त इतर कोणीही केला नाही.' आणि वर्डस्वर्थने अस्सल नीतीची जी कामगिरी बजावली आहे, तशी इतर कोणत्याही इंग्रजी कवीने बजावलेली नाही. नीतीच नव्हे तर त्याच्या काव्यात धर्माचीही जिवंत आणि जागती ज्योत जळत आहे. त्याचे पद्य म्हणजे परमात्म्याचे परंपरया स्तोत्रच. परंपरया म्हटले म्हणून त्याची प्रत्यक्षता कमी असे मुळीच नव्हे, उलट अनेक रूढ धर्मात देवाच्या ज्या सहस्र नामावळीचा घोष चालू आहे, त्यावरूनही परमेश्वराचा संबंध इतक्या प्रत्यक्षपणे जडण्याचा मुळी संभव नाही. वर्डस्वर्थची नीती आणि धर्म ही दोन्ही नवीन जन्मलेल्या बालकाच्या उल्हासासारखी ताजी आणि नेणती आहेत, आणि तितकीच तंतोतंत निकट प्रत्यक्ष आहेत ! ह्याचे कारण हेच की, मुलाप्रमाणे वर्डस्वर्थनेही आपला सृष्टीशी अगदी अव्यभिचरित आणि अखंडित संबंध राखला होता. तो म्हणतो :

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

The World is too much with us, - late and soon;
Getting and spending, - we lay waste our powers;
Little we see in Nature that is ours;
We have given our hearts away, - a sordid boon.

ज्या फुलाजवळून आम्ही सहज न पाहता जाऊ त्यातच भ्रमर येऊन तासानुतास अडकून पडतो तीच स्थिती वर्डस्वर्थची होत होती हे त्याच्या खालील चरणावरून दिसते.

To me the meanest flower that blows
Can give thoughts that do often lie deep for tears.

असा हा सृष्टीचा भक्त आणि भोक्ता ईश्वराचे गुण डोळ्याने पाहून, तोंडाने गात मरेतोपर्यंत ह्याच प्रदेशात राहून गेला. बॅरोडेलहून सुमारे २५ मैलावर डोंगराच्या कुशीत ग्रासमिअर नावाच्या सुंदर सरोवराच्या काठी ग्रासमिअर खेड्यात डव्हकॉटेज नावाच्या कुटिकेत वर्डस्वर्थ राहत असे ती पाहण्यास आम्ही एके दिवशी गेलो.

स्ट्रॅटफर्ड-ऑन-इव्हन ह्या गावी शेक्सपियरच्या स्मारकाचा जो भपका, थाटमाट आणि गोंगाट दिसला तशातला येथे मुळीच प्रकार नव्हता. एक झोपडी केवळ साधेपणाची आणि शांतीची मूर्तीच! दगडमातीचे हे माणसांनी बांधलेले घरकुल, पण भोवतालची सर्व सृष्टी त्याकडे कशी आदरपूर्वक पहात बसली होती. झोपडीच्या भिंती मजबूत पण ठेंगण्या होत्या. त्यांना आत बाहेर चुन्याची सफेती फासली होती. (हल्ली ह्या देशात अशा सफेत भिंतीत क्वचित एकाद्या जुन्या खेड्यात आढळतात). खपरेल अगदी खालपर्यंत येऊन नम्रता दाखवीत होते. इंग्लिश घराचे मुख्य लक्षण जे धुराडे ते तर फारच जुन्या चालीचे, त्यावर शेकडो हिवाळ्यांच्या खुणा दिसत होत्या. घराभोवती पुराणपद्धतीचे पण हल्ली दुरुस्त राखलेले वळणदार कंपोंड होते. त्यातून आत जाण्यास १८ व्या शतकातले फाटक होते. आम्ही प्रत्येक ६ आण्याचे तिकीट घेऊन आत गेलो.

आत गेल्यावर १०० वर्षांमागची इंग्रजी साधी रहाटी आणि उच्च विचार ह्यांचे दाखले खाली फरशीवर, बाजूस भिंतीवर, वरती पाटणीवर भरपूर दिसू लागले. कवी १८०२ मध्ये एकदा लंडनला गेला असता त्याचे असे उद्गार निघाले होते :

... .. I am opprest
To think that now our life is only drest
For show mean handy work of craftman, cook
Or Groom --- we must run glitting like a brook
In the open sunshine or we are unblest,
rapine avarice, expense,
This is Idolatry and these we adore.

१८०२ साली जर बिचाऱ्याला ही स्थिती दिसली तर १९०२ साली परवा झालेला राज्याभिषेक समारंभ पाहून त्याला काय वाटले असते! ते काही असो. पण हा समारंभ आणि ही झोपडी दोन्ही एकाच देशात, एकाच काळी कशी असू शकतात, ह्याचे मला मोठे कोडे पडले. ही झोपडी पाहण्यास वर्डस्वर्थचे भक्त म्हणविणाऱ्या हजारो खुशालचंदांची जी येथे गर्दी येते त्यांच्यात वर्डस्वर्थचा साधेपणा दशांशानेही नसतो, तरी ते ह्या झोपडीचे कौतुकच करीत असतात! तिचे फोटो घेतात, तिच्या प्रतिकृती बनवितात! कवीला लंडनातली मूर्तीपूजा सोसली नाही. मला तर ग्रासमिअरमधील मूर्तीपूजा अधिक दुःसह झाली! असो.

या खोपटीत कवी आणि त्याची जिवलग आणि चहाती बहीण डोरोथी अशी दोघेच रहात असत. तळमजल्यात काळ्या दगडाची फरशी होती ; ती अगदी झिजली होती. ती पहात पहात आम्ही जेव्हा भिंतीतील मोठ्या व ओबडधोबड चुलीजवळ आलो, तेव्हा कवीच्या एकंदर रहाटीचे चित्र पुढे दिसू लागले. चुलीजवळ रिकाम्या चकाट्या पिटण्यात कधी आनंद होत नसे. तो म्हणतो :

Better than such discourse, doth silence long,
Long, barren silence, square with my desire,
To sit without emotion hope or aim,
In the loved presence of my cottage fire,
And listen to the flapping of the flame,
Or kettle whispering its faint under song.

वरच्या मजल्यात बसावयाच्या खोलीत कवीच्या काही वस्तू, चित्रे वगैरे दोन जड खुर्च्या आणि इतर काही सामान ठेविले आहे. निजावयाचे खोलीत त्याचे अंथरुण तसेच

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

राखून ठेविले आहे. दुसऱ्या एका खोलीत त्याच्या पुस्तकाच्या सर्व आवृत्ती व हस्तलिखिते तावदानात व्यवस्थेने मांडून ठेविली आहेत. काही महत्त्वाची हस्तलिखिते भिंतीवर काचेतून टांगली आहेत. त्याने जी सृष्टीतील निरनिराळ्या देखाव्यांवर गाणी (Sonnets) रचली आहेत, त्यांचे विषय हुबेहूब दाखविण्याकरिता काही वास्तविक व काही काल्पनिक फोटोग्राफ एका चौकटीत एकीकडे टांगले आहेत.

ही झोपडी डोंगराच्या अगदी पायथ्याशी चिकटलेली असल्यामुळे दुसऱ्या मजल्यातून मागच्या बाजूने बाहेर पडले की आपण परसात येतो. हे परसू म्हणजे डोंगराची सरळ उतरणच आहे. बागेत सृष्टीवर कोठेही बलात्कार केल्याचे चिन्ह दिसत नाही, पण तिच्या संमतीने जी साफसफाई आणि वेणीफणी करावयाची तितकीच केली आहे. बागेतील आसने म्हणजे खडकातल्या पायऱ्या, झाडांच्या वाकलेल्या फांद्या वगैरे. आगंतुक जड एकच बाक जे ठेविले आहे त्याचीही भोवतालच्या परिस्थितीशी पूर्ण संगती आहे! हल्ली येथे कोणी राहत नाही, फक्त दाखविण्यासाठी एक दोन बाया मात्र असतात.

नंतर आम्ही ग्रासमिअर खेड्यातील देवळाच्या स्मशानभूमीतील कवींचे कबरस्थान पाहिले, ते तळ्याच्या अगदी काठालाच आहे. त्याचे आणि त्याच्या प्रिय बहिणीचे थडगे एकमेकाला चिकटून आहेत. दोन लांब चौकोनी भुईसपाट निराळ्या फरशा आणि त्याभोवती दाट हिरवे गवत ह्याशिवाय तेथे काही नाही. देवळाची इमारत किंचित मोठी जुन्या ओबडधोबड नॉर्मन घाटाची आणि भक्कम बांधणीची आहे. देवळात एका खांबावर कवीचा संगमरवरी मुखवटा ठेविला असून खाली या अर्थाचा लेख आहे :

To the memory of W. Wordsworth . . . who,
By the special gift and calling of God, was raised
Up to be the chief minister not only of the noblest
Poetry but of high and sacred truth . . .

असो, ह्या प्रकारे आमचे ह्या प्रांतात १५ दिवस अगदी नकळत गेले. ह्यांपैकी बहुतेक दिवस, सकाळी ८ वाजता न्याहारी करून संध्याकाळी ८ वाजता जेवणाचे वेळेपर्यंत खांद्यावर फराळाच्या पडशा टाकून जंगलातून हिंडत, पाण्यावरून तरंगत, पर्वतावरून सरपटत काळ घालविला म्हणावयाचा. ऑक्सफर्डचे प्रोफेसर व विद्यार्थी म्हणजे केवळ पुस्तकातील किडे

नव्हेत. लीथस् कॉटेजमध्ये निघणाऱ्या आमच्या एका गमतीच्या पाक्षिक पत्रिकेत प्रोफेसर कार्पेंटर साहेबाबद्दलचा जो उल्लेख आहे तो अगदी खरा आहे आणि मासलेवाईक आहे.

Each day he does a mountain climb,
A ten mile row, three meals, a witticism
And fills the intervening time with
Pali texts and hebrew criticism.

खरोखरच आम्हा सर्वात प्रोफेसरच अधिक बळकट व काटक ठरले. किती चालले तरी तोंडावर थकल्याचे चिन्ह नसे. वाट शोधून काढणे, लहानसान माहिती देणे, श्रमाची सर्व कामे स्वतः हौसेने व काळजीने करणे वगैरेची कशी अगदी त्यांना सवयच जडलेली. कोणी थकून मागे राहिल्यास पुन्हा त्याचेसाठी मागे जात. कोणी फार पुढे गेल्यास वाट चुकतील म्हणून पुढेही जात, घरीही निरनिराळे खेळ खेळून व नाना सुभाषिते सांगून सर्वांस उल्लासात ठेवीत.

अशा भल्या गुरूची, गुरुपत्नीची व आनंदी सहाध्यायाची शेवटी रजा घेऊन मी एका स्कॉच सरोवराची वाट धरली

स्कॉच सरोवरात

स्कॉटलंडचे राजधानीचे शहर एडिंबरो हे सगळ्या ग्रेटब्रिटनात अत्यंत सुंदर आहे. समुद्रकाठी टेकड्यांच्या आंदोलावर, ह्यास ठिकाणी फार अनुकूल मिळाले असून, स्वतःचा बांधाही पाखरासारखा आटोपशीर व टुमदार आहे. त्यामुळे अवजडशा लंडनसारख्या शहरातून आलेल्या पांथाचे मन हे सकृत्दर्शनीच हरण करिते. युरोपात हे एक पाहण्यासारखे स्थळ असून आत्मसंतुष्ट स्कॉच लोकांस ह्याबद्दल मोठा अभिमान वाटत आहे. आजूबाजूच्या सात टेकड्यांमध्ये हे वसले असल्याकारणाने स्कॉच लोक ह्यांस आधुनिक अथेन्स असे म्हणतात, व आल्यागेल्यांस त्यांचे मत विचारतात. इतकेच नव्हे तर अथेन्सची सर आणण्यास तेथील एका प्राचीन इमारतीच्या अवशेष राहिलेल्या खांबांच्या रांगेचे येथे एका टेकडीवर हुबेहुब अनुकरण केले आहे. ह्या स्वच्छ व सुखी नगरीत एक आठवडा घालवून पुढे मी ग्लासगो येथे गेलो. उद्योगाची धडधड, व्यापाराची घडामोड, गर्दी, धूर आणि धुरळा इ. आधुनिक सुधारणेची वरवर दिसणारी लक्षणे येथे भरपूर आहेत. तीनच दिवस येथे राहून माझे इष्ट

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

स्थळ जो स्कॉच सरोवर प्रांत तिकडे निघालो. पण तितक्याच अवधीत मला भावी एकांताच्या सेवनार्थ फार भूक लागली होती.

ग्लासगोच्या एका धुरकटलेल्या बोगद्यातून आगगाडीने मला फरफटीत बाहेर ओढून एके सुप्रभाती क्लार्ईड नदीच्या खाडीत निवांत पाण्यावर आणून सोडीले. किती तरी आराणूक वाटली मनाला! पण येथेही माणसांची गर्दी काही चुकली नाही. इतका वेळ कामात गुंतलेल्यांच्या गर्दीत होतो, तर आता विश्रांती घेणाऱ्यांच्या गर्दीत पडलो! ज्या बोटीत मी उतरलो ती आधीच भरून गेली होती. अशा भरलेल्या बोटी वेळोवेळी बंदरातून निघून, गिरिगव्हर, मैदान, जंगल इ. निरनिराळ्या प्रांती शिरत. ह्या गर्दीपैकी काहीना काम फार पडल्यामुळे व काहीना काम मुळी नसल्यामुळे शीण आला होता. तथापि शरण आलेल्यांचे गुणावगुण न पाहता सृष्टिमाता सर्वांचे सांत्वन करू लागली. सुधारणेचा ताप किती आहे हे खरे पहावयाचे असल्यास एकाद्याने अशा विश्रांतीच्या ठिकाणी किती व कोणत्या प्रकारची झांगड लागून गेलेली असते ते पहावे. इंग्लंड, स्कॉटलंड, आयर्लंड इतकेच नव्हे तर युरोपातील निरनिराळ्या ठिकाणांहून विशेष करून अमेरिकेतून लोक येथे येतात व तसेच इतर ठिकाणीही जातात. डॉंगराच्या खबदडीतही सुखाचे प्रत्येक साधन पुरविणारी, व अर्हर्निश सृष्टि-नटीचे सर्व हावभाव दाखविणारी हॉटेल येथे सर्वत्र सज्ज होऊन वाट पहात उभी आहेत. खुश्कीने व जलमार्गाने प्रवासाचे दर कमी करून भपकेदार वर्णनाची गाईडबुके लिहून, जाहिराती देऊन वगैरे वगैरे नाना उपायांनी व्यापारी लोक गिन्हाईकांस घरातून बाहेर काढतात. तशात, फॅशनदेवीचे नवस पुरविणेही इकडे फार जरूरीचे झाले आहे. ज्या ठिकाणी हिवाळा व पावसाळा घालविला तेथेच उन्हाळ्यातही राहणे म्हणजे इकडच्या संभावितपणाला शोभत नाही. अशा अनेक कारणांमुळे मला ही गर्दी जमलेली पाहून फारसे आश्चर्य वाटले नाही. आश्चर्य वाटले ते हे की, ह्या लोकांची विश्रांती घेण्याची तऱ्हा दगदगीचीच. निदान मला ती तशी भासली. रेल्वेवर काम करून शिणलेले तरुण पुरुष, पोस्टात खपणाऱ्या तरुण मुली, गिरणीतले मजूरही, एथील निरनिराळ्या भागातील इतिहासप्रसिद्ध स्थळे व सुंदर देखावे रात्रीचा दिवस करून पाहून जात असतात.

असो. आमची आगबोट क्लार्ईड नदीच्या रुंद खाडीतून लवकरच लाखलाँग नावाच्या सुंदर चिंचोळ्या सरोवरात शिरली व स्कॉटलंडच्या पश्चिम भागातील हायलँड नावाच्या जगप्रसिद्ध डॉंगर प्रदेशात वरवर जाऊ लागली. दोहोंकडे केवळ सामसूम होते. शांती आणि

समाधान ही स्वर्गीय भावंडे पहाटेच्या प्रहरी येथे विश्रंभाने दोहों काठावर झोपीच गेली होती जणू! प्रत्येक वळशासरशी नवेनवेच पडदे आम्हापुढे पसरत. आता सरोवर संपले, पुढील खडकावर आम्ही उतरणार असे म्हणतो तोच पुनः पाणी आणि पर्वत, गवत, वृक्ष आणि वेली ह्यांचे अकल्पित भांडार पुढे दिसू लागे. अखेरीस लॉखलॉंगच्या अगदी शिरोभागी ऑरोखर नावाच्या जंगली बंदरात आगबोट रिकामी झाली. ह्या लहानशा ठिकाणी घरापेक्षा हॉटेलांचीच संख्या अधिक होती आणि घरात राहणाऱ्या साध्याभोळ्या हायलंडरांनाही ह्या लाघवी सुधारणेने पैशाची चट लावून दिली होती हे लवकरच दिसून आले.

येथून दीड मैलावर सगळ्या, 'स्कॉच सरोवराची राणी' जी लॉखलोमंड तिचा अमल सुरू होतो. ह्या सर्व प्रदेशात वस्ती फार विरळ विरळ आहे. मैल-दीड मैलावर एकादी शेतकऱ्याची झोपडी अगर गृहस्थाचा वाडा लागतो. सुदैवाने ह्या एकांत स्थळी मला तीन निरनिराळ्या झोपड्यांत जागा मिळाल्याने ह्या सर्व प्रदेशात फिरून पाहण्यास सापडले, आणि हॉटेलात राहणाऱ्या नागरिक लोकांचा संसर्गही थोडा वेळ चुकविता आला. लॉखलोमंडच्या दुसऱ्या बाजूस ४-५ मैलांवर प्रख्यात कवी सर वॉल्टर स्कॉट ह्याच्या 'लेडी ऑफ दि लेक' ह्या काव्यातील मुख्य स्थळ लॉख कॅट्रीन हे आहे. ही तर सौंदर्याची खाणच स्कॉट कवीला लाभली होती. सरोवराच्या शिरोभागी ट्रोसॉक्स नावाच्या मनोहर दरीकडे जाताना एलन्स आईल नावाचे वरील काव्यातील नायिकेचे सुंदर स्थान लागते. त्याला अगदी चिकटून प्रेक्षकांची नौका जात असताना प्रत्येकाचे अंतःकरण सद्गदित झाल्यावाचून राहत नाही. यावत्काळ हा डोंगर, हे सरोवर व ही दरी पृथ्वीवर राहतील तावत्काळ स्कॉटच्या नावाला व त्याच्या साध्या सरळ व सोप्या भारतीला बाध येणार नाही ही साक्ष पटते. मी दरीत शिरलो तेव्हा :

"All in the Trossak's glen was still,
Noon tide was sleeping on the Hill"

हा कवीचा दाखला मला प्रत्यक्ष पटला! येथून पाऊल परत घेणे जिवावर आले!

बेन लोमंड शिखरावरील समाधी

ऑगस्ट महिन्यात एके दिवशी सकाळी लगबगीने न्याहारी आटोपून लोमंड सरोवराच्याकाठी हार्वेट बंदरावर आगबोटीची वाट पहात मी उभा होतो. जिच्या मुद्देत सायंकाळचे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

प्रसंगी एक प्रकारच्या आध्यात्मिक औदासिन्याची आणि चिंतन गांभीर्याची शोभा दिसत असे ती ही 'स्कॉच सरोवराची राणी' आज सकाळी आपल्या सर्व परिवारासह अत्यंत सुप्रसन्न दिसत होती. आज दिवस इतका स्वच्छ व सोज्वळ होता की, ह्या उन्हाळ्यातला हा अगदी पहिल्या प्रतीचा असे लोक म्हणू लागले. पैलतीरावर 'बेनलोमंड' पर्वताचे निमुळते शिखर इतरांहून उंच आकाशात गेले होते. येथून सुमारे ५ मैलांवर पर्वताचे पायथ्याशी रॉबर्टनान् नावाच्या एका कोपऱ्यातील बंदरावर मी एकटाच उतरलो आणि हळूहळू चढण चढू लागलो. येथे एकांत म्हणजे अगदी पूर्ण प्रतीचा होता. जिवलग माणसे व देशबांधव हजारो कोसांवर, एतद्देशीय मित्र, ओळखीचेही शेकडो कोस दूर, आसमंतात माणसांची कोठेही चाहूल दिसेना, प्रदेश अनोळखीचा, वाट गैरमाहितीची, इतके असूनही मी अपरिचित स्थळी आहे असे वाटेच ना. जंगली हिंस्त्र पशुंची तर गोष्ट राहोच, पण साप, विंचू इत्यादी क्षुद्र किड्यांची येथे वार्ताही नाही. फार तर काय पायात काटाही मोडण्याची भीती नाही, अशी येथील डोंगर व राने अगदीच माणसाळून गेली आहेत. एकदोन शतकापूर्वी ज्या प्रसिद्ध व बाणेदार रॉबर्टॉय रामोश्याने हा सारा प्रदेश दणाणून टाकला होता त्याचीच गुहा व कबर पाहण्यास आता कॉलेजातील तरुण मुली बायसिकलवरून शेजारच्या पहाडात एकट्याच हिंडत आहेत! असो, ह्या प्रकारे ह्या स्थळाचा आता उग्रपणा जरी सर्वस्वी नाहीसा झाला आहे तरी येथील एकांतवासाला व जंगली शोभेला अद्याप तिळमात्र बाध आलेला नाही.

मी रान तुडवीत वरवर चाललो. एका टेकडीच्या माथ्यावर जावे तो अवचित पुढे दुसरी टेकडी दत्त म्हणून उभी राही. तरी चढण्याचा कंटाळा येईना की थकवा वाटेना. भोवताली प्रदेश अगदी उघडा, झाड ना झुडूप, पाया खाली मात्र हिरवेगार गवताचे दाट आणि दमट हांतरुण हांतरले होते. नजरेत कोठे पशू येईना की पाखरूही येईना. केव्हातरी एखाद्या दगडाच्या मागे रवंथ करीत पडलेले एकादे स्कॉच मेंढरू दिसे. पण ह्या सत्त्वशून्य प्राण्याच्या अशा क्वचित दर्शनामुळे माझ्या एकांतात म्हणण्यासारखा व्यत्यय येत नव्हता. सहज चुकून मागे नजर गेल्यास, खाली लांबवर पसरलेला अप्रतिम देखावा दिसे. २५ मैल लांब त्रिकोणाकृती लॉखलोमंड सरोवर अगदी क्लाइड नदीला जाऊन भिडले होते ; जणू एक भले मोठे पिंपळाचे पानच कोठूनतरी तुटून ह्या विस्तीर्ण प्रदेशात पडले आहे! पण ते पाहूनही माझ्या आत्मचिंतनाचा भंग होईना की ऊर्ध्वगतीत खंड पडेना.

'आत्मैवात्मनो बंधुः' ही वाणी मला आजच्या इतकी पूर्वी कधीच कळली नव्हती; आपल्या खोल कपाटात अनुभव आणि अनुताप, ज्ञान आणि दर्शन बोध आणि प्रेरणा, इ. एक का दोन अनेक तऱ्हेचे दैवी भांडार भरले असता आम्ही एकमेकांपुढे आपले दैन्य आणि दारिद्र्य किती तरी दाखवितो. भोवतालच्या वनस्पती-पायाखालचे गवतही नाही का आपल्या बळावर वाढत! मग आम्हीच का अशी स्वतःची हेळसांड आणि पुष्कळदा असा दुरुपयोगही करतो? मदत मागावयाची ती दुसऱ्याला का? ज्ञान धुंडावयाचे ते बाहेर का? पुस्तकाचे प्रामाण्य, माणसाचे माहात्म्य, मातीधोंड्याची आवश्यकता, वगैरे वगैरे कोण हे समजुतीचे व आग्रहाचे प्रकार आणि अशा हट्टाने किती डोईफोड! हा जो आमचा असा छळ होतो तो कोणी कोपलेला देव करीत नाही किंवा देवाचा कोणी प्रतिस्पर्धी सैतानही करीत नाही. तर आम्हीच आमच्या स्वतःचे न ऐकता असे आत्मशत्रू बनतो. लाज आणि संतोष, शिक्षा आणि शिफारस, बंधन आणि मोक्ष ह्या सर्व बाबतीत आमचे आम्हीच कारण आणि याला साक्षही स्वतःचीच, अशा ह्या आत्मसंभाषणात मी गुंतलो होतो. मजबरोबर जणू कोणी तरी पोक्त माणूस चालले आहे. आणि मी जर इकडे तिकडे पाहिले अगार मध्येच थांबेन तर ह्या माणसांचा जणू मोठा उपमर्द होईल अशा काही भावनेमुळे मी आजूबाजूस वाजवीपेक्षा फारसे लक्ष न पोहोचविता सारखा सरळ चढत होतो. अखेरीस अशा नादातच बेनलोमंडच्या माथ्यावरील सर्वात उंच टोकावर मी आलो.

येथे दोन तरुण विद्यार्थी भेटले. आश्चर्याचा पहिला झटका निघाल्यावर व अशा परक्या स्थळी अशा तीन परक्यांचे जे साहजिक स्वागत व संभाषण व्हावयाचे ते झाल्यावर ते दोघेही डोंगर उतरून दरीत दिसेनासे झाले. मी मागे माझ्याच समागमात राहिलो. बेन नेव्हीसचे शिखर खेरीज करून, सर्व ग्रेटब्रिटन देशातील अत्यंत उंच स्थानी एका शिळेवर मी आपले आसन मांडले. क्षुद्र पण क्षम्य गर्वाची थोडी झुळूक वाहिल्यावर, लगेच आतबाहेर निवांत झाले.

बारा वाजले होते, वारा वाहत नव्हता, थंडी वाजत नव्हती, उष्मा वाटत नव्हता, बाजूस शे-दोनशे कदम कोरडी आणि सपाट जमीन होती. शेवटी एकदम कडे तुटले होते. वर पसरलेले आकशाचे अवीट घुमट खाली भोवतालच्या विस्तीर्ण क्षितिजवलयार टेकले होते. त्यावर मध्यंतरी ढगाचा कोठेही डाग लागला नव्हता. दिनमणी मधोमध तळपत होता. त्या

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

प्रकाशात चाळीस मैलवरचा ग्लासगो शहरातला धूर आणि धुरळा दिसत होता. (समुद्रसपाटीपासून हे स्थान ३१९२ फूट उंच आहे.) पर्वत, नद्या, सरोवरे, बेटे, माळराने वगैरे आसमंतातील सुमारे १०० मैलपर्यंतची कारागिरी चर्मचक्षूपुढे दिसू लागली. अनंत स्थळ आणि अनंत काल हे दोन भिन्नजातीय गोल परस्परांच्या पोकळीत तरंगत आहेत, असा देखावा चित्तचक्षूला दिसू लागला. खाली लोमंड सरोवरावरून एकादी आगबोट केव्हातरी दुरून तरंगत जात असताना लहानशा हंसीसारखी दिसे. पुढे पसरलेल्या एवढ्या अफाट चित्रपटात त्या हंसीशिवाय चैतन्याची इतर खून म्हणून दिसेना! तसेच चित्तचक्षूपुढे पसरलेल्या स्मृतिपटात केव्हातरी एकादे व्यक्तिचरित्रातील पापपुण्य अगर मानवी इतिहासातले सुखदुःख ह्याची नुसती ओझरती आठवण होऊन जाई, ह्यापेक्षा जास्त येथेही हालचाल घडेना, हळूहळू हे दोन्ही बाहेरचे व्यापार बंद पडू लागले. आत काय व्यापार चालला होता ते कोण लिहू शकेल! काही काळाने सर्वच सामसूम झाले!!

दोन वाजता ही समाधी आटोपली. नंतर मी वनातून परत जनाकडे हळूहळू उतरू लागलो. मोठ्यांची एक दोन वाक्ये आठवली आहेत ती येथे देतो :

I had heard of Thee by hearsay;
But now my eye seeth Thee,

Book of job XLII Old Test.

कां जे ध्यौलोक आणि पाताळ। अथवा पृथ्वी आणि अंतराळ। अथवा दशदिशा समाकुळ। दिशाचक्र॥१५॥ हे आघवेची तुवां एके। भरले देखत आहे कौतुके। परी गगनाही संकट भयानके। आल्पविजे जेवी॥१६॥ नातरी अद्भूत रसाचीया कल्लोळी। जाहाली चवदाही भुवनासी कडियाळी। तैसे आश्चर्यचि मग मी आकळी। काय एक॥१७॥ नावरे व्याप्ती हे असाधारण। न साहवे रूपाचे उग्रपण। सुख दुरी गेले तरी प्राण। विपाये धरी जग॥१८॥

ज्ञानेश्वरी गीता अ. ११ श्लोक २०.

वरील पत्रात मी माझ्या निरनिराळ्या खासगी अनुभवास 'प्रार्थना' 'भेट' 'समाधी' अशी मोठी नावे दिली आहेत. त्यावरून वाचकास ही आत्मप्रौढी आहे असे वाटेल आणि केलेले

वर्णन अतिशयोक्तीचे आहे असा आरोप येईल. पण खरा प्रकार तसा नाही. वरील प्रसंगी कोणाही यःकश्चित् मनुष्याची वरील अवस्था होणे साहजिक आहे. फार तर काय, खालील प्राण्यातही जेथे जेथे चैतन्याचा अधिक विकास झालेला असतो तेथे तेथे वरील सौंदर्यदर्शनाचे प्रसंगी वरील समाधीचा म्हणजे चैतन्याच्या एकीकरणाचा प्रकार सहज घडतो. मेघास पाहून मोर नाचून नाचून तटस्थ होतो. वसंतगामी कोकिळा गाऊन गाऊन स्तब्ध बसते. "सर्प भुलोनी गुंतला नादा। गारुडिये फांदा घातलासे।" हे तुकाराम सांगतात. असो जर सर्वत्र सृष्टिनियम आहे तर त्याला माझेच मन का अपवाद असेल!

आता, वरील अनुभव सर्वसाधारण मानाने सर्वच माणसास होण्यासारखा असून, किंबहुना होत असूनही जर काहीजण तिकडे तादृश लक्ष पुरवीत नसतील अगर लक्ष पुरवूनही त्या त्या अनुभवांचा तादृश्य अर्थ करित नसतील तर ती त्यांची खुशी. पण ह्या बाहेरच्या खुशीच्या भिन्नत्वामुळे आतील स्वाभाविक अनुभवास बाध येत नाही किंवा भिन्नत्वही येत नाही. अनुभव तो प्रकृतीच्या आणि प्रसंगाच्या मानाने सर्वत्र सारखाच यावयाचा. त्या अनुभवाचा झटका केव्हा केव्हा इतका जबर बसतो की, काव्य, कादंबरी, साहित्य ही सर्व बापुडी त्याच्या यथार्थ वर्णनाचे कामी केवळ पंगू ठरतात मग अतिशयोक्तीची गोष्ट कशाला!

बंगलूरच्या रस्त्यातील एक फेरी

ता. २७ रोजी सकाळी ७ वाजता कॉफी आटपल्यावर ब्राह्मबंधु-स्वामी मजकडे आले व आम्ही दोघे मिळून शहर पाहण्यास निघालो. युरोपीय शहरांचा देखावा स्मृतिपटलावर अद्यापि ताजा असल्यामुळे त्याच्या तुलनेने आजच्या देखाव्याचे मला विशेषच कौतुक वाटू लागले. हिंदुस्थान म्हणजे रशिया खेरीज करून बाकीच्या युरोपाप्रमाणे एक खंडच आहे. असे म्हणतात ते पुष्कळ दृष्टीने खरे आहे. उत्तर युरोपातून आल्प्स चढून खाली दक्षिणेस इटालीत उतरल्यावर पाहणारास जी देखाव्याची पालट दिसते तीहूनही जास्त मला येथे दिसू लागली. दक्षिण युरोपात जुन्या ग्रीक व लॅटिन सुधारणांच्या सांगाड्यावरून आधुनिक सुधारणेचे मांस भरलेले तर काही ठिकाणी नुसता रंग चढलेला पाहून इतिहासभक्तास जो विस्मय वाटण्यासारखा आहे त्याहून अधिक दक्षिण हिंदुस्थानात वाटतो-निदान मला तरी वाटला. आज सकाळच्या फेरीत रस्त्याने मला जागोजाग एक ना दोन, चार सुधारणा आढळल्या -- द्रविडी, आर्य, मुसलमानी, इंग्रजी. मोठी मौज ही की, काही ठिकाणी चारींची बेमालूम भेसळ होऊन गेली आहे तर काही ठिकाणी एकीवर दुसरीची, दुसरीवर तिसरीची अशी पुढे वसलेली आहेत. रस्त्यात जणांच्या येणाऱ्याकडे नुसते घटकाभर निरखून पाहिले तरी बस्स, मानवजातिशास्त्राचे एक दोन धडे सहज समजतात. काळा वर्ण तर सांगावयास नकोच. पण बसके नाक, पसरट तोंड, लोंबते ओठ, एकंदरीत बावळी व राकट मुद्रा ही खालील वर्गाची साधारण चेहेरेपट्टी पुष्कळ ठिकाणी उच्च वर्णासही लागू पडते. जातिभेदाचे ठराविक नियम अद्यापि जरी महाराष्ट्रातल्याहीपेक्षा अधिक कडकपणे इकडे पाळले जात आहेत तरी, आर्य आणि अनार्य ह्या नैसर्गिक वर्णांचा संकर कधीच होऊन गेला आहे हे उघड दिसते. हल्लीच्या अय्यर, अयंगार, राव कोमटी, मुदलीयार, नायडू बक्कलग्यार, कुरूबर, पारियार इत्यादी जाती, हिंदुस्थानच्या तर भागातल्या जाती आणि वेदातल्या चार जाती ह्यांचा कसा काय मेळ बसवावा ह्यासंबंधी घोटाळा रस्त्याने जाता जाता मनात माजत असे. ह्या घोटाळ्यात मन आहे तोच एकादी पारिया (महार) बाई (तिने स्वतः अगर तिच्या बापाने ख्रिस्तीधर्माचा स्वीकार

केला असल्यामुळे) मॅडमसाहेबांसारखा पोशाख करून एकाद्या दुकानात शिरताना दिसे आणि मुख्य शेटजी तिला खडी ताजीम देऊन आपल्या सर्व जिनसा दाखविण्यास पुढे पुढे करीत. इकडे तिचा जातिबंधूच पण 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः' म्हणून परधर्माला भिणारा एखादा पारिया गटारावरच उभा असलेला दिसे. असो.

ह्याप्रमाणे स्वामीशी इंग्रजीत बोलत, स्वामींचे शब्द मात्र इंग्रजी पण उच्चार अस्सल तामिळी व कित्येक ठिकाणी वाक्यरचनाही तीच! इकडे वरचेवर लक्ष जाई पण गेल्यासारखे दाखवीत रस्त्याने चाललो असता ह्या द्राविडी शहराची अस्ताव्यस्त शोभा नजरेत भरू लागली. भक्कम वर्तुळाकारमध्ये झिजलेल्या खांबांच्या रांगा, गुळगुळीत चुनेगचीच्या थंडगार ओट्या, स्वच्छ धुतलेली दगडी आंगणी, त्यांवर घातलेल्या रांगोळ्या, मधूनमधून लहान लहान शेणाच्या गोळ्यात रोवून ठेविलेली भोपळ्याची फुले, (मला वाटते लक्ष्मीची आवडती जी कमळे त्यांच्या ऐवजी ही असावीत) किंचित् आखूड पण भक्कम लाकडी दरवाजे आणि अंबरठे आणि त्यावर ओढलेले हळदी कुंकवाचे पट्टे वगैरे पाहून खरोखर अल्हाद होत असे. आणि स्वच्छता व नीटनेटकेपणा ह्या गुणाने पाश्चात्यांनी आमच्यापुढे विशेष घमेंड मारू नये असे वाटू लागते तोच, ह्या स्वच्छ घरापुढच्या गलिच्छ गटारात केवळ सार्वजनिक हलगर्जीपणाची हेंदर साचली होती आणि कित्येक ठिकाणी तर स्वतः गटारांचाच हमरस्त्यात लोप होऊन गेला होता ते पाहून वरील तुलनात्मक बाबीत पुनः विचार करणे भाग पडे. नागरिक नीटनेटकेपणा राखण्याची जबाबदारी सर्व नगरावर आहे, आणि ती सक्तीने पाळण्याचे काम नागरिक अधिकाऱ्यांचे आहे हे काही नुसते सरकाराबरोबर भांडून आम्हाला कळण्यासारखे नाही. आमच्या रस्त्यांत सुंदर इमारती नाहीत असे नाही. चालता चालता एका चौकात आल्याबरोबर आडगल्लीतल्या लाल मसजीद नावाच्या एका सुंदर मुसलमानी उपासनामंदिराकडे माझी नजर गेली. मंदिराची मसालेवाईक बांधणी आणि रसिक सुबकता मनात एकदम भरल्यामुळे ते नीट पाहिल्याशिवाय पुढे पाऊल पडेना. ते सर्व पाहून बाहेर पडल्यावर बाजूचा दरिद्री व घाणेरडा देखावा पाहून चमत्कारिक हिरमोड झाला. एका बाजूस बुरुडांनी आपल्या उंच बेळूंची भलीमोठी जुडगी आणि तट्ट्यांची भेंडोळी मशिदीला लागूनच ठेविली होती. ती मशिदीहून उंच दिसत होती आणि जवळ त्यांच्या तक्रारी, व्यापाराचा गलबला चालला होता. मशिदीच्या दारातच मिठाईवाल्याची भजी तळण्याची एक जंगी कढई कढत होती. आणि हा खाण्याचा माल, विकणाऱ्याची मूर्ती व तिचा पेहराव ही दोन्ही

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

कढईपेक्षाही काळी कुळकुळीत दिसत होती. दुसऱ्या बाजूस कोळसेविकांच्या दुकाने लागली होती. ह्या प्रकारे ह्या मशिदीच्या सोंदर्याची व सात्विकतेची चोहोंकडून हलाखी चाललेली पाहून सादृश्यामुळे चटकन माझ्या मनात निराळेच विचार आले. जो आमच्या रस्त्यात हा प्रकार नित्य चालला आहे. त्याहून आंगळ प्रकार आमच्या धर्मात नाही का चालला? धर्मात किती शुद्ध, सात्विक व सुंदर तत्त्वे आहेत, धर्माच्या इतिहासात किती थोर प्रयत्न झालेले आहेत आणि त्या साऱ्यांवर आता भलत्याच गोष्टींचे किती कठीण वेष्टण पडले आहे आणि कोण गवगवा माजला आहे! लाल मशिदीची काळजी काजीसाहेबास असावयाला पाहिजे खरी. तथापि त्यांनी आपले काम केले नाही अगर त्यास करता आले नाही म्हणून एकादा म्युनिसिपालिटीचा कामगार येऊन केवळ रस्त्यातील शोभेची नाहक हानी होते ती न व्हावी ह्या हेतूने, मशिदीच्या दारातल्या भल्या मिठाईवाल्यास आपले दुकान तेथून उठविण्यास ताकीद देऊ लागला तर त्यास काजीसाहेब खात्रीने अनुकूल होतील काय? ते काही असो, काजीसाहेबाचा व दुकानदारांचा अंतस्थ संबंध काही असो किंवा त्या मशिदीचे काही होवो, सध्या धर्मात जी बाजारी लोकांनी चोहीकडे धुमाकूळ उडवून दिली आहे ती निवारण करणारा कोणीतरी चांगला खवीस आला पाहिजे खास. जेरुसलेमच्या देवळात नित्य जमून गिल्ला करणाऱ्या सराफांना येशूने एकदा पार धुडकावून दिले होते. असे कित्येकांनी कित्येकदा केले आहे तरी हे सराफ पुनः जमतात. त्यांना वेळोवेळी हुसकून लावण्याची योजना झालीच पाहिजे. दुसरा इलाज नाही.

ह्या प्रकारे ह्या दक्षिणेतील शहरात हिंडत असता द्रविडी देवळांची पसरट व बोथट शिखरे ख्रिस्ती चर्चची गाथिक निमुळती स्पायर्स, मुसलमानी मशिदीचे पांढरे शुभ्र मनोरे ह्या साऱ्यांचे एकच विसंगत चित्र नजरेस दिसू लागले. एखादा अस्सल आर्य, कडकडीत सोवळा, अर्धा उघडा, मानेवर लांब शेंडीचा झुपका लटकत असलेला असा आर्यंगार आपल्या वाटेत एखादी गरीब पारियाबाई जिच्या एकंदर शारीरिक व मानसिक विकासावरून पाहता ती हिंदुस्थानापेक्षा आफ्रिकेत राहण्यास योग्य दिसत आहे आली म्हणून तिजवर डोळे वटारीत आहे तोच मागून एक बाईसिकल घंटी न वाजता एकदम आलेली पाहून पारियाबाई व आपण दोघेजण गटारार उभी राहतात, व एखादा सोजीर बेगुमान दौडत जातो. एखादा अर्धवट शिकलेला अंडरग्राजुएट पायात जोडा वरती पाटलून घालून कानडी हेलात इंग्रजी बोली रस्त्याने मोठमोठ्याने आपल्या सोबत्याशी बोलत जात आहे. एखादा मुसलमान ज्याच्या

जातीची स्थिती टिपू सुलतानाच्या वेळी कशी असेल ती असो; अता मात्र तिचा मोठा धंदा म्हणजे गाडी हाकण्याचा झाला आहे, इतका की परवा कुतब्याचा मोठा सण होता म्हणून गाड्या अत्यंत महाग झाल्या होत्या असा तो सणानिमित्त भपकेदार कपडे घालून निमाज पडण्यास निघाला आहे. असे नानाविध चमत्कार दाखविणारा जीवंत सिनेमेटोग्राफ मला बंगळूरच्या रस्त्यात दिसला.

ही अपूर्व विसंगतता व विविधता पाहून हिवाळ्याच्या थंड हवेत हिंदुस्थानात चैनीसाठी फिरावयास आलेल्या युरोपियन प्रवाशास मोठी मौज वाटत असेल. पण मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेस निघालेल्या एखाद्या यात्रेकरूस व देशभक्तास काय वाटेल! बिचाऱ्याच्या मानेवर केवढी प्रचंड जबाबदारी! असली परस्परविरुद्ध तत्त्वे एकत्र ठोकून त्यांचे एक राष्ट्र घडवावयाचे केवढे जोखमीचे आणि दीर्घोद्योगाचे काम हे! हे पाचपंचवीस वर्षात होणारे नव्हे तर शतकेच्या शतके करीत राहिले पाहिजे. आणि ते एकाच बाजूने करून होणार नाहीतर सर्वच बाजूंनी अनेक अडथळे सोसून करीत राहिले पाहिजे. खरोखर धार्मिक काम हे!!

मंगळूर येथील काही विशेष गोष्टी

मंगळूर शहर

प्राचीन अथेन्स शहर सात टेकड्यांवर वसले होते असे इतिहासकार सांगतात. एडिंबरो हेही टेकड्यांवर वसलेले आहे म्हणून स्कॉच लोक त्यास अर्वाचीन अथेन्स असे अभिमानाने म्हणतात. पण मंगळूर शहर सातांहून अधिक टेकड्यांवर वसलेले असून वरील दोन्ही अथेन्सलाही स्वाभाविक सौंदर्याने खात्रीने लाजवीत आहे. तशात पावसाळा संपून दसरा झाला की, मंगळापुरी (मंगळूर) दरवर्षी जणू उपवरच होते. प्रेक्षकांनी तिला ह्याच वेळी पहावयाला यावे. दंतकथा सांगते की, गोरखनाथाची कोणी मंगळा नावाची दासी होती, तीच आता मंगळापुरी (मंगळा x उरु = शहर = मंगळूरु) ची अधिष्ठ देवता झाली आहे. तिचे मोठे जुने देऊळ शहराच्या नैऋत्य कोनाला प्रसिद्ध आहे. आता देवी होऊन सर्वांना पूज्य होऊन बसलेली मंगळा ती पूर्वी गोरखनाथाची बटीक होती हे काय गौडबंगाल! पण समजूतदार माणसेही आपल्या जिभेची जबाबदारी न ओळखता स्वेच्छेप्रमाणे काहीतरी सांगत सुटतात, मग ती जी बोलून चालून दंतकथा तिच्या जिभेला हाड कोटून असणार? कसेही असो. मंगळादेवीचे नवरात्र आम्ही येथे पोचल्यादिवशीच संपून दसरा चालला होता. पण मंगळूरचे नवरात्र सर्व हिंवाळाभर चालणार आहे. चहूंकडे हिरवेगार गवत म्हणजे अगदी मी म्हणत आहे. बहुतेक मुख्य रस्ते टेकड्यांच्या बगलांतून बोगदेवजा खणून काढलेले असल्यामुळे त्यांच्या दोहो बाजूंस ७-८ फूट उंच ज्या भिंती आहेत त्यांवरही दोन-दोन हात लांब गवताच्या झिपऱ्या लागलेल्या व त्यांवर बारीक शुभ्र फुले लटकलेली दिसतात. शहर म्हणजे एक निबिड अरण्यच जसे. छपरावरील एकही कडल असे मिळणार नाही की ज्याला अर्धा तास सारखे सुर्यदर्शन मिळते, मग बाहेर कडक उन्हाळा का असेना! दोन घरे ओलांडली नाही तोच एक खाचर लागते व त्यात मस्तावलेला भात झुलत असलेला दिसतो. हिंदू मुसलमान, ख्रिस्ती हे तीन धर्म, तुलव, मलिआळी, कानडी व कोकणी-शिवाय मोडक्या तोडक्या

इंग्रजीचे शिंतोडे रस्तोरस्ती उडतात ते वेगळेच-अशा या 'साडेचार भाषा'. ह्यातून येथील सुमारे ४० हजार लोकसंख्या बहुतेक सारखीच विभागलेली आहे. असल्या ह्या विचित्र पुरीत ऐक्य पाहू जाणारा 'तो एक मूर्खच.' 'सारस्वत' आणि 'कोकणी' हे अगदी जवळचे जातभाई. पण त्यांच्यात आगोदरच प्रेमाचा उल्हास होता त्यात. तेथे जन्मास आलेल्या संयुक्त परिषदेने फाल्गुनमासाची भर घातली आहे. जे सख्य सारस्वतात व कोकण्यात तेच येथील शेकडो वर्षांपूर्वी कॅथोलिक झालेल्यात व नुकताच बाइबल मिशनने बाप्तिस्मा दिलेल्या ख्रिस्त्यांत.

ब्राह्मसमाज

अशा ह्या कोनाकोपन्यातील शहरातही ब्राह्मसमाजाची स्थापना होऊन ३०-४० वर्षे झाली. कालिकतच्या बाजूने येथे आगगाडी तर अगदी अलीकडेच आली. तोपर्यंत येथे यावयाचे तर जलमार्गानेच. तोही मार्ग पावसाळ्यात चार महिने बंद व बाकीच्या आठ महिन्यात आता कोठे सुखाचा झाला आहे. अशा अडचणीत ब्राह्मधर्माचे बी कोटून व कसे येऊन पडले व त्याचे झाड आज असे कसे फैलावले आहे, हे एक नवलच आहे. हा सर्व इतिहास फारच मजेचा आहे. तो सर्व येथे देण्यास अवकाश नाही. ह्या समाजाचा वार्षिक उत्सव नुकताच साजरा करण्यात आला. त्यात विशेष हा की, येथील मंदिर लहान असून फार जुने झालेले होते, ते वाढवून पुन्हा बांधण्यात येऊन उत्सवाचे पहिले दिवशी (सप्टेंबर ता. २९ रोजी) उघडण्यात आले. त्या दिवशी समाजाचे अध्यक्ष परमपूज्य रघुनाथय्या ह्यांनी गावातील आमंत्रित प्रत्येक जातीच्या प्रतिनिधीच्या हातातून अक्षता जमवून मंदिराच्या चारी बाजूला टाकल्या. त्यात पंचम जातीचाही मनुष्य होता. ब्राह्ममंदिर हे सर्व जातींसाठी आहे. म्हणून हे सर्वांच्या हातांनी शुद्ध व सर्वांच्या आशिर्वादाने धन्य झाले, असा ह्या कृतीचा अर्थ होता. जुन्या मंदिराचा संकोच येथील मंडळीला बरेच दिवस भासत होता. येथील उद्योगी सेक्रेटरी रा. के. रंगराव म्हणाले, ह्याविषयी मी किती दिवस तरी मनात खंती बाळगीत होतो. आमच्या सार्वत्रिक ब्राह्ममंदिरापेक्षा ह्या गावातील ताडीवाल्या बिल्लव लोकांची भूतस्थाने ही कितीतरी विस्तीर्ण आणि सुंदर आहेत, असा मी वेदीवर बसून किती वेळां तरी प्रार्थनेत व उपदेशाचे वेळी आक्रोश केला होता. पण तिकडे कोणाचे लक्ष गेले नाही. शेवटी मंदिराचे बाजूवरील एका मोठ्या आंब्याच्या झाडालाच करुणा आली व ते अकस्मात मंदिराच्या मुख्य शाळेवर कोसळून पडले! मग काय विचारता मंदिराचे देवाने जणू नाकच कापले! आणि

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

आम्हांला हे ऐसपैस नवीन मंदिर बांधावे लागले. ह्या मंदिरासाठी येथील वृद्धतरुण सभासदांनी अगदी अविश्रांत श्रम केले आहेत. आता सुमारे ३०० जण सुखाने बसून उपासना ऐकतील असा आश्रय झाला आहे. पण झालेले कर्ज फेडावयास व भोवतालचे कंपाउंड व आतील सामान विकत घेण्याला अद्यापि निदान दीड हजार रुपयांची फार नड आहे. ती भगविण्यासाठी काही तरुण मंडळी रजा घेऊन बाहेरगावी भिक्षेस निघणार आहेत. कदाचित मुंबईलाही एकादा येईल. का नये येऊ? उत्सवात नेहमीप्रमाणे सर्व प्रसंग झाल्यावर यंदा मराठीत कीर्तन झाले. येथील सारस्वत मंडळीला मराठीचा फार अभिमान वाटतो, विशेषतः बायकांना तरी गिर्वाण भाषेप्रमाणे पुज्य वाटते. म्हणून मंदिराकडे ज्यांनी कधी तोंडही फिरविले नव्हते अशा पुष्कळ स्त्रीपुरुषांची मंदिरात कीर्तनाचे वेळी गर्दी जमली होती.

नये मागे पाहो वाट फिरोनिया। दुसरा संगिया साहकारी।।

ह्या तुकाराम वचनाच्या आधारे श्रीकृष्ण चरित्राचे आख्याण लावण्यात आले होते. वावगे म्हणावे तर साक्षात श्रीकृष्णाचे चरित्र तुकारामाने गाईलेले, चांगले म्हणावे तर त्याचा निस्पृहपणा केवळ दुःसह होता. म्हणून जमलेली गर्दी बुचकळ्यात पडून घरोघर गेली.

निराश्रित साहकारी मंडळी

दुसरा संगिया साहकारी याची वाट मागे फिरून न पाहता अस्पृश्य वर्गाच्या उद्धारार्थ काम आज जवळजवळ १३ वर्षे येथील ब्राह्मसमाजाचे सेक्रेटरी रा. के. रंगराव हे निश्चयाने करीत आहेत. हल्ली तर त्यांनी आपला २५/३० वर्षांचा वकिलीचा धंदा गेल्या ऑगस्टात आवरून संपूर्णपणे अंत्यजांचीच सेवा स्वीकारली आहे. ते आपल्या कुटुंबासह आता ब्राह्ममंदिरासमोरील प्रचाराश्रमात येऊन राहिले आहेत, व नावाशिवाय अनभिषिक्त प्रचारकच बनले आहेत. स्वीकारलेल्या कामात वेळीवेळी त्यांची मित्रमंडळी त्यांचे दोष काढीत आहेत, त्यांना सरसकट एकच उत्तर म्हणून आपल्या टेबलाजवळील भिंतीवर 'Fault finders will find fault even in Paradise'. हे वाक्य भव्य अक्षरांनी एका तांबड्या फळीवर कोरून ठेविलेले आहे. त्यांच्या शाळेतील हजेरीपटावर ७३ पारियांच्या मुलांची नावे आहेत. रोजची सरासरी सुमारे ६० आहे. एक मुलगा शिकून शिक्षक बनला आहे. मुले २/३ मैलांवरून शिकावयास येतात, म्हणून त्यास दोनप्रहरचे एक जेवण शाळेत द्यावे लागते. ६ हातमागांपैकी तीन चांगले चालले आहेत. पण कापडाला मागणी चांगली नाही. कारण गिरणीतील हलक्या

स्वस्त दराच्या व वरून सारखेच दिसणाऱ्या नगापुढे हातमागाच्या भरीव पण महाग कापडाचा टिकाव लागत नाही. पण एरंडी रेशमाच्या किड्यांची लागवड करण्यात रा. रंगरावांनी बरेच श्रेय व प्रसिद्धी संपादन केली आहे. कोईमतूर येथील शेतकीच्या कॉलेजातून ह्या किड्यांसाठी त्यांच्याकडे पुष्कळ मागणी येत आहे. हे रेशीम तयार करण्याचे कामी उच्च शिक्षण मिळविण्याकरिता मि. मेलोथ नावाच्या एका अनुभवी गृहस्थास रा. रंगरावांनी मिशनच्या मार्फतीने बंगाल्यातील पुसा येथील कॉलेजात पाठविले आहे. मंगळूरच्या कलेक्टरसाहेबांनी ह्या कामगिरीचे महत्त्व जाणून सरकारातून ५०० रु. देणगी देवविली आहे. रा. मेलोथ हे लौकरच परत येतील व पश्चिम किनाऱ्यावर जागजागी मिशनची ठाणी उघडण्यात आपल्यास मदत करतील अशी रा. रंगरावांना मोठी उमेद आहे. रा. रंगरावांचे सर्वांत नावाजण्यासारखे व मदतीस अवश्य पात्र असे काम म्हणजे मंगळूरहून एका मैलावरील एका सुपीक टेकडीवर त्यांनी घातलेली पारियांची वसाहत होय. तेथे हल्ली १७ कुटुंबांची कशी तरी सोय झाली आहे. पैकी चौघांस मात्र पक्क्या इमारती मिळाल्या आहेत. बाकी तत्पुरत्या झोपड्यात आहेत. सरकारने इमारती लाकूड फुकट दिले असल्याने व मजुरी ज्याची त्यानेच पुरवावयाची असल्याने ३६ रुपयांत एका कुटुंबासाठी एक पक्के घर मिळेल अशी रंगरावांनी सोय केली आहे. ५० रु. दिल्यास दोन कुटुंबांची कायमची सोय होईल असे घर तयार होते. एकंदर साठ कुळे राहतील एवढी जागा आहे. इकडे श्रीमंत उदार गृहस्थांचे लक्ष जाईल काय? एक मोटारगाडी म्हणजे २०० पारियांच्या झोपड्या हे रंगरावांचे कोष्टक मुंबईचा एकादा भाटिया शिकेल तर गरिबांचे कोटकल्याण होणार आहे! ह्या वसाहतीत दोन विहिरी काढल्या आहेत. दोन्हीसही गोडे पाणी लागले आहे. पैकी एकीचा खर्च सुमारे ५०० रु. अंदाजाने बेटातील कैद्याकडून मि. सदाशिव पिले नावाच्या एका सद्गृहस्थाने जमवून दिला आहे; म्हणून तिचे नाव अंदाजाने विहीर असे पडले आहे. एकूण अंदाजानातील कैद्यांना हिंदुस्थानातील पारियांचा उद्धार करण्याचे सामर्थ्य आहे काय?

बंगालची सफर

ब्राह्मधर्माची परिषद १८८९ साली प्रथम मुंबईस भरल्यापासून एक दोन वर्षे खेरीज करून जरी सालोसाल दर काँग्रेसच्या वेळी भरत आली आहे, तरी तिजसंबंधी माहिती पुष्कळांना झालेली नव्हती. केवळ काँग्रेसकरिता आलेलेच लोक काय ते जमत व त्यांच्याही आठवणीत ती फार दिवस टिकत नसे. पण मुंबईस भरलेल्या १९०४ च्या परिषदेपासून हिची प्रसिद्धी होऊ लागली. ती काशी येथील परवाच्या परिषदेमुळे तर बरीच झाली. ह्या परिषदेत बंगाल्यातील दोन्ही पक्षांची परस्पर बरीच सहानुभूती वाढली व शिवाय निरनिराळ्या प्रांतांतील ब्राह्मांचा बराच स्नेह झाला. अशा हितकारक परिषदेची खबर अधिक पसरवी. मुंबईकडील कामाची हकीकत इकडच्या दूरदूरच्या समाजास कळवावी, (कारण प्रार्थनासमाज व आर्यसमाज यांतीलही भेद न जाणणारे काही ब्राह्म इकडे भेटले) काही प्रमुख सभासदांची प्रत्यक्ष ओळख करून घ्यावी, मुख्य मुख्य समाज समक्ष पहावे, शिवाय सर्व समाजाची एक डिरेक्टरी करावयाची आहे, त्याअर्थी काही माहिती स्वतः मिळवावी वगैरे हेतूने मी बंगाल व आसाम प्रांतात फिरतीवर निघालो. ता. २ जानेवारी रात्री ११ वाजता मी

बांकीपूर

बिहार प्रांतातील मुख्य शहर बांकीपूर येथे आलो. बांकीपूर, पाटणा व दिनापूर ही मोठमोठी शहरे एकमेकांला अगदी लागूनच भागीरथीच्या काठी आहेत. हा देश जरी बहारी (हिंदुस्थानी) लोकांचा, तरी येथे बंगाली लोकांची बरीच वस्ती आहे, व सरकारी नोकऱ्या पटकावण्याच्या व विद्याव्यासंगाच्याबाबतीत ह्यांचा पुष्कळच पुढाकार आहे. अर्थात एतद्देशीय बहान्यास हे आवडत नाही, हे बंगाली जाणून आहेत. वायव्येकडील प्रांतात ज्याप्रमाणे एकही ब्राह्म एतद्देशीय सापडेणे कठीण, त्याप्रमाणे संबंध बहार प्रांतातही बहारी ब्राह्मांची संख्या एकाच हाताच्या बोटावर मोजता येण्यासारखी आहे. पण ही उणीव केवळ ब्राह्मसमाजीचीच आहे असे नव्हे. स्त्रीशिक्षणासारख्या सर्वमान्य सामाजिक सुधारणेतही इकडे महागाई फार आहे.

बांकीपूर येथे एक मुलींचे खासगी हायस्कूल आहे; ते मूळ बंगाल्यांनीच काढले. हल्ली एकंदर सुमारे १०० मुलींपैकी बहारी मुली ४ च आहेत. बाकीच्या बंगाली मुलींपैकी २४ ब्राह्मांच्या आहेत. सर्व स्त्री व पुरुषशिक्षक ब्राह्मच आहेत. ह्या शाळेची व्यवस्था बहुतेक येथील प्रमुख ब्राह्मांच्याच हाती आहे. ह्याचे श्रेय येथील वृद्ध पेन्शनर आचार्य बाबू प्रकाशचंद्र राय व विशेषेकरून त्यांची परलोकवासी पत्नी अघोरकामिनी ह्यांजकडे आहे. मध्ये एकदा ही शाळा मोडकळीस आली असता अघोरकामिनीने सर्व व्यवस्था आपल्याकडे घेतली व शाळा हायस्कूलच्या दर्जास आणून सोडिली. ब्राह्मसमाजाच्या दृष्टीने पाहता कलकत्त्याच्या खाली डाक्का व त्याचे खाली बांकीपूरचाच नंबर लागतो. येथे जरी दोन पक्षांचे हल्ली दोन समाज आहेत तरी परस्पर बरीच सहानुभूती आहे व ती वाढत्या कलेवर आहे. तथापि अगदीच भेद मिटून पूर्ण ऐक्य होण्याची नुसती आशादेखील तूर्त दिसत नाही. मात्र दोन्ही पक्षांकडून प्रामाणिकपणे यत्न होत आहे.

बांकीपूर ब्राह्मसमाज

हा नवविधान पक्षाचा आहे. हा सन १८६६ मे, ता. २४ दिवशी स्थापण्यात आला. ह्यापूर्वी एकदा केशवचंद्र ह्यांनी येथे येऊन एका व्याख्याने सर्व प्रदेश दणाणून सोडला असे सांगातात. हल्ली ह्या समाजातील उपासकांची संख्या स्त्रीपुरुष व मोठी मुले मिळून सुमारे ५० आहे. शिवाय हितचिंतक. हल्ली जुने मंदिर पाडून नवीन बांधण्याचे काम चालू आहे. अघोरकामिनीच्या परिश्रमाने स्थापन झालेल्या दोन संस्था हल्ली तिच्या नावाने चालू आहेत. अघोर नारी समिती नावाची सभा स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी व इतर परोपकाराची कामे करीत आहे. अघोरपरिवार नावाचे सुमारे १०-१२ लहान मुलींचे बोर्डिंग बाबू गौरीप्रसाद मुजुमदार व त्यांची पत्नी ह्यांचे व्यवस्थेखाली आहे. शिवाय कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांकरिता एक बोर्डिंग आहे. त्यात हल्ली ११ विद्यार्थी राहत आहेत. हे जरी ब्राह्म नाहीत तरी त्यांस ब्राह्मधर्माचेच वळण लागत आहे.

बांकीपूर बाह्य काँग्रेसशन

हे साधारण समाजपक्षाचे आहे. सन १८९६ चे सुमारास कलकत्त्याच्या साधनाश्रमातून भाई प्रकाशदेव, सुंदरसिंग, गुरुदास चक्रवर्ती, सतीशचंद्र चक्रवर्ती एम. ए. व श्रीरंग बिहारीलाल एम. ए. असे पाचजण केवळ ईश्वरावर भरंवसा ठेवून धर्मप्रचारार्थ निघाले ते वाटेत बहारप्रांती

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

आरा येथे उतरले व तेथे त्यांनी एक साधनाश्रम स्थापिला. सन १८९६, ऑगस्ट महिन्यात तो आश्रम आरा येथून बांकीपूर येथे नेण्यात आला. तेव्हापासून ह्या समाजची सुरुवात झाली. सुंदरसिंग परलोकी गेले, भाई प्रकाशदेव ह्यांनी लाहोरास ठाणे दिले व मागे राहिलेल्या तिघांनी जिवापाड श्रम करून नावाजण्यासारखी कामे उभारली आहेत. ह्यांचे स्वतःचे अद्यापि मंदिर नाही. प्रचारक गुरुदास चक्रवर्ती ह्यांचे घरीच समाज दर रविवारी सायंकाळी भरतो. हल्ली ब्राह्मउपासकांची संख्या स्त्रिया, पुरुष व मुले मिळून एकंदर ६० आहे.

राममोहन राय सेमिनरी ही १८९७ जानेवारी ता. १ रोजी स्थापिली. ह्या शहरी हे एक पहिल्या नंबरचे हायस्कूल झाले आहे. लोक व सरकारी अधिकारी ह्या दोघांच्याही आदरास ते पात्र झाले आहे. शाळेस एक भक्कम व पुरेशी इमारत स्वतःच्या मालकीची आहे व तिच्याभोवती विस्तीर्ण पटांगण व कंपौंड आहे. मुलांची संख्या १०९ आहे. शाळेतच ब्राह्ममुलांकरिता एक बोर्डिंग आहे. प्लेगमुळे बोर्डिंगात मुलांची संख्या फार कमी झाली आहे. हल्ली ६ मुले आहेत, पैकी २ च ब्राह्म आहेत. पण बाकीच्या चौघांस पूर्ण रीतीने ब्राह्म वळण लावण्याचे अटीवरच घेण्यात आले आहे. ह्या शाळेची इमारत विकत घेण्याचे बाबतीत बरेच कर्ज झाले होते. ते शेट दामोदरदास गोवर्धनदास ह्यांच्या उदार देणगीने फेडण्यात आले. ह्या बाबतीत चालक मंडळीनी फार फार आभार प्रदर्शित केले. ह्या शिवाय एक स्त्रियांची सभा. एक आदित्यवारचा लहान मुलांचा वर्ग आणि तरुण ब्राह्मगण अशा संस्था आहेत. गरीब लोकांकरिता एक रात्रीची शाळा आहे. दुष्काळात व विशेषेकरून प्लेगमध्ये आश्रमाने फार मेहनत घेतल्यामुळे प्रचारक मंडळीचे बरे वजन आहे. ह्याशिवाय बहारी यंग मॅनस् इन्स्टिट्यूट नावाची संस्था ह्यांच्याच हाताखाली आहे.

ता. ३ रोजी अघोरपरिवारात उपासना चालविली. ता. ४ रोजी सायंकाळी बाबू प्रकाशचंद्र राय ह्यांचे घरी दोन्ही पक्षांची प्रमुख मंडळी जमली. मी प्रथम मुंबईकडची सर्व हकीकत सांगितली. नंतर दोन पक्षांचे एकत्र कार्य कसे होईल ह्याविषयी संभाषण चालले. प्रकाशचंद्र राय हे जरी पक्के नवविधानी आहेत तरी ह्यांच्या दोघांसही एकत्र आणण्याचा प्रयत्न आहे. शेवटी उत्सवात एकमेकांनी कार्यक्रम मिळून ठरवावा व एकमेकांच्या उपासनेस वगैरे पाळीपाळीने जावे असे ठरले. ता. ५ रोजी दोहोंकडील स्त्रियांची सभा मि. दास बॅरिस्टर ह्यांचे घरी जमली होती. पोस्टल मिशन, डोमेस्टिक मिशन, सामाजिक मेळा वगैरे कामे

स्त्रियांनी कशी करावयाची आहेत ह्या विषयी बोललो. मुर्लीनादेखील माझे इंग्रजी भाषण कळले. हेमंतकुमारी चौधरी सिलहतहून कॉन्फरन्सला आलेल्या डेलिगेटही त्यावेळी हजर होत्या. त्यांनी हिंदीत भाषण केले.

मोंगीर

ता. ६ रोजी दोनप्रहरी येथे आलो. भागिरथीचे तटी हे मोठे रमणीय स्थान आहे. विशेषेकरून जुन्या किल्ल्यातील भाग मनोहर आहे. इंग्रज पाठलाग करीत असता मीरकाशीम ह्यांनी येथेच शेवटचे ठाणे दिले होते. पुराणातील राजा दानशूर कर्ण ह्याची दान देण्यास बसण्याची जागा गंगेच्या तीरावर एका लहानशा उंचवट्यावर अद्यापि दाखविण्यात येते. हल्ली ह्या ठिकाणी बेद रामपूरच्या जमीनदाराने सुंदर महाल 'कर्णचौडा' बांधला आहे. येथून पुढे गंगाजीचे विस्तीर्ण व बाकदार पात्र व माठोमोंगीर गावाभोवतालच्या टेकड्यांची अर्धगोल रांग व त्यावरची दूर क्षितिजात दिसणारी सुपारीची झाडे ह्या सर्वांचा एकंदर देखावा प्रेक्षकांचे मन दंग करून टाकतो. एका फ्रेंच प्रवाशाने तर ह्या देखाव्यास अगदी अप्रतिम असे शिफारसपत्र दिल्याचे ऐकण्यात आले.

असो. ब्राह्म यात्रेकरूस ह्या स्थळाचे महत्त्व असे सांगण्यात येते की, ब्राह्मसमाजात भक्तिसंप्रदाय जो सुरू झाला तो मूळ ह्या ठिकाणी. सन १८६८ च्या सुमारास इ. आय. रेल्वेचे ऑडिट ऑफिस जेव्हा कलकत्याहून मोंगीरजवळ जमालपूर येथे आणिले तेव्हा त्यातील ४-५ ब्राह्म कारकून मोंगीर येथे राहू लागले. पुढे त्यांच्या श्रमाने येथील समाज स्थापण्यात आला व नंतर १८७२ त हल्लीचे मंदिर बांधण्यात आले. मंदिरात एकदा काही वैष्णव मंडळीस भजनास बोलाविले होते. त्यापैकी एका चांडाळ जातीच्या भक्ताने इतके प्रेमळ व आवेशयुक्त भजन केले की त्याचा मंडळीवर विलक्षण परिणाम झाला. पुढे साधू अघोरनाथ ब्राह्मप्रचारक ह्यांचे भजनाविषयी प्रेम अधिकाधिक वाढून शेवटी स्वतः केशवचंद्रसेन एकदा येथे असता त्यांच्यावरही भजनाचा परिणाम घडला व येथे समाजाचे कार्य बरेच वाढले. पुढे हा भक्तीचा वेग जरी सर्व ब्राह्मसमाजात पसरला आणि मोंगीर समाजात एका काळी ४०-५० सभासद होते तरी हल्लीची येथली ओसाड व दीनवाणी स्थिती पाहून अंतःकरण गहिवरते व मानवी मनाची अस्थिरता पाहून विस्मयते. मंदिरापुढील पटांगणात केशवचंद्रसेन, साधू अघोरनाथ, दीनानाथ चक्रवर्ती प्रचारक यांच्या तीन समाधी मध्यभागी एका चौथऱ्यावर बांधल्या आहेत.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

मंदिराकडे पाहून व इतिहास ऐकून मनास जी उदासीनता प्राप्त होते तिच्याच जणू ह्या तीन दृश्य मूर्ती.

पुढे लवकरच कर्ताभजा मंडळीचा कोणी एक पुरुष ह्या गावी आला. इकडे ह्या नावाची एक ईश्वराच्या कर्तृत्वगुणाची उपासक मंडळी आहे. ह्यांचे लक्षण जवळजवळ शाक्तमार्गीयांप्रमाणेच असावेसे वाटते. केवळ मनोविकारालाच वश होऊन समाजात आलेली काही नादलुब्ध मंडळी वरील पुरुषाच्या नादी लागली. सुमारे १८८० साली कृष्ण प्रसन्नसेन नावाच्या समाजातील एका हितचिंतकाने सनातनधर्म मंडळीची नवीनच एक ध्वजा उभारली. ह्या प्रकारे मंडळी कमी होता होता शेवटी मध्ये ऑडिट ऑफिसही पुनः पूर्वस्थळी गेले. १९०२ त ह्या गावी आर्यसमाजाची स्थापना झाली पण तोही नीट चालत नाही. हल्ली मंदिरात फार तर ३-४ जण उपासनेस जमतात. बागची बाबू (द्वारकानाथ बागची) नावाचे एक वृद्ध गृहस्थ मंदिरातच असतात. कुचबिहारच्या महाराजांकडून त्यास दरमहा ४ रु. मिळतात. आपल्या पित्याच्या समाधीपुढे दिवा लावण्याकरिता म्हणून महाराणी दरमहा ३ रु. देते.

येथील कॉलेजातील एक तरुण बाबू सुरेशचंद्र राय हे सभासद आहेत व दुसरे एक बोर्डिंग सुपरिंटेंडेंट हितचिंतक आहेत. त्यांच्याशी व इतर काही मंडळीशी दोनप्रहरी संभाषण झाले व येथील तरुण विद्यार्थ्यांकरिता काही धार्मिक संस्था काढावी असे ठरले. यानंतर

भागलपूर

येथे ता. ७ रोजी आदित्यवारी ७ ।। वाजता पोहोचलो. एकांतस्थळी एक लहानसे पण सुंदर मंदिर आहे. उपासना संपत आली होती. स्त्रिया-पुरुष मिळून उपासक १०-१२ होते. दुसरे दिवशी सकाळी आचार्य हरीसुंदर बोस ह्यांचे घरी केशवचंद्रसेन ह्यांच्या पुण्यातिथीसंबंधी उपासना त्यांनीच चालविली. येथील प्रमुख लोकांचा विशेष कल जरी नवविधान पक्षाकडे आहे तथापि मंत्री बाबू निवारणचंद्र मुकरजी हे फार समजूतदार व वजनदार असल्याने समाजाचे एकंदर धोरण अगदी ति-न्हार्इतपणाचे आहे. आनुष्ठानिक ब्राह्म उपासकांची एकंदर संख्या सुमारे ६० व इतर ५ आहे.

हा समाज ता. २२ माहे फेब्रुवारी सन १८६४ रोजी, विशेषेकरून बाबू ब्रजकृष्ण बसू व नवकुमार राय ह्यांच्या प्रयत्नाने व प. वा. प्रतापचंद्र मुझुमदार ह्यांच्या सल्ल्याने स्थापित झाला. राजा शिवचंद्र बानर्जी नावाच्या एका अत्यंत आस्थेवाईक हितचिंतकाने स्वतः सर्व

खर्च सोसून मंदिर बांधविले ते केशवचंद्र ह्यांचे हस्ते ता. २२ फेब्रुवारी १८८० रोजी उघडण्यात आले. ह्याचे पूर्वी सन १८७८ साली ह्या जागेला लागूनच एक भली मोठी जागा विकत घेऊन त्यात ५ ब्राह्म कुटुंबांनी आपली राहण्याची मोठमोठी घरे बांधली.

समाजात थोडी का होईनात पण बडीबडी प्रमुख व वृद्ध मंडळी आहेत. पण उपासनेशिवाय दुसरे काही काम होत नाही. संगत सभा, बायकांची सभा, तरुण ब्राह्मगण, मुलांसाठी शाळा, सामाजिक मेळे वगैरे बरेच सुखसोहळे उपभोगून हा समाज आता शांत झाला आहे. ता. ९ रोजी सायंकाळी सुमारे ५-६ तरुण पदवीधर ब्राह्म मंडळीपुढे मुंबईच्या तरुण ब्राह्मगणाचे छापील नियम वाचून दाखविले व विचारांती येथील पूर्वीची तरुणांची संस्था पुनः सुरू करण्याचे ठरले. ह्यानंतर रात्री ७ वाजता बाबू निवारणचंद्र मुकर्जी ह्यांचे घरी प्रमुख मंडळी जमली. त्यापुढे मी मुंबईकडील कामाची हकीकत सांगितली. बहुतेकांस ती नवीनच असल्याने ऐकून फार समाधान झाले व दोघांनी तर वारंवार अशी इच्छा प्रदर्शित केली की मुंबई व बंगालप्रांतातील ब्राह्मांचे अधिक निकट संबंध जुळविणे फार इष्ट आहे व त्याकरिता परस्पर विवाह-व्यवहार करणे, अवश्य आहे. मी म्हटले की, निरनिराळ्या प्रांतांतील ऐतदार ब्राह्म गृहस्थांनी सहकुटुंब निरनिराळ्या प्रांतात प्रवास केल्याविना वरील विवाह-व्यवहार कधीही शक्य होणार नाही आणि अशा प्रवासामुळे सर्वपक्षी अत्यंत हित होणार आहे. नवविधान व साधारण समाज ह्यांतील दुहीसंबंधाने मुंबईकडील समाजाचे अगदी तिऱ्हाईतपणाचे वर्तन पाहून इकडील पुष्कळ ठिकाणच्या दोहोंपक्षांच्या कट्ट्या अभिमान्यांसही बरे वाटते हे मोठे सुचिन्ह आहे.

ता. १० सकाळी मी कुचबिहारकडे निघालो. भागलपुराजवळ वाळवंट व प्रवाह मिळून गंगेचे ७ मैल अफाट पात्र आहे. ते आगगाडी व आगबोटीतून ओलांडले. पुढे दोनप्रहरी

काठीहार

म्हणून रेल्वेचे जंक्शन लागले ; तेथे माझ्या गाडीला बराच अवकाश होता. ह्या ठिकाणी मागे एक समाज होता असे नुसते भागलपुरास ऐकले होते. त्या संबंधी काही शोध लागल्यास घ्यावा म्हणून सामान स्टेशनावर ठेवून गावात गेलो. ह्या गावात रेल्वे जंक्शनमुळेच महत्त्व आले असल्यामुळे चहूंकडे बकाली वस्तीच होती. बरीच चौकशी केल्यावर मंदिराचा पत्ता लागला. सुमारे २५ फूट रुंद चांगली पक्की चुनेगच्ची इमारत आहे. पण काम मध्येच बंद पडल्यामुळे दारे व खिडक्या मात्र लावावयाच्या आहेत आणि तेव्हापासून ही इमारत अशीच

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

बेवारशी उघडी पडल्यामुळे हिला अकाली जीर्णावस्था आलेली पाहून फार वाईट वाटले आणि हे मुक्तद्वार गौडबंगाल आहे तरी काय ह्याचा पत्ता लावावा म्हणून मी रात्रीपर्यंत राहिलो. शेजारच्या एका मुसलमान गृहस्थाने सांगितले की, बहुतेक तयार झालेली ही इमारत अशी अनाथ पडल्यामुळे हिचा क्वचितप्रसंगी अत्यंत खेदजनक दुरुपयोग होतो.

रात्री एका जुन्या माहितगाराचा, तेथील हेडमास्तरच्या साहाय्याने पत्ता लागला. एका खोलीत चार रेल्वे नोकर कामावरून दमून येऊन करमणुकीसाठी बुद्धिबळे खेळत होते. अशात माझी त्यांची अवचित मुलाखत करण्यात आली. शेवटी माहिती मिळाली की सन १८८७ साली काही रेल्वेतील ब्राह्म नोकरांनी विशेषेकरून जानकीनाथ गांगोली व रखलदर्श चाटर्जी ह्यांच्या प्रयत्नाने येथे समाज स्थापन झाला. त्यावेळी १० सभासद होते. १८९९ साली हल्लीची इमारत बांधण्यास सुरुवात झाली. ८०० रु. चे काम झाले. आणखी १००-२०० रुपायांत काम पुरे होण्यासारखे आहे. पण इतक्यात येथील रेल्वे ऑफिस एकदम कलकत्ता येथे गेल्यामुळे येथे एकही ब्राह्म उरला नाही. इमारत तशीच पडली आहे. येथपर्यंत हकीकत ऐकत असताना ह्या इमारतीप्रमाणेच बुद्धिबळाचा डावही अगदी बहरात आलेला तसाच तहकूब पडला होता. मी मंडळीस म्हटले, दिवसभर काम करून तुम्हांला रात्री करमणूक अवश्य आहे पण करमणूक होऊन शिवाय आत्म्याला थोडीबहुत उन्नती व शांती मिळाल्यास कसे? आणि ह्यासाठी तुम्हांला ही इमारत पूर्ण करून वहिवाटीस मिळाल्यास कसे? मात्र एकच अट की ह्या ठिकाणी जे भजन हाईल ते केवळ एकच ईश्वरास उद्देशून व हिंदू-मुसलमान इ. कोणाही धर्मीयांस चालेल असे झाले पाहिजे. संभाषणाअंती मंडळीस कल्पना पूर्ण पसंत पडली. मंदिर उपयोगास मिळाल्यास बिच्छायतीचा व दिवाबतीचा खर्चही सोसण्यास मंडळी तयार झाली. पण मंदिर पूर्ण व्हावे कसे?

येथून १८ मैलांवर पूर्णिया हे जिल्ह्याचे गाव आहे. येथे बाबू हजारीलाल नावाचे आस्थेवाईक ब्राह्म गृहस्थ असतात. कॉन्फरन्समध्ये त्यांची ओळख झाली होती. पूर्णियाकडे आगगाडी रात्री १० वाजता निघाली. तीतून निघून रात्री सुमारे एक वाजाता

पूर्णिया

येथे बाबू मजकुरांचे घरी पोहचलो. आकस्मित आलेले तारकनाथ राय नावाचे आस्थेवाईक ब्राह्म मित्राची गाठ पडली. दोघांस हेतू कळवीला. पुर्वीच्या फंडापैकी २०० रु. अद्यापि

शिल्लक आहेत असे कळले. विचार ठरल्यावर झोपी गेलो. पूर्णीया येथे समाज आहे, मंदिर नाही. दोनच आनुष्ठानिक ब्राह्म कुटुंबे आहेत. प्रातःकाळी दुसऱ्या कुटुंबात उपासना झाली दोनप्रहरी आम्ही चौघेजणही पुनः काठीहारी येथे गेलो. सायंकाळी तेथील हायस्कुलात व्याख्यानात झाले. येथील मुख्य अधिकारी मुनसफ एक उदार मताचे मुसलमान बॅरिस्टर गृहस्थ आहेत. त्यांनी आपल्याच सहीनिशी सर्व रेल्वेवरच्या नोकर लोकांस आमंत्रणपत्रिका पाठविली व अध्यक्षस्थानही पतकरले. ह्या कामी येथील तरुण हेडमास्तरांनी मोठ्या उत्साहपूर्वक साहाय्य केले. व्याख्यानांतर बाबू हजारीलाल हे येथील काही मंडळींच्या सल्ल्याने बाकी उरलेल्या शिल्लकेतून मंदिर पुरे करून हेण्याचे ठरवून नंतर पूर्णीयाकडे निघाले आणि मी रात्री १ वाजता कुचबिहाराची वाट पुनः धरली.

ह्या प्रकारे बहार प्रांतातील काम झाल्यावर मी श्रीगंगेचा निरोप घेऊन तिचा पिता जो पर्वतराज हिमाचल त्याचे चरणांगुलीवर विराजमान झालेली वनश्रीची जणू माहेरकडची जिवलग सखी जी कुचबिहार नगरी तिच्या आत सायंकाळच्या शांत समयी अत्यादरपूर्वक प्रवेश केला.

कुचबिहार

बहार सोडून बंगाल्यात शिरल्यावर भोवतालच्या देखाव्यात हळूहळू पालट होतो. गीतलदाहा जंक्शनवर रेल्वेचा मुख्य रस्ता सोडून कुचबिहार संस्थानच्या लहानशा गाडीचा आश्रय करावा लागतो. सडक अरुंद आणि भुईसपाट, उबे चिमुकले, एंजिन तर घरच्या मांजराप्रमाणे माणसाळलेले, स्नानगृहे अगदी खोपटवजा, स्टेशनमास्तर व गार्ड वगैरे अधिकारी ह्यांची मुद्रा व पेहरावही अगदी साधे घरगुती, एकंदरीत जी. आय. पी. सारखा आढ्यतेचा व भोळ्यांना भेडसावणारा सरंजाम व फाजील धडपड कोठेच दिसत नव्हती हे पाहून मन किंचित विसंबले. भोवतालचा प्रदेश सौम्य, अफाट आणि अगदी रुळ फिरविल्यासारखा सपाट, त्यात मधूनमधून वेळूची बने, केळीचे कुंज आणि पोफळीच्या राया--फार काय सांगावे, श्रीमान हिमाचलाचेच ते प्रत्यक्ष आंगण. मोठ्यांच्या घरी प्रवेश करावयाचा तो विनम्रभावानेच केला पाहिजे. कोठे त्या विभूतीची दैवी थोरवी, कोठे आम्हा मानवी किड्यांची क्षुद्र आढ्यता! म्हणून कुचबिहार स्टेट रेल्वेची लीनता व एकंदर संस्थानाची साधी रहाटी अगदी योग्य होती.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

ह्या संस्थानची हद्द भूतानच्या हद्दीला लागूनच आहे. येथील मूळचे रहिवासी जे अर्धवट जंगली लोक शेतकी करून आहेत त्यांची सांपत्तिक हद्दही कंगालपणाच्या शिवेला लागूनच आहे. ह्यांच्या चेहऱ्यात आर्यछायेपेक्षा मोगली छाया अधिक दिसते. कुचबिहारचे राजघराणे ह्याच जंगली जातीचे आहे. राजा, प्रजा व मानकरी मंडळी हे सर्व एक जात असून, ह्यांचे दरम्यान अधिकरीवर्ग मात्र कारकुनापासून तो थेट दिवाणापर्यंत बंगाली बाबूंचाच आहे. आणि मनुष्यस्वभावास अनुसरून ह्यांचे एतद्देशीयांशी प्रसंगी अरेरावीचे वर्तन पाहून किंचीत कौतुकच वाटते. हे संस्थान उत्पन्नाच्या मानाने पाहता जवळजवळ आमच्या कोल्हापुराइतकेच आहे. पण बंगाल्यात हे पहिल्या प्रतीचे गणले जाऊन शिवाय ब्रिटिश सरकारच्या मर्जीतले असावेसे दिसते. हल्लीचा राजा तर अगदी इंग्रजी तालमीत वाढला असल्यामुळे पक्का 'जंटलमन' बनला आहे. व्हाइसरॉयचे दरबारी आणि प्रत्यक्ष बादशहाच्या घरी परलोकवासी महाराणीच्या वेळेपासून ह्यांच्या कुटुंबातील माणसांचा फार घोरोबा आहे, इतका की, एका कुमाराचे नाव प. लो. आजीबाईने आपले स्वतःचे म्हणून नाव व्हिक्टर असे ठेवले आहे. इंग्रज सरकारच्या वजनामुळे व येथील बरेच दिवस काम पाहत असलेल्या हुषार व अनुभवी दिवाणाच्या दक्षतेमुळे संस्थानची बरीच सुधारणा होत आहे. येथे एक एम. ए. पर्यंतचे पूर्ण दर्जाचे कॉलेज आहे. त्यात सुमारे ३०० विद्यार्थी आहेत, आणि फी तर सपशेल माफ आहे! शिवाय एतद्देशीय विद्यार्थ्यांसाठी एक फुकट बोर्डिंग आहे. ह्या मोफत छात्रालयात सुमारे ३० विद्यार्थ्यांची सोय आहे. असे उदाहरण दुसरीकडे कोठे मिळेलसे वाटत नाही. असो. ह्या प्रकारे राजघराण्यावर व संस्थानच्या काही खात्यांमध्ये पाश्चात्य सुधारणेचे परिणाम घडलेले दिसतात तरी प्रत्यक्ष कुचबिहार नगरावर व त्यातील अस्सल प्रजेवर अद्यापि हिमालयाचेच पुरातन साम्राज्य चालू आहे, व ते यावच्चंद्रदिवाकरौ चालण्यासारखे स्वतः हिमालयाइतकेच स्थिर व गंभीर आहे. राजाचा महाल, चार बड्या लोकांची घरे आणि काही ठळक ठळक सरकारी इमारती आणि एका कालीचे संस्थानचे देऊळ इतकी शिवा करून गावातील बाकी सर्व लहान-मोठ्यांची घरे म्हणजे खरोखर अक्षरशः झोपड्याच. गावाकडे नजर फेकल्याबरोबर असे वाटते की, केळी-पोफळीच्या एका विस्तीर्ण व सुंदर वनात एकांत जागा पाहून आधुनिक सुधारणेच्या प्लेगाला कंटाळून जणू एक सेग्रिगेशन कॅम्पच बांधले आहे. रुंद रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनी ह्या बांबूच्या झोपड्या, दरम्यान बरीचशी मोकळी जागा टाकून हारीने बांधलेल्या दिसतात. प्रथम सुमारे ३ फूट उंचीचा ओटा बांधून त्यावर झोपडी उभारलेली असते. तिची जमीन वेळूची, भिंती

वेळूच्या, वरचे छत व छप्पर वेळूचे, आतील सामान वेळूचे आणि बाहेरील भक्कम काँपॉडही वेळूचेच. ह्याची कारणे पुष्कळ आहेत. एक तर लोक गरीब आणि अल्संतुष्ट. दुसरे, देश दलदलीचा, सर्द व अतिपावसाचा. तिसरे, घरे बांधण्यास दगड किंवा चिखल दोन्ही मिळत नाहीत. जमीन राखेच्या रंगाच्या बारीक व मऊ रेतीची, तिच्या विटाही बनत नाहीत. बरे, इतक्यालाही न जुमानता आढ्यतेने जर का एकादे पक्के घर उभारले, तर हिमालयबोवा वरचेवर भूकंपाचे धक्के देऊन जागे करण्यास तयार आहेतच. उलटपक्षी अशा दलदलीच्या जागी अशी वेळूची घरेच राहण्याला सोयीस्कर व आरोग्यकारक आहेत, आणि म्हणूनच, राजाचा सुमारे १३ लक्षांचा सुंदर व भव्य प्रासाद व भोवतालचा विस्तीर्ण बाग पाहून बाहेर राजरस्त्यात प्रेक्षक येतो, तोच दुतर्फा सेग्रिगेशन कॅंप पाहून त्यांचा आधी बराच हिरमोड होतो, आणि मग, ही साधी रहाणीच बरी, हा वाडा काय तीन दिवसांचा, इ. नाइलाजाचे तत्त्वज्ञान मागून सुचू लागते.

असो, ब्राह्म यात्रेकरूस कुचबिहारचे महत्त्व कोणते बरे? कुचबिहारचे नाव माहीत नाही असा कोणीतरी ब्राह्म असू शकेल काय? ब्राह्मधर्माचा दिग्विजय करण्याकरिता केशवचंद्राने जी प्रचारक सेनेची अभेद्य फळी उभारली होती, तिची दुफळी केली ती ह्याच कोपन्यातल्या कुचबिहारने. कुचबिहारच्या राजपुत्राला केशवने आपली मुलगी दिली ती काय ईश्वरी प्ररणेने किंवा धूर्त व लौकिक दृष्टीने, हे ठरविण्याची ही वेळ नव्हे व स्थळही नव्हे, पण केशवाचा हेतू काही असो, येथे येणाऱ्या प्रत्येक ब्राह्म नवख्याला एक गोष्ट विशेष निरखून पहावी असे साहजिक वाटते, ती ही, बुद्धधर्माला जसा अशोक, ख्रिस्तीधर्माला जसा कॉन्स्टंटायन तसा ब्राह्मधर्माला एकादा राजबिंडा पुरस्कर्ता कुचबिहारपुरता तरी झाला आहे की काय? पुढे काय होईल ते सांगवत नाही, पण हल्लीची वस्तुस्थिती थोडक्यात अशी आहे.

कुचबिहारी ब्राह्मसमाज

ब्राह्मधर्माचे कार्य कुचबिहारी येथे कुचबिहार विवाहाच्या पूर्वीपासून चालू आहे. रायबहादूर कालिकादास दत्त हे ब्रिटिश सरकारच्या एका बड्या नोकरीवरून सन १८६९ साली कुचबिहारचे दिवाण होऊन येथे आले. ते अद्यापि तेच काम करीत आहेत. हे गृहस्थ लहानपणापासून ब्राह्म लोकांच्या सहवासात वाढले असल्यामुळे ब्राह्मसमाजासंबंधी व विशेषेकरून महर्षी देवेंद्रनाथ, केशवचंद्र, शिवनाथशास्त्री वगैरे पुढाऱ्यांविषयी ह्यांना फार आदर वाटत आहे. हे गृहस्थ व

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

राय यादवचंद्र चक्रवर्ती बहादूर, त्या काळचे येथील न्यायाधीश, ह्या दोघांच्या निमंत्रणावरून प्रचारक विजयकृष्ण गोस्वामी हे सन १८७४ साली येथे आले व त्यांनी ब्राह्मसमाजाची स्थापना केली. त्यावेळी सुमारे १४ हितचिंतक मंडळी समाजात सामील होती. त्यांनी उपासनेकरिता एक झोळी बांधली, ती दोन वर्षांनी जळल्यावर सुमारे ५ वर्षे उपासना बंद होती. त्यानंतर हल्लीचे जागी मंदिर बांधण्यात आले. तेही सन १८९७ च्या भूकंपात पडल्यामुळे त्याच्याच पायावर हल्लीचे पक्के मंदिर नुकतेच बांधले आहे. ह्यात सुमारे ६०-६५ मंडळी उपासनेस बसतील इतकी जागा आहे. भोवताली पुष्कळशी मोकळी जागा आहे. शेजारी मिशनरी कोणी आल्यास राहण्यास झोपडी तयार आहे. ह्या समाजात दिक्षित असे सभासद कोणीच नाहीत. मात्र समाजाचे कायमचे १८ वर्गणीदार आहेत. पण नित्याचे उपासनेत ह्यांपैकी क्वचितच कोणी तरी येतो. बाहेरचे ४-५ विद्यार्थी मात्र जमतात. कलकत्याच्या साधारण समाजाचा मिशनरी वर्षातून आपल्या फिरतीवर १-२ दा येऊन जातो. येथील दिवाणसाहेबच समाजाचे कायमचे अध्यक्ष आहेत व पैशाच्या वगैरे लौकिकबाबतीत त्यांच्या मोठाच आधार आहे आणि स्वतः दिवाणसाहेबांचे विचारही पूर्णपणे उदार असूनही त्यांची व्यवहारकुशलता त्याहून पण परिपूर्ण असल्यामुळे त्यांची समाजाच्या बाबतीत आजपर्यंत केवळ हितचिंतक आणि उदार आश्रय ह्यापलीकडे मजल गेलेली नाही. ह्याबाबतीत त्यांच्याशी खुलाशाकरिता समक्ष एकदोन वेळा संभाषण झाल्यावेळी त्यांनी आपली खरी खरी बाजू मोकळेपणे सांगितली, ही एक त्यातल्यात्यात समाधानाची गोष्ट होय. दिवाणसाहेब मोठे सूज्ञ, आदरशील व उदार आहेत. संस्थानात त्यांचे अपरंपार वजन आहे सर्व सुत्रे त्यांचेच हाती आहेत. साधारण ब्राह्मसमाजाकडून काही प्रचारणेप्रीत्यर्थ प्रयत्न होईल तर आपण शक्य ती मदत करू असे म्हणत आहेत. पण केवळ अशा लौकिक पुरुषाकडून हल्ली होत आहे त्यापेक्षा आणखी काय होणार! अशा स्थितीत साधारण समाजाकडून एकादा ताज्या दमाचा प्रचारक तेथे जाऊन काही दिवस तेथील सुमारे ३०० कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांत काम करील तर बरेच यश येण्यासारखे आहे.

कुचबिहार नवविधानसमाज

सन १८७८ साली केशव चंद्रसेन ह्यांच्या ज्येष्ठ कन्येचा विवाह कुचबिहारचा हल्लीचा राजा सर नृपेंद्र नारायण भूपबहादूर सी. आय. इ. ह्यांच्याशी झाला. कुचबिहार येथे पूर्वीपासून जो समाज होता त्यातील मंडळीस नवविधान पक्षाची मते पसंत न पडल्यामुळे म्हणा, किंवा

हल्लीचे दिवाण ह्यांच्या मुत्सद्दीपणामुळे त्यास, धर्माच्या कामाशी संस्थानाचा प्रत्यक्ष संबंध नसावा व जी पूर्वपरंपरा--संस्थानातून देणगी चालू आहे ती--तशीच चालावी असे वाटत असल्यामुळे म्हणा किंवा राजेसाहेबास आणि राणीसाहेबासच आपल्या बाजूचा एक स्वतंत्र समाज असावा असे वाटल्यामुळे म्हणा, १८८६ साली ऑगस्ट महिन्याच्या १५ व्या तारखेस कुचबिहार नवविधानसमाज स्थापण्यात आला. ह्याचे पूर्वी केशवचंद्र सन १८८४ त वारले होते. ते असेतोपर्यंत हा समाज निघाला नाही. इतकेच नाही पण त्यांच्या हयातीत केशव स्वतः येथे एकदोनदा आले असूनही व्याख्यान वगैरे देणे ही त्यांची नित्याची कामे त्यांनी ह्या गावी केल्याचेही ऐकण्यात आले नाही. ह्यावरून विवाहाच्याद्वारे संस्थानात समाजाचा शिरकाव करावा हा त्यांचा लौकिक हेतू असावा असे फारसे संभवत नाही. असो. हल्ली ह्या समाजाचे प्रमुख स्वतः राजेसाहेबच आहेत. पण खरी व्यवस्था राणीसाहेबांच्याकडूनच सर्व होते. राजाचे कुटुंब धरून समाजात एकंदर ११ अनुष्ठानिक कुटुंबे आहेत. त्यांत एकंदर सुमारे ७० मुलेमाणसे आहेत, शिवाय सुमारे ४० हितचिंतक आहेत. समाजाच्या खर्चाकरिता संस्थानातून सालीना ५,००० रु. ची नेमणूक आहे. त्यात एक कायमचा मिशनरी, एक गायक ह्यांचा खर्च व इतर खर्चही होत असतो. शिवाय आर्यनारीसमाजाची दरमहा १ सभा होत असते, महाराणी येथे असताना ही सभा दर आठवड्याला त्यांच्या अध्यक्षतेखाली भरत असते. हिच्यात सुमारे १५ सभासद व १० इतर स्त्रिया जमत असतात.

मंदिर

समाजाचे अर्थात एक सुंदरसे मंदिर आहे. खरोखर इतके सुंदर ब्राह्ममंदिर हिंदुस्थानात दुसरीकडे कोठे नसेल, निदान माझ्या तरी पाहण्यात नाही. राजाश्रयाने बांधले गेले आहे म्हणून हे केवळ शृंगारून सुंदर केले आहे असे नव्हे तर ह्याचा एकंदरीत घाटच साधा, सात्विक आणि उपासनालयास साजेल असा आहे. डाक्का, कलकत्ता वगैरे ठिकाणी ह्यापेक्षा मोठमोठाली मंदिरे आहेत, पण ती केवळ व्याख्यान-मंदिरेच. आत्म्याला जागृत करण्यासारखा विशेष काही सात्विक भाव त्यांच्यात नाही. काव्य आणि गायनकला ह्यांच्याद्वारे धर्माचे अंशतः कार्य निदान बंगाल्यात तरी होत आहे, पण शिल्पकला आणि चित्रकला ह्यांचेद्वारे आत्म्याचे किती तरी पोषण होण्यासारखे आहे. ह्याविषयी नीटशी कल्पना कोणातरी ब्राह्माच्या मनात आली असेल की नाही, ह्याविषयी मोठी शंकाच आहे. रविवारी सायंकाळी उपासना झाली, तीही मोठी गंभीर झाली. बराच धूप जळत असल्यामुळे चहूकडे मंदिरभर सात्विक गंध सुटला होता. नियमित वेळी गंभीर घंटानाद झाल्यावर नेमणुकीचे उपासक वेदीवर बसले. ते दुर्गानाथराय,

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

हे केशवच्या प्रिय शिष्यांपैकी एक असून, फार साधे व सात्विक गृहस्थ आहेत. गायन सुस्वर आणि भजन प्रेमळ झाले. भजनाचा रस जेव्हा दाटत असे व मृदंगाचा नाद वरती घुमटात घुमू लागे तेव्हा पडद्यातील अदृश्य स्त्रियांनी आपल्याजवळचे मोठे शंख वाजवून त्यांच्या गंभीर ध्वनीचा मेळ भजनात असा मिळवून द्यावा की, श्रोत्यांची सर्व गात्रे बंद पडून तो केवळ काही वेळ आत्मरूपानेच उरावा!

मी कुचबिहार येथे ता. १९ रोजी गेलो. नदीच्या काठी 'केशव-आश्रम' नावाचा समाजाच्या मालकीचा एक मोठा बगीचा आहे, त्यात एक लहानशी इमारत बांधण्यात येत आहे. ह्या बागेतच राणीसाहेब आपला आर्यनारीसमाज भरवीत आहेत. ह्या बागेसमोरच्या जागेत, समाजाच्या खर्चाने कॉलेजातील ब्राह्म-विद्यार्थ्यांस राहण्याकरिता दोन सुंदर कुटिका करून दिल्या आहेत. त्यांत हल्ली चार विद्यार्थी राहतात, माझी राहण्याची व्यवस्था ह्या छात्रकुटिकेत केली होती. ता. १३ रोजी तिसऱ्या प्रहरी येथील टारुनहॉलमध्ये धर्म हा जीवनाचा पाया (Religion as the basis of life) यावर माझे इंग्रजीत व्याख्यान झाले. दिवाणसाहेबांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारले होते. ता. १४ रोजी केशव-आश्रमात वनभोजन झाले, त्यावेळी दोन्ही समाजाच्या मंडळीने मोठ्या प्रेमाने भोजन केले. नंतर मी मुंबईकडची हकीकत सांगितली, त्याच दिवशी आदित्यवारची सायंकाळी मंदिरात उपासना झाली. उपासनेनंतर लगेच सुमारे २०-२५ तरुणांची सभा जमली, त्यांचेपुढे मुंबईच्या तरुण ब्राह्मगणाचे नियम खुलासेवार वाचण्यात आले. तेथील समाजातील तरुणांची सभा बरेच दिवस बंद पडली होती. तिची पुनः मुंबईच्या सभेच्या नियमाप्रमाणे रचना करून, ह्या सभेस जोडण्याचा विचार ठरला.

कुचबिहार येथे दोन समाज आहेत. एकाचे अध्यक्ष स्वतः राजेसाहेब व व्यवस्थापक राणीसाहेब, दुसऱ्याचे अध्यक्ष, दिवाणसाहेब, शिवाय तत्त्वज्ञानाच्या अध्ययनाविषयी सर्व बंगल्यात नावाजलेले प्रो. ब्रजेंद्रनाथ सील येथील कॉलेजचे विद्यार्थ्यांना प्रिय असलेले प्रिन्सिपॉल हेही ब्राह्म. मी तेथे असताना तेथील कॉलेजातील काही विद्यार्थ्यांनी दाखविलेली जिज्ञासा व तत्परता, तरुणांची सभा पुनः सुरू करण्याविषयीची उत्सुकता व त्यानंतर त्यांची आलेली पत्रे ह्या सर्वांवरून, कुचबिहार संस्थानात एकादा ताज्या दमाचा प्रचारक पाठविल्यास पुष्कळ काम होण्यासारखे आहे. पण ते होईल तेव्हा होवो, मी मात्र मुकाट्याने जानेवारी ता. १५ रोजी सकाळी ब्रह्मपुत्रेची वाट धरली. दोन दिवस येथील लहान-थोर मंडळीने माझे फार स्वागत केले. गाडी सुटतेवेळी ह्या दूर देशच्या बांधवांचा निरोप घेताना माझे अंतःकरण भरून आले!

दुब्री

"ब्राह्मधर्माचा प्रचारक होण्यात मला जी धन्यता व सुख वाटत आहे त्यापुढे राजसुखही तुच्छ होय!" हे वाक्य जेव्हा मी बाबू उपेंद्रनाथ बोस, जे दुब्री ब्राह्मसमाजाचे एक वजनदार पुरस्कर्ते ह्यापुढे उच्चारले तेव्हा त्यांची मुद्रा किंचित चमत्कारिक झाली. कोठे अरबी समुद्रावरील मुंबई बेट, कोठे आसाम प्रांतातील हा अप्रसिद्ध दुब्री गाव. पण ज्या सनातन ब्राह्मधर्माचा मी वार्ताहर होतो त्याचा शुभ महिमा असा आहे की, त्यायोगे ह्या विशाल भरतखंडाचीच नव्हे तर ह्या विपुल पृथ्वीचीही दूरदूरची टोके प्रवित्र प्रेमरज्जूने एकत्र होणार आहेत व हल्ली होतही आहेत. तथापि वरील उद्गार ह्या विशिष्ट प्रसंगी निघण्याचे कारण केवळ हे अंतरीचे सुखच होते असे नव्हे तर त्यात भोवतालच्या शांतगंभीर देखाव्याची जबर भर पडली होती. सायंकाळी (ता. १५ जानेवारी) आगगाडीतून उतरल्याबरोबर बाबू मजकुराबरोबर मी ब्राह्मपुत्रेच्या उंच, विस्तीर्ण आणि शीतल तीरावर फिरावयास निघालो होतो. प्रथम अगदी अक्षरशः तटस्थ व एकांत स्थळी-- जणू प्रार्थनेत मग्न झालेले-- ब्राह्ममंदिर पाहिले. मंदिराच्या दाराशीच एका गत ब्राह्मबंधूची सुंदर संगमरवरी समाधी पाहिली. ह्या बंधूच्या प्रार्थना फार प्रेमळ व तन्मय होत असत. व अशीच एकदा प्रार्थना करीत असता तिच्या भ्रात ह्यांचे देहावसान झाले म्हणून त्या प्रसंगाच्या स्मारकार्थ समाजमंडळींनी ही समाधी बांधली आहे हे ऐकून व पाहून झाल्यावर मागे वळतो तोच साक्षात ब्रह्मपुत्रेने आपले विराट रूपाचे दर्शन दिले. 'मृत्योर्मा अमृतं गमय' असे केवळ मनात येते न येते तोच अमृताची पताकाच तीपुढे फडकू लागली. हिमालयाच्या पलीकडे कैलासपर्वताच्या पूर्व पायथ्याशी असलेल्या मानसरोवरातून निघून पित्यास प्रदक्षिणा घालून आलेली ही महाभाग ब्रह्मपुत्रा. हिने केवळ दर्शनहेळामात्रेकरून किती देशांची वार्ता सांगितली. किती कालाची साक्ष दिली. दुब्री गावच्या तिन्ही बाजूंनी हिचा प्रवाह असल्याने हिने गावास अगदी कवटाळल्यासारखे दिसते. महासागरास पाहून ईश्वराच्या अनंतपणाची व गंभीरपणाची थोडी कल्पना येते खरी, पण अशा महानदाच्या विभूती पाहिल्याशिवाय ईश्वराचे कार्य व संसाराची प्रगती ह्याविषयीची प्रत्यक्षता येण्यासारखी नाही. असो. अस्तमान झपाट्याने होऊ लागला व सर्व दृश्य जगावर रात्रीचा अभेद्य पडदा पडू लागला, मातीच्या डोळ्याला जसजसे कमी दिसू लागले तसतसे स्मृतीच्या डोळ्यास अधिकाधिक स्पष्ट दूरदूरचा प्रदेश दिसू लागला. किती देश, किती भाषा किती जाती, किती रीती..... पण सद्धर्माची किंचित आच लागल्याबरोबर हे सर्व भेद विरघळून जाऊन एकच प्रेमरस कसा पाझरतो! धर्माची पताका धारण करून निघालो म्हणजे किती पाहूणचार, किती आदर, किती कळकळ ही आपला जणू शोध काढीत येतात आणि मग आलेल्या वाटेने आपल्यामागे हे प्रेमसुताचे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

जाळे किती फैलावलेले दिसते, तशीच पुढील खाचखळग्याची दिसणारी वाट जसजशी पायांखाली येते तसतशी कशी सपाट होते, आजच्या चिंताच उद्याच्या आनंदास कशा कारणीभूत होतात, काल भोगलेले क्षणिक शारीरिक कष्ट आज कसे अक्षय मानसिक सुख देतात..... ह्याप्रकारे बाहेरील ब्रह्मपुत्रेचे तरंग जरी दिसेनासे झाले तरी आतील मानससरोवरातून निघणाऱ्या ह्या स्मृतिनदीचे सुखदाई तरंग एकावर एक स्वप्नवेगाने सुटू लागले असता वरील उद्गार माझे तोंडून सहज निघाले ह्यात काय नवल?

हा गाव लहान येथला समाजही अगदी लहान आहे तरी समाजातील मंडळीची जूट व एकमेकांविषयी अगत्य पाहून संतोष झाला. विशेषेकरून स्त्रियांमध्ये उपासनेसंबंधी आतुरता दिसली. त्याच रात्री मी घरी परत येऊन पोशाक बदलून प्रार्थनेला गेलो, तो स्त्रिया आधीच पडद्यात बसल्या होत्या. बहुतेक सर्व उपासना हिंदुस्थानीतच करावी लागली. माघोत्सवाची सुरुवात होती, म्हणून पुढे दोन दिवशी सकाळी दोघा सभासदांच्या घरी पहाटेस सामाजिक उपासना झाल्या. त्यांचे आधी काही सभासद नगरसंकीर्तन करीत. तेथे ता. १६ जानेवारी रोजी संध्याकाळी मंदिरात 'Some ideals for Modern India' ह्यावर माझे इंग्रजीत व्याख्यान झाले व ता. १७ रोजी सकाळी तरुणांसाठी शाळेत व्याख्यान झाले. ज्यांचे घरी मी उतरलो होतो. ते जरी समाजाचे सभासद नव्हते, तरी समाजास त्यांचाच सर्व प्रकारे मोठा आधार होता व जातिभेदापेक्षाही पडद्याचे जे बंड बंगाल्यात फार आहे तेही ह्या गृहस्थाकडे नव्हते. ता. १७ रोजी तेथून निघून नदीवरून आगबोटीने मध्यरात्री जगन्नाथगंज येथे गेलो व नंतर ता. १८ रोजी

मैमनसिंग

येथे पोहोचलो. येथे हल्ली दोन पक्षांचे दोन समाज आहेत. बाबू इशानचंद्र विश्वास हे गृहस्थ येथे कलकत्याहून येऊन त्यांनी सन १८५५ चे सुमारास एका ब्राह्मसभेची स्थापना केली, त्यावेळी अगदी समाजाच्या पद्धतीने ३-४ जण उपासना करीत. नंतर डॉ. जगदीशचंद्र बोसचे वडील भगवानचंद्र येथे आल्यापासून ह्या समाजाची भरभराट होऊन, सुमारे २५-३० सभासद जमले, तथापि गावात ह्यांना फार हाल काढावे लागत. हा सर्व गाव येथील जमीनदाराचे ताब्यात असल्यामुळे व गावचे लोकांनी त्यांचे कान फुंकल्यामुळे गावात मंदिर बांधण्यास मुळीच जागा मिळेना म्हणून अगदी गावाबाहेर लांब 'साहेबक्वार्टर्स' म्हणजे सरकारी जागेत जागा घेऊन एक मंदिर प्रथम १८६९ त बांधण्यात आले. पण ते १८७८ साली कुचबिहारचे लग्नामुळे ब्राह्मसमाजाला जो धक्का बसला होता तेव्हाच समाजमंदिराचे मालकीसंबंधी तंटा

होऊन कोर्टमार्फत तडजोड झाली होती की, नवविधानी मंडळींनी आदित्यवारी सकाळी उपासना करावी व साधारणीयांनी सायंकाळी करावी. पुढे १८८६ साली मंदिर पडल्यावर साधारणी ह्यांनी गावात निराळेच मोठे मंदिर बांधिले. ह्याच धरणीकंपात ज्या जमीनदाराने गावात मंदिर बांधण्यास जागा दिली नव्हती, त्याचाही मोठा वाडा जमीनदोस्त झाला. पुढे जे ब्राह्ममंदिर बांधिले तेही पुनः १८९७ च्या जबर भूकंपात पार कोसळून गेले. हल्ली जे मंदिर बांधले आहे, त्याचे उंच व नकशीचे भारी किमतीचे दरवाजे, तुळ्या व इतर सामान संगमरवरी दगड वगैरे बरेच सामान, ज्यांच्याकडून पूर्वी जागाही मिळाली नाही त्याच जमीनदारांकडून मिळाले आहे, व तो जमीनदार आता चांगला वयात आल्यामुळे त्याला चांगले कळू लागले आहे. त्याची समाजासंबंधी सहानुभूती आहे. नवविधान समाजात एकंदर बायका, मुले, पुरुष मिळून २६ व साधारणसमाजाचे आचार्य श्रीनाथचंद्र ह्यांनी गावाबाहेर बरीच विस्तीर्ण जागा घेऊन तेथे ब्राह्मलोकांचे एक लहानसे खेडे वसविले आहे. हल्ली तेथे ८ ब्राह्मकुटुंबे रहात आहेत. श्रीनाथबाबूंनी आपल्या घराला लागून, एक नित्याच्या उपासनेकरिता भजनमंदिर बांधले आहे. त्यात नित्य सकाळी खेड्यातील मंडळी भजनास जमतात. ता. १९ रोजी संध्याकाळी साधारण समाजमंदिरात महर्षी देवेंद्रनाथांच्या प्रथम श्राद्धासंबंधाने उपासना झाली, ती श्रीनाथबाबूंनी बंगालीत चालविली, नंतर महर्षीचे चरित्रासंबंधी इंग्रजीत व्याख्यान झाले. ता. २० रोजी सकाळी मी

फौरेड

म्हणून अगदी लहान खेडे मैमनसिंगहून डाक्काच्या वाटेवर आहे तेथे गेलो. हे खेडे नामदार के. जी. गुप्त, कमिशनर ह्यांचे मालकीचे असून, शेतात साहेबमजकुराचे एक घर नदीचे अगदी काठीच आहे व जवळच एक सुंदरसे मंदिर आहे. बाबू कालीनाथ गुप्त हे वृद्ध गृहस्थ आपल्या भविकपणाबद्दल व सात्त्विकपणाबद्दल सर्व ब्राह्मसमाजात प्रसिद्धच आहेत, ह्यांच्या आवडीचे हे घर व मंदिर आहे. एकंदरीत हे स्थळ शांत व पूर्ण एकांतिक आहे. कोणी अतिथी आल्यास त्याची सर्व प्रकारे सोय, नेमलेली नोकरमाणसे मोठ्या आदराने करीत. येथे माघोत्सवाचे वेळी आसपासची ब्राह्ममंडळी काही दिवस जमतात. येथे एक दिवस एकांत व आत्मसमागम भोगून ता. २१ रोजा डाक्का येथे गेलो.

शांतिनिकेतन

बोलपूर

त्या गोष्टीला सुमारे ४०-५० वर्षे झाली असतील, महर्षी देवेंद्रनाथ ठाकूर हे कलकत्त्यापासून सुमारे १०० मैलांवर बिरभूम जिल्ह्यात धर्मसाधनार्थ भ्रमण करीत होते. कलकत्त्यापासून फार दूर नाही व फार जवळही नाही व जेथे सृष्टीचे शांत आणि सौम्य मुखावलोकन निरंतर घडेल असे चिंतनानुकूल ठिकाण शोधून काढण्यात ते बरेच दिवस गुंतले होते. इतक्यात त्यांचे स्नेही बाबू श्रीकांत सिंह (हल्लीच्या नामदार एस्. पी. सिंहेचे चुलते) ह्यांनी महर्षींना वरील जिल्ह्यातील आपल्या जमीनदारीच्या ठिकाणी काही दिवस रहावयास बोलाविले आणि त्यांना ज्याप्रकारे ठिकाण हवे होते, ते आपल्या जमिनीतून पसंत करण्यास आग्रहाने सांगितले. त्यावरून महर्षींनी बोलपूर गाव आणि कोपाईनदी ह्यांच्या मधोमध १।१-२ मैलांवरच्या अफाट ओसाड उंचवट्यावरील एका माळावर थोडीशी जागा आश्रमाकरिता पसंत केली.

असे सांगतात की, त्यावेळी ह्या प्रदेशात चोरट्यांची व वाटमाऱ्यांची फारच भीती होती म्हणून दुसरी जागा पसंत करण्यास महर्षींना सांगण्यात आले. तरी पण त्यांनी तिकडे लक्ष दिले नाही. ह्याच माळावर एक जुना सप्तपर्ण वृक्ष (बंगालीत ह्याला छातीम हे नाव आहे) होता. त्याचे खाली बसून सूर्यास्ताकडे पाहात पाहात ध्यानस्थ होणे त्यांना फार आवडत असे. एकादोघांकडून माझे ऐकण्यात असे आले की, येथील चोरट्यांचा मुख्य दारिक सरदार नावाचा रामोशी एकदा महर्षींच्या अंगावर अपाय करण्यासाठी चालून आला, पण त्यांची ती भव्य, पण निरुपद्रवी आकृती व सौम्य मुद्रा आणि ते लवकरच ध्यानात गढून गेलेले पाहून, त्याची वृत्ती अगदी पालटून गेली! पुढे पुढे तर महर्षींची तेथेच कायमची वस्ती होऊ लागल्यामुळे दारिक सरदाराने आला क्रूर पेशा अजिबात सोडून दिला, शेवटी हल्लीचा शांतिनिकेतन आश्रम तयार झाल्यावर महर्षीजवळ त्याने बरीच वर्षे दरवानाची नोकरी केली. दारिक सरदार

अद्यापि जिवंत आहे, असे ऐकल्यावर तर मी मोठ्या कौतुकाने जवळच्या भुवनडांगा नावाच्या खेड्यात त्याला मुद्दाम भेटावयास गेलो, तो त्याने खेड्याबाहेरील कालीच्या देवळासमोरील अंगणात गुरांची पात जुंपून धान्याची मळणी चालविली होती. जवळ जवळ ऐंशीच्या घराला येऊन पोहोचला आहे तरी त्याची अंगकाठी सरळ आहे आणि त्याच्या डोळ्यात एक प्रकारची चमक आहे. तो आमच्याशी फार नम्रपणे बोलला, व त्याच्या पारदर्शक संभाषणातून महर्षीसंबंधाचा त्याचा आदर स्पष्ट दिसत होता, इतकेच नव्हे तर त्यांनी त्याच्या आयुष्यात नव्हे, आसमंतातील सर्व माळरानात घडवून आणलेली क्रांती अंधुक अंधुक दिसून येत होती. राकट रामेशाचा हा प्रामाणिक शेतकरी बनलेला आणि गुरे जुंपून धान्याची मळणी करण्याच्या मिषाने प्रत्यक्ष चामुंडीच्या नाकासमोर शांतिदेवीचे स्तुतिपाठ म्हणणारा दारिक सरदार पाहून मला आतल्या आत गहिवर आला! असो.

दारिक सरदाराच्या ह्या भुवनडांगा खेड्यापासून अर्ध्या मैलाच्या आतच महर्षीचा पवित्र आणि रम्य शांतिनिकेतन नावाचा प्रसिद्ध आश्रम आहे. भरतखंडातील दूरदूरच्या ब्राह्मणांना हे एक तीर्थयात्रेचे ठिकाण आहे म्हणण्यास हरकत नाही. गुजराथेत स्वामीनारायणपंथ आणि बंगाल्यात ब्राह्मधर्म ह्या दोहोंचा उदय समकालीन असून स्वामिनारायणपंथी भाविक भक्तांना गुजराथेतील क्षेत्रे पाहून 'दर्शनहेळा मात्र तया होय मुक्ति' हा अनुभव यावा आणि बंगाल्याबाहेरच्या आमच्या बहुतेक ब्राह्मबंधूंना शांतिनिकेतनासारखे प्रेरक, पवित्र आणि क्रांतिकारक स्थळ नुसत्या नावानेही माहीत नसावे हे काय गौड-बंगाल! आमचा धर्म मोठा 'सुधारलेला धर्म' आहे असे म्हणून आम्ही वेळोवेळी स्वतःस थोपटून घेतो पण सुधारणा आणि धर्म ह्या दोहोंच्या झटापटीत 'सुधारणे' चे चाळे फार माजून बिचाऱ्या धर्मबुद्धीस नावडतीप्रमाणे मागील दारीच बसून रहावे लागते हे आम्हा 'अप-टू-डेट' ब्राह्मणांच्या लक्षात यावे तसे येत नाही. ते काही असो, कितीही कडकडीत पोषाकाचा, इंग्लंडाहून नुकताच परतलेला तरणाबांड ब्राह्म ह्या निकेतनात आला असता त्याच्यावर जुन्या जगातल्या धर्मभावनेचा किंचित तरी परिणाम येथे झाल्याशिवाय रहाणार नाही. असे एक आपले मला वाटते.

कलकत्याहून इ. आय. आर. ने बरद्वानपर्यंत ६७ मैल गेल्यावर लूपलायन रेल्वेचा फाटा लागतो. त्याने पुढे ३३ मैल गेल्यावर ६ वे स्टेशन बोलपूर हे लागते. येथून १।। मैलावर शांतिनिकेतन आहे. वाट चांगली सडकेची आहे. अगोदर तेथील कोणाही रहिवाशास किंवा

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

नुसते सुपरिंटेंडेंट अशा पत्त्यावर लिहिल्यासही स्टेशनावरून पाहुण्यांना नेण्याकरिता गाडीची व्यवस्था सहज करण्यात येते. निकेतनात पाहुण्याची राहण्याची वगैरे व्यवस्था ज्या ठिकाणी करण्यात येते तो एक छोटेखानी राजवाडाच आहे; एकंदर ढब बडेजावीची असल्यामुळे असल्या वन्य आश्रमातही महर्षींच्या गर्भश्रीमंतीची साक्ष पटविणारा त्यांचा पाहुणचार त्यांच्यामागे अजूनही अनुभवास येतो. शांतिनिकेतनाचा सर्व खर्च व व्यवस्था महर्षींनी ट्रस्टीकडे सोपविली आहे, व ती त्यांचे विरक्त चिरंजीव बाबू रवींद्रनाथ व नातू द्विपेंद्रनाथ अगदी नियमाप्रमाणे चालवितात. एकांतात काही दिवस धर्मसाधन करू इच्छिणाऱ्या कोणाही प्रचारक अगर लोकसेवकाने येथे येऊन रहावे अशी महर्षींची इच्छा असे. तिला विसंगत असे अद्यापि घडलेले काही दिसून येत नाही. तरी ह्या उदार इच्छेचा फायदा कलकत्यातील कोणत्याही शाखेच्या प्रचारकांनी किंवा इतरांनी आजवर घ्यावा तितका घेतलेला आढळून येत नाही, बाहेरच्यांची तर गोष्टच राहिली.

महर्षींनी आश्रमाकरिता हीच जागा का पसंत केली ह्या संबंधी विचारपूस करिता उत्तर असे मिळाले की ह्या ठिकाणची नैसर्गिक शोभा आणि शांती, हेच कारण होय. वरवर पाहणारास ह्या ठिकाणी निसर्गाची मनास थक्क करून सोडणारी अशी काही विशेष शोभा आहे असे मुळीच दिसत नाही. शांती म्हणावी तर महर्षी प्रथम येथे आले तेव्हा वाटमाऱ्यांनी हा मुलूख बेजार करून सोडला होता. असे सांगतात की ज्या सप्तपर्णवृक्षाखाली बसून महर्षी तासानुतास ध्यानमग्न होऊन जात त्याच्या तळाशी एकदा खणून पाहिले असता एक नरकपाळांची रासच आढळली! ह्यावरून आजच्या शांतिनिकेतनाच्या स्थळाचे स्वरूप १-२ पिढ्यांमागे किती भेसूर होते हे कळून येईल. ह्या प्रमाणे वरवर पाहता नैसर्गिक शोभा आणि मानवी शांती ह्यापैकी कोणतेही म्हणण्यासारखे कारण हेच स्थान विशेषेकरून पसंत करण्यास दिसून येईना. म्हणून मी दुसरे दिवशी पहाटे उठून ह्या स्थळाचे अधिक निरीक्षण करण्याचे हेतूने त्याचे आसमंतात ४-५ मैल हिंडून आलो. परत येऊन विशेष विचार करिता ह्या स्थळाचे रहस्य मला कळले. महर्षी हे सृष्टीचे मोठे भोक्ते होते. हिमालयाची उंच शृंगे व गंभीर दऱ्या, खोरी, गंगा, यमुना, ब्रह्मपुत्रा अशा नद्यांचे प्रशस्त प्रवाह, विस्तीर्ण पात्रे आणि समुद्राच्या लाटा इ. रूपाशी ज्या महर्षींचा अहर्निश सहवास घडत असे त्यांची सृष्टिसंबंधी अभिरुची कळसाला पोहोचली असली पाहिजे. सृष्टीची शोभा तिच्या अपवादक रूपातच आढळते असा सामान्य माणसासारखा महर्षींचाही ग्रह असणे शक्य नाही. शांतिविषयी म्हणावे तर हिंस्त्र पशू अथवा

लुटारूंच्या उपद्रवामुळे प्राचीन मुर्नीच्या शांतीचा जसा भंग होत नसे, त्याचप्रमाणे आधुनिक महर्षींच्या शांतीलाही ह्या नैसर्गिक अपायांची बाधा वाटली नाही. मुर्नीच्या मनाच्या शांतीला बाधा होते ती सृष्टीच्या अपायामुळे नव्हे, तर ह्या संसारात सरपटणाऱ्या क्षुद्र नरनारी आपल्या ऐहिक अथवा पारलौकिक योगक्षेमाचे वेळोवेळी नीच उपाय योजतात त्यामुळेच होते. ज्या ठिकाणी अशा उपायांचा शिरकाव नाही, जेथे भूमीचा विस्तीर्ण प्रदेश एकदम नजरेच्या आटोक्यात येतो आणि जेथून भोवताली दूरवर पाहता क्षितिजाचे सुंदर आणि विशाल वलय--जणू जमीन अस्मानाचे गाढ अलिंगनच--अहोरात्र दिसते त्याच ठिकाणी शांती आणि शोभा ह्या दोन्ही जुळ्या बहिर्णीचे चिरसाम्राज्य पहावयास मिळते. महर्षींनी स्थापलेले शांतिनिकेतन ह्या साम्राज्याचे एक सिंहासनच होय!

भोवताली भला मोठा ओसाड उघडा माळ आहे आणि मध्ये सुमारे २ एकर जमीन ह्या निकेतनासाठी पसंत करून महर्षींनी ती आता तरुलतांनी गजबजून टाकिली आहे. आम्र, अशोक, देवदार इत्यादी प्रकारचे गगनचुंबी वृक्ष एकमेकांच्या खांद्यावर आपले प्रशस्त बाहू ठेवून डोलत आहेत. मध्यभागी महालवजा दोनमजली पक्की आणि भव्य इमारत आहे. तिच्यासमोर बागेत टुमदार, स्वच्छ, शुभ्र संगमरवरी दगडाचे ब्राह्ममंदिर आहे. त्याचे अग्रभागी मोकळा मंडप असून त्यावर लोहशलाकाचे नाजूक, निमुळते, गोल घुमट आहे. मंदिराच्या चारी भिंती भिंगाच्याच असल्याने उपासनेस बसले असताही चहूबाजूंचा दूरवर देखावा दिसतो. उपासकांसाठी रांगेने आसने मांडली असून, मध्यभागी वेदीसाठी एक लहानसा संगमरवरी चौरंग आणि त्यावर दोन शुभ्र शंख ठेविले आहेत. भिंतीला लागूनच चारी बाजूंनी प्रदक्षिणा करण्याकरिता येण्यासारखी उंच चबुतऱ्यावरून वाट आहे. त्यानंतर चोहोंकडून थोडीशी मोकळी जागा राखून, भोवताली छातीइतका प्रकार आहे. मंदिराच्या दारावर ॐ हे अक्षर लावलेले असून त्याच्या खालील कमानीवर पुढे दिल्याप्रमाणे त्याचा अर्थ लिहिला आहे.

सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तपांसि सर्वानि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्येत्येतत् ॥१॥

बाहेरील बागेत जागजागी सुंदर वृंदावने आणि कुंड्या आहेत. त्यांच्या बाजूंवर उपनिषदांतील गंभीर उतारे व लहान मोठी वचने उल्लेखिली आहेत. त्यापैकी खाली लिहिलेले अवतरण वाचून तर ह्या स्थळाचे महात्म्य मनात चांगले बाणते.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

"एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय ।

नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं ।

सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ।।"

इ. इ. ही वचने वाचीत प्रेक्षक अगदी बाहेरील दाराजवळ आला असता भिंतीत बसविलेला खालील लेख वाचून ह्या आश्रमाच्या उदार आणि पवित्र हेतूची त्याला कल्पना येते इतकेच नव्हे तर ही स्वर्गीय तत्त्वे खुद्द त्याच्या अंतःकरणात खोल रुजू लागतात :

"सर्वेषामेवास्मिन् शांतिनिकेतने ब्रह्मोपासनायामधिकारः इह खलु निराकारमेकं ब्रह्मैवोपासीत । संप्रदायप्रथितां देवमूर्ति मनुष्यं पशुं पक्षिणं प्रतिकृतिं लिंगं देवप्रतीकं च नाचयेत् । नापि पावकं जुहुयात् धर्मं स्वोदरं वा समुद्दिश्य किमपि भूतं मा हिंस्यात् । आमिषं मद्यपानं विवर्जयेत् । कस्याप्युपास्यं नावमन्येत । ब्रह्मयोगं मैत्री शमादिकं च परामृश्य समुपदिशेत् । ब्रीडाकरं प्रमोदं चोत्सृजेत् ।

ह्या निकेतनातील मुख्य प्रेक्षणीय भाग म्हणजे उपरिनिर्दिष्ट सप्तपर्ण वृक्षच होय. महर्षींचे हे अत्यंत आवडीचे स्थान होते. ह्या आश्रमात चोर्हीकडेच पण विशेषतः ह्या ठिकाणी महर्षींचा पुण्यात्मा जणू घेर घालीत आहे असा भास होतो. ह्या जीर्ण वृक्षाचे तळाशी जेथे महर्षी नेहमी बसत तेथे आता एक सुंदर संगमरवरी वेदी बांधली आहे. तिच्या शिरोभागी 'तिनि अमार प्राणेर आराम, मनेर आनंद, आत्मार शांति', हे शब्द आहेत. ह्या वेदीवर बसले असता सुमारे १०-१२ पावलांवर एका संगमरवरी स्तंभावरील फलकावरची 'शांतं शिवमद्वैतम्' ही अक्षरे डोळ्यांत भरतात. येथून हालावेसे वाटत नाही.

मंदिरात दररोज प्रातःकाळी ७ वाजता नित्याची उपासना होते, त्यासाठी एक आचार्य व दोन गायक ह्यांची नेमणूक झाली आहे. एरव्ही वाटेल तेव्हा वाटेल त्यास ध्यान, भजन तेथे करता येण्यासारखे आहे. दर बुधवारी व गुरुवारी मुख्योपासना होतात, त्या बाबू रवींद्रनाथ हे चालवितात. त्यावेळी येथील ब्रह्मचर्याश्रमातील १२५-१५० विद्यार्थी सर्व हजर असतात. पोष्य मासी (डिसेंबर) दरवर्षी येथे एक मोठी जत्रा भरते, तेव्हा आजुबाजूच्या खेड्यातील ३-४ हजार खेडवळ जमून जुन्या जत्रेतलेच निरनिराळे खेळ करून १-२ दिवस करमणुकीत घालवितात.

ह्या ठिकाणी महर्षींची समाधी कशी नाही, ह्याचे आश्चर्य वाटल्यावरून शोधाअंती त्यांचे नातू द्विपेंद्रबाबू ह्यांनी असे कळविले की आपल्या रक्षेवर समाधी, थडगे अगर कोणतेही स्मारक कोठेही उभारू नये अशी महर्षींनी अगदी कडकडीत आज्ञा दिली आहे, भोवतालच्या खेड्यातील लोकांत महर्षीसंबंधी इतका अलोट आदर आहे की, ह्या निराकाराच्या निष्काम आणि एकांतिक भक्तांची ही शेवटची इच्छा जर पूर्णपणे पाळली गेली नाही तर त्यांचे देव्हारे हा हा म्हणता माजतील, ह्यात तिळमात्र संशय नाही.

सह्याद्रीवर्णन-१

मंगळूर अथवा दक्षिण कानडा हा मद्रास इलाख्यातला वायव्येकडील अगदी कोपन्यात खुपसलेला शेवटचा जिल्हा आहे. मुंबईकडे यावयाचे तर आगबोटीचाच काय तो मार्ग सोयीचा आहे. पावसाळ्यात चारपाच महिने तो बंद असता आगगाडीने यावयाचे ते दक्षिणेकडे उलट कोईमतूरपर्यंत ४०० मैल खाली जाऊन पुन्हा जवळ जवळ मद्रासचे बाजूचे आणखी ४०० मैल पूर्वेकडे जाऊन जालारपेट, बंगलोरालून पुण्यास येण्यासाठी एक द्राविडी प्राणायाम करावा लागतो. अलीकडे मोटारीची वाहतूक सुरू झाल्यापासून सह्याद्री ओलांडून हरिहरपर्यंत जवळचा पण दगदगीचा असा एक तिसरा मार्ग उघडा झाला आहे. उंच टेकड्या व खोल दऱ्या, किररं झाडी व अगदी छातीवर येणारा बिकट घाट, नद्या, नाले, शेते व बागा इ. विविध देखाव्यामुळे हा मार्ग अतिशय रमणीय आहे. इतकेच नव्हे तर गेल्या दोन अडीच हजार वर्षांत घडलेल्या बौद्ध, जैन, शैव आणि वैष्णव धर्माच्या झटापटींचे रणांगणही ह्याच कोपन्यात विशेष खुलून दिसण्यासारखे असल्याने इतिहास भक्ताला तर हा मार्ग काशीयात्रेप्रमाणे पवित्र वाटतो. म्हणून मला ह्याच मार्गाने येण्याचा जो मोह पडला तो, बरोबर माझी बहीण, एक लहान मुलगा व बरेच सामानाचे लटांबर असतानाही मला काही केल्या आवरता येईना, शेवटी आम्ही तिघे ता. ९ एप्रिल रोजी आपले गाठोडे बांधून मंगळूराहून पूर्वेकडे सह्याद्रीवर डोळा लावून निघालो. तेव्हा पोहोचवावयास आलेल्या काही मित्रांना हासूही आले असावे, पण आमच्या धाकामुळे ते त्यांनी गालातल्या गालात दाबले असावे.

मुडबिद्री

त्याच दिवशी दोन प्रहरच्या सुमारास आम्ही सुमारे बाबीस मैलांवर मुडबिद्री येथे पोहोचलो. हा गाव जैनांचे एक मोठे क्षेत्र आहे. ह्याला जैनांची दक्षिण काशी असे म्हणतात. ह्याचे वर्णन मी गेल्या वर्षी एका पत्रात केलेलेच आहे. मूळ नाव मुडबिहार म्हणजे पूर्वेकडील ठाणे असे आहे. विजयनगरची सत्ता स्थापन होण्यापूर्वी भैरवराय उर्फ बैरासू नावाच्या जैन

राजघराण्याची सत्ता इकडे निरंकुश होती. त्याचकाळी बांधलेली चंद्रनाथ नावाच्या तीर्थकराची येथे एक साविरखंब (हजार खांबांची) ह्या नावाची बस्ती उर्फ देऊळ आहे. विस्तीर्ण, सुंदर आणि कोठेही भंग न पावलेल्या स्थितीत अद्यापि उरलेली ही बस्ती पाहून टिपू सुलतानासारख्या सर्वध्वंसक परकीयांचे आभार मानावेत मी असली उत्पन्नाची इतर ठिकाणे गट्ट करून हल्ली गबर बनलेल्या स्वकीय पण सर्वभक्षक ब्राम्हण पुजाऱ्यांचे अधिक आभार मानावेत ह्याचा काही सहज उलगाडा होऊ शकत नाही. ह्याशिवाय येथे आणखी अठरा बस्त्या आहेत. त्यात गुरुबस्ती नावाची सर्वात मोठी व मानाची एक बस्ती आहे. येथील हल्लीची ४०००-५००० लोकवस्ती खाऊपिऊन सुखी दिसते. तेथे अद्यापि जैनांचेच प्राबल्य आहे. जमीन व व्यापार त्यांच्याच हाती आहे. पण विद्या आणि धर्माचे स्वरूप मात्र केवळ उपचारात व सोवळेपणात उरले आहे. हल्लीच्या इमारती जरी ५००-७०० वर्षांपेक्षा अधिक प्राचीन दिसत नाहीत, तरी जैनधर्माची व संस्कृतीची ह्या प्रांतातील घडलेली प्रभावशाली कारवाई पाहाता हे ठाणे बरेच प्राचीन असावे असे वाटते. पडुबुद्री (पश्चिमेकडेचे ठाणे) नावाचे समुद्रकिनाऱ्याजवळ दुसरे एक ठाणे आहे. त्यावरून म्हैसूरकडून जैनांचा धर्म व त्यांची राजसत्ता सह्याद्री ओलांडून जी पश्चिमेकडे वळली त्या ओघाचे हे टप्पेच असावेत असे वाटते. येथे जैन राजाचे लष्कर होते असे सांगतात. चंद्रनाथाच्या उठावदार बस्तीचा कोट शाबूत आहे. बंदूक ठेवून मारण्यासाठी धिप्पाड भिंतीला जी पल्लेदार ऐसपैस भोके आहेत, त्यावरून त्या ठिकाणावर मागे कटकटीच्या काळी मोर्चेबंदी होते असावी अशी जबर शंका येते. ह्यावरून जैन धर्माची शिकवण कशीही असो, जैन राजे म्हणजे केवळ शेळपट होते असे दिसत नाही. देवळावरच जर मोर्चेबंदी तर त्यांनी आपल्या अहिंसावादाला हल्लीप्रमाणे बारा वाटा मोकळ्या ठेवल्या नसतील असा तर्क करावयास हरकत वाटत नाही. केवळ जमिनीसाठी किंवा इज्जतीसाठीदेखील स्थानिक जमीनदार आपल्या वैऱ्यांचे अमानुष रीतीने खून करून पोलीसांनाही उलट बगलेत दाबल्यासंबंधीची इकडे बरीच प्रसिध्दी आहे. असो, तरी जैनसाधूपैकी प्रत्येकाजवळ वाटेतील किड्यांवर पाय पडू नये म्हणून मोराच्या पिसांचा झाडू असतोच.

आज चैत्री पौर्णिमा असल्यामुळे चंद्रनाथाचा वार्षिक रथोत्सव होता. नुकतीच श्रवणबेळगोळा येथील गोमटेश्वराला अभिषेक करण्याच्या महापर्वणीसाठी म्हैसूरकडे महायात्रा झाली. म्हणून हिंदुस्थानातील दूरदूरच्या प्रांतांतून हजारो जैन यात्रेकरू तेथे जमले होते. त्यापैकी बरेच आज त्या उत्सवासाठी येथे आले होते. रथयात्रा किंबहुना समग्र मूर्तिपूजेचा

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

संभार आणि देवालयाची रचना ही हिंदूंनी जैन आणि बौद्धधर्मीयांकडून घेतली आहे हे जाणून मलाही हा रथोत्सव अनायासे पहावयास मिळतो त्याबद्दल आनंद वाटला. एका अजस्र रथावर कागदाच्या घोड्यांचे भव्य घुमटाकृती शिखर करण्यात आले होते. रात्री बाराला सुरू होऊन सुमारे तीन तास हा उत्सव चालू होता. रथापुढे वाजंत्री होते. पण देवदासी किंवा वारांगनांच्या नाचाचे दक्षिणेत जे सर्वत्र प्रस्थ माजले आहे ते येथे जैनांच्या कोणत्याच देवालयात दिसले नाही. बाकी सर्व थाट एकाद्या वैष्णव उत्सवाप्रमाणेच होता. मजुरांच्या खांद्यावर लांब-लांब बळकट वासे देऊन त्याला दहादहा बाराबारा दिवट्या लावल्या असून त्या दोहों बाजूंनी चालवून जी रोषणाई केली होती ती येथे मी नवीनच पाहिली.

येथील जैनसमाज मुख्यतः वैश्ववृत्तीचा व अशिक्षित असल्यामुळे त्याच्या दानशूरपणाचा ओघ देवभोळेपणाच्या वाळवंटातच गडप होत असल्यास नवल नाही. चलतीच्या काळी ह्या अठराही बस्तीतून किती ऐश्वर्याचे सोहाळे चालत असतील, ह्याची आता नुसती कल्पनाच करण्यापलीकडे मार्ग उरला नाही. पण हल्ली यात्रेच्या दिवसांतही ह्या विस्तीर्ण, सुंदर आणि धडधाकट देवालयांतून अगदी निर्जन एकांतवास दिसत होता! ह्यावरून जैन समाज इकडे कसा मागे घसरत आहे हे उघड होत आहे. एक जैन कोट्याधीश निपुत्रिक वारल्यामुळे, सरकारमार्फत त्याची मिळकत धर्मकार्यास लावून त्याच्या भव्य वाड्यात आता एक संस्कृत पाठशाळा चालविण्यात येत आहे. तिचे पुस्तकालय पाहिले. मुख्य उपाध्यायांना भेटलो. म्हणण्यासारखे विशेष काहीच दिसले नाही. प्राचीन ग्रंथ जुन्या कानडीत लिहिलेले बरेच आहेत असे ऐकले. पण ते सोवळ्यात ठेवलेले आणि वेळही फार नव्हता, म्हणून ह्या सोवळ्याच्या किल्ल्यावर हल्ला चढविण्याची दगदग केली नाही. हजार खांबांच्या देवळाची शिल्पकला मात्र पहाण्यालायक आहे. ती मात्र सोवळ्यात नसल्यामुळे पहाण्यास मिळाली. दक्षिण कानडा व मलबार ह्याला पूर्वी केरळ देश असे नाव होते. सर्व केरळी मुलूख पावसाळी व रेटाड असल्याने दगडाची उणीव व लाकडांची चंगळ म्हणून ह्या सर्व भागातील देवळांचा अधिक भाग लाकडी आणि फार तर भिंती व खांब तेवढे लॅटराईट म्हणजे ठिसूळ दगडाचेच असावयाचे. पण ह्या भव्य देवळाच्या भिंती व खांब तांबड्या वाळूच्या भरीव व भक्कम दगडाचे व कलाकुसरीने भरलेले आहेत. म्हणून त्यांची प्राचीनता ७०० वर्षांपूर्वी फार नसावी असे वाटते. तथापि ह्याचे छप्पर लाकडीच आहे. त्याचा घाट शेजारच्या घाटावरील इतर प्रांतात कोठेही न आढळणारा व फक्त केरळ देशातच आढळणारा असा आहे. इतकेच

नव्हे तर तो नेपाळ, तिबेट व ब्रम्हदेशातील छप्परांच्या घाटांशी अगदी तंतोतंत जुळतो. शिल्पशास्त्र फर्ग्यूसन ह्यांच्या दृष्टीने ही फार आश्चर्याची बाब आहे. म्हणून इकडील शिल्पकला ईशान्येकडून आलेल्या बौद्ध व जैन मिशनऱ्यांनीच प्राचीन काळी आणिली असावी असा तर्क आहे. नेपाळातही पाऊस व लाकूड फार व दगड कमी, म्हणून तिकडचीच भौतिक परिस्थिती इकडे असल्यामुळे येवढ्याच कोपऱ्यात हा प्राचीन अवशेष उरला आहे. जो घाट पूर्वी बहुतेक लाकडी असे तो कालांतराने मध्ययुगात दगडचुन्याने उठविण्याचा परिपाठ पडला असावा असे जे फर्ग्यूसनचे म्हणणे आहे तेही यथार्थ दिसते. पण हा दगडी इमारती बांधण्याचा परिपाठ ह्या प्रांतात सात-आठशे वर्षापूर्वी नसावा.

कारकळ

मुडबिद्रीहून सुमारे १०-१२ मैलांवर कारकळ ह्या नावाचा तालुक्याचा गाव ऐतिहासिक दृष्ट्या फार महत्त्वाचा आहे. ही पूर्वी बैरासू जैन राजघराण्याची राजधानी होती. कारकळ-करोकल्ल-काळादगड अशी ह्या नावाची कानडीत व्युत्पत्ती सांगतात. इमारतीसाठी काळा दगड येथे विपुल मिळतो. वस्तुतः मुडबिद्रीपासूनच सह्याद्रीच्या हातापायांचा पसारा आढळू लागतो व काळ्या दगडाच्या टेकड्या दिसतात. रामसमुद्र नावाचे एका सुंदर दरीस बांध घालून एक तळे केलेले आहे. ते रामराय ह्या राजाने बांधले असावे. ह्याच तळ्याच्या काठी पुण्याच्या पर्वतीसारखी एक टेकडी शहराला लागूनच आहे. तिच्या माथ्यावर "घुमटाराज" नावाचा कारकळचा प्रसिद्ध व अक्षरशः दिगंबर पुतळा उभा आहे. हा एकाच दगडाचा असूनही ४३ फूट उंचीचा आहे. अगदी नग्न सावयव शरीर, धीरोदात्त व प्रसन्न मुद्रा, साधे पण भरीव सौंदर्य, आणि भोवतालचे शांत वातावरण ही सर्व पाहून जैन धर्माविषयीच नव्हे तर शिल्पकाराविषयी देखील अनुकूल अशी पूज्य भावना उत्पन्न होते. वेणूर नावाचे येथून १०-१५ मैलांवर एक लहानसे खेडे आहे. तेथेही एक असाच ३५ फूट उंचीचा पुतळा आहे. तिसरा सर्वात उंच असा पुतळा श्रवण-बेळगोळा येथे ५६ फूट उंचीचा आहे. हे तिन्ही पुतळे (एकेकाच) दगडातून कोरून काढलेले आहेत, ही एक त्यातल्यात्यात आश्चर्याची गोष्ट आहे. ह्या सर्वांना गोमटेश्वर अथवा घुमटाराज हेच नाव आहे. ह्या पुतळ्यांविषयी व पूजेच्या संप्रदायाविषयी खात्रीलायक आणि पूर्ण असा खुलासा मिळत नाही. शेडबाळ येथे परवा जी अखिल भारतीय जैन परिषद झाली, तिचे अध्यक्ष श्री. नेमीसागर वर्णीजी ह्या जैन संन्याशाची मी मुडबिद्रीत भेट घेतली. त्यांनी सांगितले की, पहिल्या आदिनाथ तीर्थकरांचे दोन मुलगे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

पहिला भरत हा चक्रवर्ती झाला व दुसरा बाहुबली हा सामान्य राजा होता. त्या युगात माणसे फार उंच, बलवान व दीर्घायु होती. त्यातल्या त्यात बाहुबली हा तर भीमाप्रमाणे फारच धिप्पाड व बलिष्ठ होता. आपल्या थोरल्या भावाने चक्रवती व्हावे म्हणून ह्याने राज्य व संसारलोभ टाकून तटस्थ वृत्ती स्वीकारली, हे दाखविण्यासाठी हे पुतळे उभे केले आहेत, वगैरे दंतकथा आहेत. पण जगात दुसरीकडे असे भव्य पुतळे कोठेच नाहीत, तेथेच ते का आढळतात ह्याबाबतीत आमचे अज्ञान पाहून आमचे इतिहास संशोधन किती कमी दर्जाचे आहे ह्याबद्दल खंती वाटते. ह्या पुतळ्याच्या एका बाजूस एक शिलालेख आहे. त्यावरून इ.स. १३५४ चे सुमारास हा उभारण्यात आला असावा असे साऊथ कॅनरा डिस्ट्रिक्ट मॅन्युअलमध्ये म्हटले आहे. हा भव्य पुतळा एका मोठ्या सात-आठ फूट उंचीच्या प्रशस्त चौथऱ्यावर उभा केला आहे. जैनांशिवाय इतरांना ह्या चौथऱ्यावर चढण्याची मनाई असल्याने हा लेख प्रत्यक्ष वाचण्याची मी दगदग केली नाही. ह्या चौथऱ्याभोवताली सुमारे १-१।। एकर चौरस मोकळी जागा सोडून जाड भिंतीचा चौफेर असा भक्कम तट बांधला आहे. एका बाजूने वेशीवजा एक बळकट दरवाजा आहे. कोणी पहावयास गेल्यास टेकडीखालील पुजारी कुलुप उघडून दाखवावयास वर येतो. ह्या टेकडीवरून भोवतालच्या शहराचा डोंगराळ, दाट झाडीचा, विशेषतः पायथ्याशी पसरलेल्या रामसमुद्राचा देखावा फारच रमणीय व स्फूर्तिकारक दिसतो. समोरच दुसऱ्या एका लहानशा टेकडीवर चतुर्मुख बस्ती नावाचे एक जुने व अगदी शाबूत असलेले भव्य जैन देवालय आहे. ह्याला चारीकडे तोंडे आहेत, ही सर्व इमारत छपरासुध्दा दगडी आहे.

"घुमटाराजा" चा मागमूस काही समजत नाही, इतकेच नव्हे तर त्या शब्दाची व्युत्पत्तीही सहज लागण्यासारखी नाही. "गोमटेश्वर" हे नाव गोतमेश्वरावरून वर्णविपर्यास होऊन झाले असावे. पण अशी व्युत्पत्ती स्थानिक जैनांना पसंत नाही. श्री. नेमीसागर म्हणतात की, ज्या बाहुबलीचे पुतळे आहेत तो फार उंचच होता असे नव्हे, तर तो फार सुंदरही होता व त्याला कामदेव असे दुसरे एक नाव होते. त्याच्याशी गोमटेश्वर ह्या नावाचा संबंध आहे. गोमटे म्हणजे सुंदर असा शब्द इकडील कोकणी भाषेत फार प्रचारात आहे. व तो आमच्या जुन्या व बालबोध मराठीत अद्यापि आहे. हा शब्द कामदेव ह्या शब्दापासून आलेला असणे अगदीच अशक्य नाही. तरी श्री. नेमीसागर हे संस्कृतज्ञ असल्याने गाम म्हणजे पृथ्वीवर आणि अर्हात म्हणजे भटकतो जो ता गोमटे असा ह्या पदाचा अर्थ करतात. हा फारच दूरान्वय दिसतो. त्यापेक्षा

गोतमराज हाच मूळशब्द असणे अधिक सरळ दिसते. प्राचीन पर्शियाचा सायरस नावाचा प्रसिद्ध राजपुत्र आपल्या बापाचे मरणाचे वेळी दूर कामगिरीवर गेला होता. त्याचा फायदा घेऊन मीडिया देशातील एका मघजातीच्या घोमट नावाच्या ब्राम्हणाने तोतया बनून काही दिवस राज्य बळकाविले. त्याचा पराजय करून सायरसने राज्य परत मिळविले. त्या घोमटाचा गोतम ह्या नावाशी संबंध असल्यास शोधकांनी पहावे. व्युत्पत्ती काहीही असो, पण मुर्तिपूजकांच्या कडव्या शत्रूलाही क्षणभर आपला विरोध विसरावयाला लावणारे गोमटेश्वराचे हे सावळे, गोमटे स्वरूप व सुंदर सात्विक ध्यान काही अवर्णनीय प्रकारचे आहे. ते पाहून आणि दंतकथेतील त्याचे चरित्र ऐकून सहृदय माणसाला भडभडून उमाळा आल्यावाचून रहात नाही. कारकळ शहरात किंवा आसमंतात कोठेही जा, हा पुतळा आपल्या उंच तटाच्याही वरून छातीइतका वर उंच डोकावून पहाताना कित्येक मैलांवर दिसतो. प्रेमळ व भाविक जैन यात्रेकरूंची मने हा गोमटेश्वर कशी हस्तगत करून घेत असेल हे प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय कळणे अशक्य!

ह्याशिवाय हिरेअंगडी नावाचा कारकळ शहराचा एक प्राचीन भाग आहे, तेथे नेमीनाथ नावाच्या तीर्थंकराची एक बस्ती आहे. ती विस्तीर्ण व पहाण्यालायक आहे. तेथे अंगणात एक भलाभक्कम ४० फूट उंचीचा एकच दगडाचा जयस्तंभ तीन मजली उंच अशा एका चौथऱ्यावर तोलून उभा केला आहे. त्याचे शिल्पकाम तर दृष्ट लागण्यासारखे सुंदर आहे. घडविणाराची सौंदर्यलोलुपताच नव्हे, तर हा अजस्र स्तंभ कोठल्या खाणीतून काढला, तो तेथे उभा कसा केला आणि त्यावर ही प्रमाणशुद्ध आणि नयनमनोहारी कलाकुसरी कशी कोरली ह्याची काहीच कल्पना करता येत नाही. हे सर्व प्राचीन वैभव आता अस्तंगत झाले हे तर खरेच. पण कोंबड्याला उकिरड्यात आढळलेल्या हिऱ्याप्रमाणे आम्हाला अशा प्राचीन जडजवाहिरांची नुसती जाणीवही नाही, ह्याला काय म्हणावे!

इकडील मराठे

ह्या प्रांतात महाराष्ट्रातून आलेली लष्करी पेशाची मराठे जातीची बरीच घराणी आढळली. पण त्यांची कंगाल व अडाणी स्थिती पाहून तर गर्हावरच आला. ह्यांना अद्यापि मराठी अडखळत बोलता येते. ती बोली फार अशुद्ध असते. अज्ञान तर असे शंभर नंबरी की, त्यांना स्वतःची आडनावे सांगता येत नाहीत. कारण ती त्यांना माहित नाहीत! कित्येकांना तर आडनाव म्हणजे काय ह्याची कल्पना देखील आम्हाला करून देता आली नाही. महाराष्ट्राबाहेर

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

आडनावाचा प्रचार विरळच. मराठ्यांना व चित्पावनांनाच काय ती आडनावे पण तीही आमच्या जुन्या बखरीतून आतासारखी सर्रास पूर्ण आढळत नाहीत. सुमारे १००-१५० मराठ्यांचा एक स्वतंत्र मोहल्लाच ह्या गावी मी पाहिला. तम्मोजी जाधव नावाच्या एका पुढाऱ्याने बांधलेले अंबाबाईचे देऊळ पहावयास गेलो. तो ते एका ब्राह्मण पुजाऱ्याचे स्वाधीन होते, व तो कुलूप लावून आपल्या घरी गोला होता असे कळले. शेवटी थोडी तसदी सोसून ह्या तम्मोजीची गाठ घेतली. म्हाताऱ्याचा वर्ण, सरळ अणकुचीदार नाक, पाणीदार व किंचित तिखट डोळे वगैरे मराठा छाप पाहून ताबडतोब ओळख पटली. पण स्वारीला आपले जाधव हे आडनाव स्मरण करण्याला बरेच डोके खाजवावे लागले. मग ही वसाहत महाराष्ट्रातून कोणत्या काळी कशी आली हे सांगणे, म्हणजे पूर्वजन्माचा वृत्तांत सांगण्याइतकेच अशक्य झाले ह्यात नवल ते काय?

कामत नावाच्या एका गौड सारस्वताच्या दुकानावर जाधवबाबांची व आमची भेट झाली. कारकळ गाव ह्या सारस्वत उर्फ कोकणी ब्राह्मणाच्या पूर्ण कऱ्यात गोला होता. भटजीही तेच व शेटजीही तेच. धर्म, अर्थ काम आणि मोक्ष हे चारी पुरुषार्थ त्यांच्याच मुठीत वळलेले! ते काही असो, जाधवांच्या घराण्याची अत्यंत अंधुक जी माहिती मिळणे शक्य होती ती ह्या कामत शेटजीकडूनच. त्याने चटकन सांगितले की, अंबाबाईचे देऊळ जाधवरावांनीच बांधले. कदाचित मजप्रमाणेच जाधवबाबांनाही ही माहिती नवीनच मिळाली असावी! फरक इतकाच की ती आमच्या स्मरणात अद्यापि आहे. पण जाधवबाबांकडे पुन्हा जाऊन त्यांच्या देवळाविषयी विचारले तर खाजवून खाजवून त्यांच्या डोक्याला टक्कल पडेल, पण देऊळ स्वतःचे हे काही त्यांना कामत शेटजीशिवाय आठवणार नाही. ही येथील मराठ्यांच्या अगदी पुढाऱ्यांची दैना, मग इतरेजनांची काय स्थिती असेल ह्याची कल्पना "विजयी मराठ्यांच्या" वाचकांनीच करावी! तम्मोजी भेटण्यापूर्वी नेमोजी नावाचा दुसरा एक म्हातारा गृहस्थ भेटला. त्याला मागील इतिहासाचे एक दोन प्रश्न केल्याबरोबर आपल्यास पोलिसाचे धरणेच आले असे वाटून तो मुकाट्याने जो पसार झाला, तो मागे वळून पहातो कसचा? ही घराणी पूर्वी किल्ल्याच्या बंदोबस्ताकरिता होती. पण आता त्यांच्या तरवारी तर राहोच पण नांगराचा फाळही त्यांच्या वाट्यास उरला नाही. रोजची मजुरी करून किंवा आपल्या कर्जदाराच्या देवडीवर राखणदाराचे काम करून हे दिवस कंठीत आहेत! अशांना त्यांची गोत्रे कोणती, देवके कोणती, वगैरे प्रश्न विचारण्याचे माझ्या हातून होईना. तम्मोजी, नेमोजी वगैरे दुसऱ्या

अशाच नावावरून ह्याच्यावर जैन संस्कृतीचा बराच पगडा बसलेला दिसून आला. ते सर्व सांगण्यास येथे अवकाश नाही.

येथे आम्ही तीनच दिवस होतो. ब्राह्मसमाजाचे प्रसारार्थ आम्ही एक कीर्तन केले. काँग्रेस कमिटीमार्फत थोडीबहुत अस्पृश्यनिवारणार्थ चळवळ झाली होती. तिचे रडगाणे ऐकले. आमचे यजमान (ज्यांचे पाहुणे आम्ही) श्रीयुत के. पद्मनाभ कामत, एम. ए., बी. एल., येथील मुख्य पुढारी हे स्वतःच ईस्टरचे सुद्धीत सार्वजनिक कामाकरिता परगावी गेले होते. म्हणून येथे विशेष काही न करिता आम्हांला सह्याद्रीची वाट धरावी लागली. पण घुमटाराजाकडे पुनः पुनः वळून पाहिल्याशिवाय कारकळहून आमचे पाऊल काही केल्या उचलवेना. आज जवळजवळ ६०० वर्षे उन्हात, वाऱ्यात कोकिळ-कूजित आणि विजेचा कडकडाट पायाखालील जगतातील पाप, पुण्ये, भौतिक व नैतिक द्वंद्वे इत्यादी अनेक प्रकार मैत्रिभावनेच्या समदृष्टीने पहात, तटस्थ पण उदासीन नव्हे, अशा उभ्या राहिलेल्या गोमटेश्वरा, तुला आम्ही कसे विसरावे! प्रतिभाशाली चित्रकाराने निर्माण केलेली, अनेक आधुनिक व प्राचीन विभूर्तीची चित्रे व मूर्ती मी इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी व इटाली वगैरे पाश्चात्य पुढारलेल्या देशांत पाहिल्या. नेल्सन, नेपोलियन, शेक्सपिअर, सीझर, मिल्टन, डांटे इ. ऐहिकच नव्हे तर सेंट पॉल व मोझेस इ. पारलौकिक मार्गदर्शकांच्या उठावदार मूर्ती मी अनेक वेळा निरखून पाहिल्या. पण त्या कोणीही घेरले नाही असे ह्या घुमटाराजाने मला का घेरले, ह्याचा मी विचार करू लागलो. दूरच्या गोष्टी सोडू, कलकत्यात जनरल औटॅरॅमचा अश्वारूढ पुतळा चौरंगीच्या मैदानावर उभा आहे. ५७ सालच्या बंडात बंडखोरांच्या नरडीचा घोट घेण्यासाठी, चवताळून झेप घालणाऱ्या वाघाप्रमाणे आपल्या घोड्यावरून मागे वळून तलवारीचा वार करित आहे असा आव ह्या पंचरशी पुतळ्याने दाखविला आहे. तो पाहून क्षणभर अंगावर शहारे उभारतात. पण ते क्षणभरच. लगेच ह्या पाशावी शक्तीचे असले उर्मट प्रदर्शन पाहून तिरस्काराच्या लाटा उसळू लागतात. त्या दाबणे जवळजवळ अशक्य होऊन जाते. पण घुमटाराय! तुझ्या कपाळावरील गांभीर्याच्या व हनुवटीवरील माधुर्याच्या रेखा माझ्या काळजात अद्यापि खोल खोलच रुतत आहेत, ह्याचे रहस्य काय असेल बरे?

किप्लिंगने म्हटल्याप्रमाणे :

East is East and West is West
Never the twain shall meet!

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

हे असेल काय ह्याचे रहस्य? काव्याचे व कलेचे हृदय म्हणजे पावित्र्य उर्फ धर्म हेच होय. हे हृदयच आपल्या अंगाबाहेर टाकून कवीने अथवा शिल्पकाराने आपली कितीही ओढाताण करून अजब सृष्टी निर्माण केली तर ती नुसती आश्चर्यकारक होईल, पण जड जीवाला उद्धारक होणार नाही. आमचे प्राचीन शिल्पकार पुष्कळदा धर्माने झपाटलेले असत. म्हणून त्यांच्या हातून अशा सृष्टी निर्माण झाल्या. पाश्चात्य शिल्पकार पुष्कळदा भक्तीपेक्षा चातुर्यावर भिस्त ठेवून कामाला लागतात म्हणून त्यांच्या कृतीला तादृश किंमत येत नाही. असो.

तजो मन लोभ चतुरायी।

भजो हरीचरण सुखदायी।।१।।

हेच खरे, दुसरे कलेचे रहस्य काय असावयाचे?

सह्याद्रीवर्णन-२

सोमेश्वर-आगंबे घाट

ता. १३ एप्रिल, १९२५ रोजी तिसरे प्रहरी आम्ही कारकळ सोडले. कारकळहून सह्याद्रीचे अगदी पायथ्याशी सोमेश्वर नावाचे एक अगदी क्षुद्र खेडे आहे. ते सुमारे ३५-४० मैल लांब आहे. रस्ता अगदी चढणीचा असल्याने मोटारला तीन तास लागतात. वेळ सायंकाळची. रस्ता घाटाजवळचा. मग भोवतालच्या सृष्टीसौंदर्याला काय उणीव असणार! दुतर्फा जाड, उंच, सरळ खोडांचे व गर्द पावलीचे गगनचुंबी जुनाट वृक्ष अगदी एकाला एक लागून जणू एक भिंतीचा तटच करून उभे असल्यामुळे मोटारीला कड्याखाली घसरण्याची भीती नव्हती. जेथे असा तट नव्हता तेथे एखाद्या नदीचे किंवा ओढ्याचे पात्र व वरील पूल लागून देखावा बदले, त्यामुळे दृष्टीला वाव मिळून दूरच्या पर्वतशिखरांचे किंवा त्यांवरील जीर्ण देवालयांचे किंवा पडलेल्या किल्ल्यांचेही दर्शन घडे. रात्री ७।। वाजता सोमेश्वरी पोचलो. येथे मोटर कंपनी बदलते. घाटाची अगदी ऊर फोडणारी उंच चढण लागते. येथून घाटाचे म्हणजे सह्याद्रीच्या अगदी माथ्यावर आगंबे म्हणून एक लहान गाव आहे. तेथपर्यंत बैलगाडीचा रस्ता फार तर ७-८ मैलांचा असावा. पण तो चढण्याला बैलांना ६-७ तास लागतात. दिवसा छातीवरील वाट पाहून बैलांची छाती फुटते. म्हणून हा प्रवास अगदी मध्यान्ह रात्रीचे काळोखातच करावयाचा असतो रस्ता कठीण, डोंगरातील उंच वळणावळणाचा, किर्कर झाडीमधला तरी पण श्वापदांची किंवा चोरांची वगैरे येथे कसलीच दहशत नाही. मात्र बैल प्रत्येक फर्लांग दोन फर्लांगाला थकून उभे रहात, त्यावरून चढण जास्त व घाटावरील बैलांपेक्षा घाटाखालच्या बैलांत कस कमी, हे उघड दिसे. खरोखर उत्तर कोकण काय किंवा केरल देश काय जनावरांची मोठी करुणास्पद आबाळ संबंध पश्चिम किनाऱ्यावर चाललेली दिसते. भातशेतीला औताची गुरे लागत नाहीत, तरी पण दुभत्याच्या गाई, म्हशी व गाडीचे बैलही इकडे देशावरून नेहमी आणावयाचे असतात. पण त्यांना खाण्याला घालण्याची

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

कोणीच तरतूद करीत नसल्यामुळे दुभत्याची गुरे लवकर आटून व ओढीची गुरे छाती फुटून अकाली मरतात. इतकेच नव्हे तर लहान वासरेदेखील दात येण्यापूर्वीच प्राण सोडतात! ही जुनी परंपरा ह्या परशुराम क्षेत्रात अबाधित चालली आहे. तरी गोरक्षणाची दिखाऊ चळवळ काही पांढरपेशा देशभक्तांनी चालवलेली पाहून मात्र ती सहन करणे हा घाट चढण्याहूनही कठीण पडते.

अर्ध्या घाटातच ब्रिटिशांची हद्द संपूण म्हैसूर संस्थानची हद्द लागते. हद्दीवर चोरट्यांचा सुळसुळाट असावयाचा; पण तोही नाही, ह्यावरून गुराप्रमाणे माणसांचाही शारीरिक कस ह्या प्रांतात कमीच दिसतो. पोलिसांना दुसरे काही काम नसल्याने नाक्यावरील जकातदाराने गाडीवर लगेज म्हणून बांधलेल्या माझ्या सायकलवर चापून चार्ज आकारला. तरी ती गोष्ट मानावर घेण्याइतकी तरतरी पोलिसांमध्येही दिसली नाही.

मध्यान्ह रात्री १ वाजता घाटमाथ्यावरील आगंबे गावी आम्ही पोचलो. ह्या नावाचे मूळ रूप आग आंबे असे असावे अशी व्युत्पत्ती माझ्या बहिणीने विनोदाने केली. घाट चढताना 'अग आई' असा पुष्कळ वेळा म्हणावयाचा प्रसंग येतो. तेवढ्यापुरती ही व्युत्पत्ती खरी आहे असे आम्हाला कबूल करावे लागले! ब्रिटीश आणि म्हैसूर ह्या दोन संस्थानांत ही घाटाची वाट विभागली आहे. जबाबदारीही विभागून नाहीशी झाली आहे. अतिवृष्टीमुळे नेहमी दुरुस्ती ठेवणे फार खर्चाचे आहे. म्हैसूरचा दिवाळखोरी हिशोब आणि ब्रिटिशांना लढाईची सबब ह्यांपैकी कोणती सबब खरी असेल ती असो, ह्या दोन्हीही सुधारणेचा तोरा मिरविणाऱ्या राज्यांनी हा घाट मोटारीने ओलांडण्याइतका दुरुस्त ठेवला नाही, हे उघड आहे! मंगळूराहून मुंबईकडे किंवा बंगळूरकडे जावयाचे झाल्यास आगगाडीचा मार्ग नाही. कालिकतला वळसा घालून जवळजवळ मद्रासला जाऊन आगगाडीने हा द्राविडी प्राणायाम करावयाचा असतो. पावसाळ्यात पाच महिने समुद्रावरील प्रवास बंद असतो, इतकेच नव्हे तर अतिवृष्टीने एखाद्या नदीकिनार्यावरचा पूल नादुरुस्त झाल्यावर आगगाडीच नव्हे तर टपालखातेही बंद पडते, ह्यावरून सोमेश्वर-आगंबे घाटाचे महत्त्व रहदारीच्या दृष्टीने इतके महत्त्वाचे असूनही परकीय मुत्सद्दी आणि स्वकीय चळवळे ह्यांनी आजवर एकमताने ही हयगय कशी केली आहे हे पाहून दोघांचेही कौतुक केल्याशिवाय रहावत नाही. असो.

ता. १४ रोजी प्रातःकाली हत्तीवर टांगलेल्या घंटांचा मधुर आणि तालबद्ध आवाज दुरून ऐकून आम्ही जागे झालो. आम्ही संस्थानी प्रजा म्हणून आम्हाला हा आवाज नेमका

ओळखण्याला मुळीच अडचण पडली नाही, तरी अशा जंगलात दरबारी हत्ती कोठून येणार म्हणून आश्चर्याने आम्ही घाटाखाली पाहू लागलो. तो चार पाच म्हैसूर संस्थानचे टिंबर डिपार्टमेंटचे मजूर रात्रभर आपले मोठाल्या लाकडी तुळ्या ओढून एकत्र करण्याचे काम आटपून आपल्या ठाण्याकडे वर येताना दिसले! जवळ आल्यावर ज्यांच्या पायांना मोठमोठाले साखळदंड बांधलेले असे रस्त्यावरून फरफरा ओढीत चाललेले हे बिनपगारी-पण जास्त पगार आणि कमी काम मागणाऱ्या मनुष्य मजुरापेक्षा अधिक प्रामाणिक-मजूर हत्ती पाहून व त्यांनी चालविलेल्या कामाची माहिती ऐकून फार आश्चर्य वाटले. म्हैसूर संस्थानात इमारती लाकडाचे एक स्वतंत्र मोठे खातेच आहे. त्यात चंदनापासून जळाऊ बाभळीच्या लाकडापर्यंत सर्व प्रकारच्या लाकडाची एक मोठी उत्पन्नाची बाब आहे. मोठमोठाली खोडे तोडणे, एकत्र करणे आणि घाटावर ओढून आणणे ही शक्तीची कामे करण्याला घाटाखालची अगर वरची इतर जनावरे व माणसे ही सारखीच असमर्थ आहेत. म्हणून ह्या संस्थानाला देवाने ही जिवंत आणि चतूर व प्रामाणिक इंजिने दिली आहेत. हा नवीन देखावा पाहून माझ्या लहानग्या मुलाला फार अचंबा वाटला. तो पाहून मलाही माझ्या ह्या प्रवासात मजबरोबर निरीक्षण करण्याला माझा मुलगाही आहे, त्याबद्दल धन्यता वाटली.

तीर्थहळ्ळी

म्हैसूर संस्थानाचा हा तालुक्याचा गाव आगंबेहून सुमारे १५ मैलांवर आहे. तेथे आम्ही ८-८।। वाजता पोचलो. तेथे तुंगा नदी लागते. नदीत एक शिवालय आहे व तेथे स्नान करण्यासाठी एक क्षेत्र आहे, असे ऐकले होते. ह्या गावी काँग्रेसची एक डिस्ट्रिक्ट कमिटीही आहे, तिचे मुख्य अध्यक्ष भेटले, पण राज्य एतद्देशीय संस्थानचे असल्याने काँग्रेसच्या कामात ओघानेच तपशीलाच्या भरीवपणापेक्षा तत्त्वांचा पोकळपणाच जास्त आहे हे नजरेस आले. ब्राह्मसमाजाची गोष्टच काढावयाला नको, पण खादीच्या प्रसाराचा किंवा अस्पृश्यता निवारण्याच्या शिळोप्याच्या गोष्टींचादेखील इकडील विधायक कामगिरीत समावेश होत नसल्याने अध्यक्षांच्या खादीच्या टोपीशिवाय येथे काही प्रेक्षणीय व श्रवणीय नाही, हे शब्दशः खरे ठरले! सुशिक्षितांचे राजकारण व घरबसल्यांची चळवळ ही अशी टोपी घालण्यापुरतीच असणार, हे पहाण्यास संस्थानातील ह्या जंगली कोपऱ्यात जाण्याची जरूरी नाही. ती कलकत्याच्या कॉलेज स्वेअरमध्येही मुबलक पहावयास मिळते. तेथेही पण केव्हा केव्हा खादीचा पोषाख करणारा

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

एखादा बाबू शोधून काढावयास तासानुतास हिंडावे लागते. तीर्थहळ्ळीस एक दिवस रहाण्याचा आमचा कार्यक्रम एक तासभर केलेल्या चौकशीत आटोपता घेतला आणि आम्ही मुकाट्याने पुढील मार्गास लागलो, येथून सुमारे ४० मैलांवर

शिमोगा (शिवमुख?)

हे म्हैसून संस्थानातील एक जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे. ही सर्व वाट सारखी उताराची लागली. शिमोग्यास आम्ही भर दोन प्रहरी पोचलो. एवढा मोठा गाव असून येथे कोणत्याही प्रकारची हालचाल नाही. राजधानीचे ठिकाण म्हैसूर अथवा बंगळूर ही दोन्ही पुरेशी दूर असल्याने येथे दरबाऱ्यांचा सुळसुळाट नाही आणि काँग्रेस कमिटी नसल्याने खालसा इलाख्यातील चळवळेही येथवर लांब येण्याची तसदी घेत नाहीत. संस्थान ब्राह्मणी वर्चस्वाखाली चिरडल्याने व श्रृंगेरी मठ जवळच असल्याने सामाजिक व धार्मिक स्वातंत्र्याचे वारे येथे पोचावयाला अद्यापि पुष्कळ अवकाश आहे. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद येथे नाही. आणि हरिहराचे देऊळ फार दूर नसल्यामुळे म्हैसूरातील अय्यर-अय्यंगार ऊर्फ शैव-वैष्णवांचाही तंटा येथे दिसला नाही. येथे मुसलमानांचा फार मोठा भरणा दिसला. पण जे मुसलमानांचे मासले दिसले, त्यांना आपण शिया आहो की सुन्नी आहो हे देखील सांगता आले नाही. मग खिलापत कमिटीची गोष्ट दूरच राहिली. अर्थात हिंदू संघटनांची किंवा अस्पृश्यता निवारणाची किंबहुना पुराणवस्तुसंशोधनासारख्या एकाद्या वाङ्मयीन विषयाचीही कोणाजवळ चर्चा करण्याचे मला धैर्यच झाले नाही. एकंदरीत हा प्रांत नैसर्गिक अथवा सामाजिक कोणत्याच भानगडीपासून अल्पित दिसल्यामुळे आम्ही येथे पूर्ण विश्रांतीसुख घेण्यासाठीच मुद्दाम तीन दिवस राहिलो.

शिमोगा हे ठिकाण फार जुने नाही असे वाटते. "शिवमुख" असे ह्या नावाचे पूर्वरूप असावे अशी एकाने व्युत्पत्ती सांगितली. येथे महत्त्वाचे असे एकच वैष्णव देऊळ आहे. पण तेथेही सांप्रदायिक कडवेपणा किंवा सोवळे नाही. इतकेच नव्हे तर त्याच देवळात शिवाची पिंडी आहे. हा एक अपूर्वच प्रकार मी पाहिला. सर्वांत जुने देऊळ मारुतीचेच आहे आणि तेही पूर्वी एकादे शिवालय असेल अशी शंका येते; घाट ओलांडल्याबरोबर जैन धर्माची चिन्हे अजीबात मावळल्याप्रमाणेच होतात. एक रोमन कॅथॉलिक ख्रिस्ती जुने देऊळ आहे. मशिदीही फारशा जुन्या नाहीत. सर्वांत जुनी वस्तू येथे तुंगा नदीचे आहे! आणि तिने मात्र हे स्थान अगदी रम्य केले आहे. गाव तर अगदी तिच्या काठाकाठानेच वसला आहे. एक दोन वर्षांपूर्वी

महापूर येऊन जवळजवळ अर्धा गाव वाहून गेल्यामुळे ज्या घरांनी जमीन धरली आहे ती अद्यापि उठली नाहीत. एका निपुत्रिक खिस्ती श्रीमंताच्या देणगीने एक भली मोठी सुंदर धर्मशाळा, घाट व सभामंडप ह्या इमारती तुंगेच्या काठी गावाबाहेर बांधल्या आहेत. त्यांचा ताबा लोकल बोर्डाकडे असल्यामुळे भोगवटा हिंदूच्याच वाट्याला आला आहे. जसा देखावा शांत तशीच हवा व तसेच पाणीही शुध्द व आरोग्यकारक आहे. "कृष्णास्नान व तुंगापान" ही म्हण मला आठवली. उन्हाळ्यामुळे नदीचे पाणी डोहातही कमी झाले होते व म्युनिसिपालिटीला नदीचे महत्त्व न कळल्यामुळे तिने वरील म्हणीला बाध आणिला होता, तरी तुंगेचे स्वच्छ व विस्तीर्ण पात्र, मुबलक पाणी, दोहों तीरांवरील खडकाळ व रेटाळ प्रदेश वगैरे वगैरे नैसर्गिक सोहाळे धर्मशाळेच्या दुसऱ्या मजल्यावरील गवाक्षातून सांजसकाळ पूर्ण उपभोगता येण्यासारखे आहेत, ह्यात शंका नाही. रसिकांना दोन दिवस रहावेसे वाटते.

शिमोगा येथे म्हैसूर संस्थानी आगगाडी आहे. ती बिरूर येथे एस्.एम्.आर. Southern Maratha Railway ला मिळून पुढे पुनः वेगळी होऊन म्हैसूरपर्यंत जाते. ह्या लाईनीचे शिमोगा हे शेवटचे ठाणे आहे. येथून पश्चिम किनाऱ्यावरील भटकळ बंदर लोहमार्गाने जोडण्याची सर विश्वेश्वरय्या ह्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. तिचादेखील स्वाहा म्हैसूरसारख्या भरभराटलेल्या संस्थानाने गेल्या युद्धाच्या होमकुंडात कसा केला हे कळत नाही, तरी ह्या लोहमार्गासाठी तुंगेच्या विशाल पात्रावरून पूल बांधण्यासाठी ज्या भक्कम खांबांची उभारणी वाहत्या पात्रात आधीच होऊन राहिली आहे त्यावरून "उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दुर्बलानां मनोरथा" हे कसे ते तेथे उघड दिसते. "दरिद्राणां" चे ऐवजी "दुर्बलानां" हा पाठभेद माझा स्वतःचा आहे. त्याबद्दल चतुर वाचकांची मी माफी मागावीच असे काही नाही.

हरिहर

ही आमच्या प्रस्तुत प्रवासाची पराकाष्ठा होती. ती जरी ईशान्येकडे होती. तरी आग्नेयीकडे असणाऱ्या बिरूर नावाचे एम. एस. एम. आर. चे स्टेशन (Madras Southern Maratha Railway) गाठण्याकरिता उलट्या दिशेने आम्ही ता. १६ रोजी रात्री ७-४५ वाजता निघालो आणि बिरूर येथे ११ वाजता पोचलो. वाटेत बेंकीपूर उर्फ भद्रावती ह्या स्टेशनावर म्हैसूर संस्थानाचा भला मोठा लोखंडाचा व पोलादाचा कारखाना दिसला. विजेच्या लखलखाटामुळे तो देखावा बंगाल-नागपूर रेल्वेवरून रात्रीच्या काळोखात जसा टाटा कंपनीच्या जमशेटपूरचा

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

दिसतो, तसाच येथलाही दिसतो. विरूर स्टेशनवर कुली (हमाल) मुळीच नाहीत. उलट चोरट्यांचा सुळसुळाट आहे. कारण दोन संस्थानांच्या हद्दीवरील हे ठाणे, हेच उघड आहे. तेथे मजुरीपेक्षा उचलेपणाला तेजी असावी हे नीतिशास्त्राला नसले तरी हल्लीच्या अर्थशास्त्राला धरूनच आहे! गाड्यांची आवक-जावक तेथे अपरात्री असल्यामुळे जवळ जड सामान असल्यास उतारूचे फार हाल होतात. अधिकारी व श्रीमंतांचे कोठेच नडत नाही आणि बाकीच्यासाठी रेल्वे कंपनी नसून उलट रेल्वे कंपन्यांसाठीच हिंदुस्थानातील तिसऱ्या वर्गाचा उतारू वर्ग आहे हे ज्यांना अनुभवावयाचे असेल त्यांनी विरूरची तीर्थयात्रा करावी. विशेषतः अमावस्येची रात्र असल्यास साक्षात्कार पूर्ण घडेल!

हरिहर येथे ता. १७ रोजी मोठ्या पहाटेस पोचलो. काही ओळखीमुळे हरिहरेश्वराच्या देवळातील आवारामध्ये एक खोली आम्हांला रहावयास मिळाली. हरिहर गाव पाहून आमची निराशा झाली. हा गाव तुंगभद्रेच्या सुंदर आणि विस्तीर्ण पात्रावर उभा आहे. हा फार प्राचीन आहे. हे क्षेत्राचे स्थान अशी प्रसिद्धी आम्ही फार ऐकिली होती. पण गाव पाहूनच नव्हे तर देऊळ पाहूनही सकृतदर्शनी आमची मोठी निराशा झाली. देवळाच्या पश्चिम बाजुला तुंगभद्रेचे विशाल पात्र अगदी जवळ येऊन भिडले आहे तरी पण मुख्य प्रवेशद्वार पूर्वेकडून आहे. तेथे भोवताली गावातील घरांची अशी दाटी झाली आहे की आपण एका प्रसिद्ध देवळापुढे आलो आहोत, असे वाटतच नाही. आत गेल्यावरही देऊळ किंचित ठेंगणे, जमिनीत बसल्यासारखे आणि ओसाड असे दिसते. आम्ही सामान उतरून किंचित विश्रांती घेऊन सावकाशपणे देऊळ पाहण्यास गेलो, आणि निरखून पाहू लागलो तो देवळातील खरी कारागिरी आणि त्याचे जुने पुराणे महात्म्य मनात भरू लागले.

शिव आणि विष्णू ह्या हिंदूंच्या दोन मुख्य उपास्य देवता. ह्यांच्यातील सख्य आणि विरोध म्हणजे हिंदू धर्माचे मोठेच रहस्य. दक्षिणेत तर ह्या विरोधावर बरीच रणे माजली आहेत. ह्या दोन्ही देवांचा ह्या ठिकाणी झालेला अभेद्य मिलाफ पहाण्याची माझी फार दिवसांची इच्छा होती. जमल्यास हा महत्त्वाचा मिलाफ होण्याला ऐतिहासिक कारणे काय झाली असावीत आणि तो मिलाफ ह्याच ठिकाणी का व कसा झाला हेही दिसल्यास पहाण्याचा माझा विचार होता.

इसवीसनाच्या ६ व्या शतकापर्यंत हिंदुस्थानात विशेषतः दक्षिण आणि पश्चिम हिंदुस्थानात बौद्ध आणि जैन धर्मांचेच अगदी निर्भेळ प्राबल्य होते. ह्या दोन्ही धर्मांतही आपसात सख्य

होते. दक्षिणेतील व द्राविड राजवटीतून जैनांचाच विशेष वरचष्मा होता. त्यामुळे बुद्धांचा धर्म अगोदरच निस्तेज होत आला होता. पुढे हळूहळू शैवांचा उदय होऊन दक्षिणेत चालुक्यांच्या व तामिळ देशात चोळ आणि पांड्य राजांच्या आश्रयाने शैव आचार्यांनी प्रथम जैनाला हुसकून लावले. नंतर वैष्णवांनी शैवांवर कुरघोडी केली. तामिळ प्रांतात व काही अंशी कर्नाटकात वैष्णवांची आणि शैवांची अद्यापि चुरस कायम आहे, तरी इतर ठिकाणी ह्या दोन्ही संप्रदायांचा सल्ला झालेला दिसत आहे. काही काही ठिकाणी ह्या समेटाचा जाणूनबुजून प्रयत्न झाला असावा असे वाटते. ह्या वर्षारंभी मी ओरिसातील कटकपासून तो थेट मद्रासेपर्यंत किनाऱ्यावरील प्रत्येक जिल्ह्यातील मुख्य मुख्य शैव आणि वैष्णव देवळे बारकाईने तपासून पाहिली.

"शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे ।

शिवस्य-हृदये विष्णु विष्णो-हृदये शिवः ।।"

ह्या मंत्रातील भाग ह्या बहुतेक देवळांतून उघड दिसून आला. विशेषतः शिवाने विष्णूपुढे बरीच हार खाल्ली आहे. बहुतेक मोठाल्या शिवालयांतून विष्णूची आणि लक्ष्मीचीही स्वतंत्र स्थापना दिसली. इतकेच नव्हे तर विष्णूमंदिरातही कित्येक ठिकाणी शिवाच्या पिंड्या दिसल्या. बंगाल्यात देवपारा ह्या गावी प्रद्युम्नईश्वर (हरिहर) ह्या जोड नावाखाली एकाच दैवताची उपासना (इ. स. ११०० पासून) होत आली आहे. पण सर्व हिंदुस्थानात हरिहराचे अभेद्य स्वरूप येथील हरिहेश्वराच्या मंदिरातल्या इतके दुसरीकडे कोठेही आढळले नाही.

ह्या देवळात जुन्या शिलालेखांची अगदी लयलूट झाली आहे. १० फूट उंच व ५-६ फूट रुंद अशा गुळगुळीत दगडावर स्वच्छ आणि सुंदर कोरलेले जुन्या कानडीतील शिलालेख देवळाच्या आवारात जागोजाग उभे केले आहेत. बाजूस खांबावर, खाली पायऱ्यावर, वरती छतावरही लहान मोठे शिलालेख कोरलेले आहेतच, एकंदरीत हे देऊळ म्हणजे दगडी फळ्यांची आणि ताम्रपटांची एक मोठी लायब्ररीच आहे म्हणावयाचे. म्हैसूर सरकारनी ल्यूइस् राईस् ह्यांजकडून 'एफिग्राफिका कर्नाटका' नावाची जी महत्त्वाची ग्रंथमालिका प्रसिद्ध करविली आहे, तिच्या ११ व्या ग्रंथात चित्तलदुर्ग जिल्हा, दावणगिरी तालुका ह्या भागात हरिहर ह्या देवळातील व गावातील एकंदर ३८ लहान मोठे शिलालेख आणि ८-१० ताम्रपटातील लेख इंग्रजी भाषांतरासह उतरलेले आहेत. त्यावर लेखांचा काळही दाखविलेला आहे. लेखांची

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

भाषा संस्कृतमिश्रित जुनी कानडी आहे. काही काही लेख ५-६ पानांवर पसरलेले काव्यमय भाषेत आहेत. काही तीन चार ओळीत आटपले आहेत. बनवासीचे कदंब, हलेबीड, म्हैसूरचे होयसल, मदुरेचे पांड्य, तंजावरचे चोल, चालुक्य वगैरे अनेक राजांनी व त्यांच्या दिवाणांनी व इतर शेट सावकारांनी दिलेल्या नानातऱ्हेच्या देणग्यांचा व शासनांचा ह्या लेखांतून उल्लेख आहे. त्यांचा काळ सुमारे इ. स. १००० पासून १५०० पर्यंतचा आहे.

सगळ्यात जुना ताम्रपट इ.स. ६९४ सालचा हरिहर येथील शानभोग सीतारामय्याजवळ आहे. त्यावेळी चालुक्य राजा विनयादित्य सत्याश्रय ह्याची छावणी हरिहराजवळील करंजप खेड्यात होती. तेव्हा त्याने एका विद्वान ब्राह्मणाला एक गाव दिल्याचे हे शासनपत्र आहे. त्यावेळी हरिहर ह्या गावाला हरिशपूर हे नाव होते. पण देवळाचा किंवा देवाचा काही उल्लेख नाही त्यानंतर इ. स. ११०० साली केटय्या नायक ह्यांनी काही दान दिल्याचा एक लहानसा शिलालेख आहे. त्यात हरिहर देवाचा प्रथम उल्लेख आहे. पण त्यावेळीही हल्लीचे देऊळ नसावे. पुढे इ.स. १२२४ सालचा एक सुंदर आणि विस्तृत शिलालेख पोलाळ दंडाधिपाने कोरविलेला फार महत्त्वाचा आहे. त्यातील मुख्य भाग खालील शब्दात आहे :

**'स्वस्तिश्री जयाभ्युदयश्च शके वर्ष ११४५ नेव स्वभानु संवत्सर माग शुद्ध
११ वृहवारद अंडु चोळ प्रतिष्ठाचार्य श्री वीरनरसिंह देवर महाप्रधानं पोळाळव
दंडनार्थ ११५ होत्रकलशदिं मरव अंत आणि हरिहर देवरग्ग देवतातयं
माडिसिदन् आ देवता-भवन-वासद विलासमं पेळवोदे।'**

म्हैसूरच्या होयसल घराण्यातला दुसऱ्या नरसिंह राजाचा प्रधान आणि सेनापती पोलाळ ह्याने हल्लीचे हे देऊळ इ.स. १२२३-२४ ह्या साली अगणित द्रव्य खर्चून बांधले असा ह्या लेखाचा इत्यर्थ आहे. त्याच ह्या प्रदेशाला गुद्दारण्य आणि गावाला कुडलूर अशीही नावे असलेली दिसतात. लेखाचे आरंभी म्हटलेले आहे की, काही म्हणतात की हरिशिवाय देव नाही. काही म्हणतात की हरिशिवाय देव नाही. लोकांचा हा संशय दूर व्हावा, म्हणून हरिहराचे हे संयुक्त स्वरूप परमेश्वराचे. विष्णूने शिवाचे रूप घेतले आणि शिवाने विष्णूचे रूप घेतले हे वेदवाक्य खरे करण्यासाठी कुडळ येथे धारण केले! हरिहर क्षेत्राचा महिमा सेतू, वाराणशी, कुरुक्षेत्र इ. क्षेत्रांहूनही जास्त आहे, असेही ह्या लेखाचे शेवटी म्हटले आहे. हे मंदिर जरी सन १२२४ साली झाले तरी ह्या देवस्थानाला देणग्या आलेल्यासंबंधी कित्येक शिलालेख इ.स. १०० पासून बरेच आहेत.

विस्ताराने हे देऊळ साधारण मध्यम प्रतीचे आहे. पण ह्यातील कोरीव काम मात्र अगदी वरिष्ठ दर्जाचे आहे. देवळाची जी सभोवार सज्जाची भिंत आहे, तिच्यावर अनेक प्राण्यांची हुबेहूब सुंदर चिमुकली चित्रे काढून नक्षी केलेली आहे. ती पाहून मन थक्क होते. खांब, भिंती आणि वर छत ही सारी अत्यंत कुसरीच्या जणू कशिद्याने भरगच्च भरून काढली आहेत. देवळाचा घाट उठावदार नसून ते ठेंगणे हेमाडपंथी थाटाचे आहे. त्याला चौथरा मुळीच नसल्याने ते जमिनीत रुतल्याप्रमाणे दिसते. निळसर रंगाच्या स्लेटीच्या मऊ दगडात एकंदर काम झाले असल्यामुळे, खांब आणि भिंती जणू शिशाच्या ओतून काढल्याप्रमाणे अगदी गुळगुळीत आणि मोहक दिसतात, भर उन्हाळ्यातही त्यांचा स्पर्श शीतळ आणि सुखदायी भासतो. माणसांची चाहूल फारच कमी असल्यामुळे आणि पश्चिमेकडील तुंगभद्रेवरचे वारे येण्याला कोठेच अडथळा नसल्यामुळे देवळात कोठेही विश्रांती घेण्यास बसले की मटकन डोळेच मिटतात, आणि "ब्रम्हानंदी लागली टाळी। कोण देहाते सांभाळी।।" असा प्रकार काही वेळ तरी सहजच घडतो. मुख्य देवळाभोवती रथयात्रेसाठी चारी बाजूंनी ऐसपैस जागा आहे. तिच्याभोवती काळभैरव व लक्ष्मी इत्यादी देवतांची उपमंदिरे आहेत. पण देवळाच्या ओवऱ्यांतून कायमच्या बिऱ्हाडकऱ्यांना जागा दिल्या आहेत, इतकेच नव्हे तर देवळाचा काही भाग देवळाशी संबंध नसलेल्यांनी आपल्या कायमच्या मालकीचा करून घेतला आहे, बाहेर रस्ता अगदी अरुंद, त्याच्या पलीकडे घरांची खेचाखेची व गटारातून युगानुयुगे साचलेली घाण, अशी एकंदर हयगय चाललेली पाहून फार वाईट वाटते. मात्र मलबारातल्या देवळाप्रमाणे येथे फाजील सोवळे नसल्याने अगदी देवळाच्या उंबरठ्यापर्यंत जाऊन देवळातील मूर्तीचे दर्शन घेण्यास मुभा आहे.

गाभाऱ्यात हरिहराची एकच मूर्ती आहे. ती देवळाच्या मानाने पहाता मुळीच सुंदर नाही. भर दोन प्रहरी देवळाचे अंगणात एक मोठा आरसा ठेवून त्याची किरणे सभामंडपातून मध्यदालनातून गाभाऱ्यातील मूर्तीवर नेमकी पाडून ती स्पष्ट बाहेर उभी राहून दाखविण्याची सोय करण्यात येते. मूर्तीचा उजवीकडचा भाग शिवाचा आणि डावीकडचा भाग विष्णूचा आहे. डावीकडच्या दोन हातात शंख आणि चक्र आणि उजवीकडच्या एका हातात त्रिशूल आणि दुसरा अभयदानासाठी नुसता पसरून उभा धरलेला आहे. डोक्यावर उजवीकडे जटा असून तिच्यात चंद्र आहे, आणि डावीकडे किरीट आहे. पण एकंदर मुर्तीला आणि आसनाला मधून मधून चिरा पडलेल्या स्पष्ट दिसतात. टिपू सुलतानाचे वेळी ह्या देवळावर वरचेवर

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, समग्र वाङ्मय, खंड-२ रा -----

हल्ले होऊन त्याची मराठ्यांनी अगदी आणीबाणीच्या वेळी सुटका केली आहे. ह्या धामधुमीत मूर्ती ठिकठिकाणी भंगलेली असणे साहजिक आहे. अफझुलखानाच्या हल्ल्याचे वेळी तुळजापूरच्या भोप्यांनी जशी देवी लपविली तसाही प्रकार येथे झाला असावा. मुर्तीचे दोन वरले हात दोन खांबांवर ठेवलेले मुर्तीपासून अलग असल्यासारखे दिसतात. पायही गुडघ्यापासून खाली, आसनाच्या मागे झाकलेले आहेत. आसनावर जो पायांचा भाग दिसतो, तोही धोतराने झाकला असल्याने मुर्तीला अवास्तव ठेंगूपणा आला आहे. असा हा एकंदरीत ठाकठेकीचा आणि लपवालपवीचा साज पाहून थोडी करमणूक होते. तोंडावळा पंढरपूरच्या विठोबासारखाच असून जणू काय एकाच शिल्पकाराने ह्या दोन्ही मूर्ती एकाच वेळी घडविल्या असाव्या असा भास होतो. ह्या दोन्ही देवळांच्या कालामध्ये फारसे अंतर नसल्यामुळे आणि मध्वाचार्यांच्या मुत्सद्देगिरीचा आणि मतप्रसाराचा हा काळ असल्यामुळे वरील संबंध असणे अगदीच अशक्य असावे असे वाटत नाही.

ह्या देवळात ज्या कदंब, होयसल, चोळ, चालुक्य इ. राजांनी देणग्या दिल्याचे शिलालेख आहेत, त्यांच्यामध्ये आपसात नेहमी कटकटी होत असत. ह्या लेखांतून परस्परांवर मिळविलेल्या विजयांची जी आत्मप्रौढीची आणि परनिंदेची वर्णने खुलवून लिहिली आहेत, ती येथे एकत्र वाचून ईश्वरी महात्म्यापेक्षा मानवी लाघवाकडे जास्त लय लागून मन खट्ट होते. तरी पण अशा वर्दळीच्या प्रदेशातील केंद्रस्थानी हे क्षेत्र असल्यामुळे हरिहराला दामटून एक करण्याला ही जागा फारच योग्य आहे ह्यात शंका नाही. एकूण ईश्वरी अवताराची सूत्रे माणसांच्याच हाती आहेत हे काही खोटे नाही. त्यातल्या त्यात ह्या ठिकाणच्या क्षेत्र चालकांनी जो धूर्तपणा व दूरदर्शित्व दाखविले आहे, तो धूर्तपणा हल्लीच्या लीग ऑफ नेशन्सलाही साधला नाही असे म्हणावे लागते! द्राविड, कानडी व मराठी ह्या भाषा मद्रास आणि मुंबई हे इलाखे, म्हैसूर आणि निजाम ही संस्थाने, वगैरे अनेक प्रवाह आजही तुंगभद्रेच्या काठी उभा राहून एक करणारा जो हरिहर देव तो हल्ली आमच्या हिंदुस्थानाला अत्यंत अवश्य असलेली एकी लवकर घडवून आणो, अशी प्रार्थना करून आम्ही ता. १७ एप्रिल १९२५ रोजी हरिहर सोडले आणि ता. १८ रोजी रात्री आमच्या पुण्यास येऊन पोहोचलो.

शासकीय मुद्रणालय, कोल्हापूर.

“स्वार्थावर लाथ मारून गळ्यात झोळी अडकवून संस्थेकरिता-अर्थात आमच्या लोकांकरिता-संस्थेचे जे चालक भिक्षांदेही करीत दारोदार फिरतात व त्यांना त्यात कितीही अल्प यश आले तरी ते पर्वा न करता चंदनासारखे स्वतः झिजून दुस-यांना-आम्हाला सुख देण्याकरिता, आमची स्थिती सुधारण्याकरिता आपला प्रयत्न चालू ठेवतात त्या संतांची किंमत आजपर्यंत झालेल्या कोणत्याही संतांपेक्षा आम्हाला यात्किंचितही कमी वाटत नाही. कित्येकांना ती जास्त वाटेल.”

गणेश आकाजी गवई

डी. सी. मिशनच्या महाराष्ट्र परिषदेत केलेले भाषण

“इतिहास असे सांगतो की, ज्यापासून राष्ट्राचा विकास होतो अशा सर्व प्रकारच्या चळवळीचा उगम थोड्याशा व्यक्तींच्या कार्यात सापडतो. प्रस्तुतच्या बाबतीत त्या व्यक्ती म्हणजे ज्यांची प्रथम प्रथम हेटाळणी झाली ते डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनचे गृहस्थ होते. त्यांच्या कार्याने प्रचंड अशा हिंदू समाजाची सदसद्विवेकबुद्धी जागृत झाली.”

न्यायमूर्ती सर नारायणराव चंदावरकर

डी. सी. मिशनची अस्पृश्यतानिवारक परिषद

मुंबई, १९१८

“शिंद्यांचा जिला भरीव हातभार लागला नाही अशी लोकसेवेची व समाजोन्नतीची चळवळ दाखवून देणे कठीण आहे. राजकारण, समाजकारण, धर्मकार्य, शिक्षणकार्य, इतकेच नव्हे तर वाड्मयसेवा आणि इतिहाससंशोधन या सर्वांत शिंद्यांचा भाग आहे. आणि फार महत्त्वाचा भाग आहे. ज्या काळी विधवाविवाहासारखे साधे प्रश्न सुटणे दुरापास्त होते अशा त्या घनदाट धर्मवेडाच्या काळात अस्पृश्योद्धाराची चळवळ सुरू करणे, डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन ही संस्था काढणे, इतकेच नव्हे तर अस्पृश्यांत जाऊन त्यांच्यापैकी एक झाल्याप्रमाणे त्यांच्यात वागणे या गोष्टींसाठी अतुल स्वमतधैर्याची, एवढेच नव्हेतर मूलमार्गी बुद्धीची व समाजाविषयी ख-या कळकळीचीही गरज होती. इतक्या व्यापक व सूक्ष्म दृष्टीच्या कार्यकर्त्यांची दृष्टी संबंध देशाइतकी विशाल विस्तृत असावी लागते. म्हणूनच श्री. शिंदे सामाजिक चळवळीप्रमाणेच अनेक राजकीय चळवळीत भाग घेताना दिसत.”

न्यायमूर्ती भवानीशंकर नियोगी

महाराष्ट्र साहित्य संमेलन

नागपूर, १९३३

“मला राहून राहून एका गोष्टीविषयी दुःख होते. अस्पृश्यांच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीला हात घातला रा. विठ्ठलरावांनी. त्या कामी कमालीचा स्वार्थत्याग करून त्यांनी त्यांच्या कुटुंबियांनी देशभर जागृती घडवून आणली. ह्या प्रश्नाला राष्ट्राची मान्यता मिळण्याचे श्रमही त्यांचेच. आपण अलीकडे अस्पृश्यांच्या उन्नतीच्या प्रश्नाचा जेव्हा जेव्हा उल्लेख करण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा तेव्हा ज्यांनी ह्या बाबतीत केवळ वाचिक कार्य केले आहे अशांनाच जागृतीचे श्रेय अर्पण करण्यात येते व भारतीय निराश्रित सहाय्यकारी मंडळी व विठ्ठल रामजी शिंदे ह्यांच्यावर पद्धतशीर बहिष्कार घालून त्यांचा चुकूनही नामनिर्देश केला जात नाही. अशा संघटित बहिष्काराने सत्याचा अपलाप होतो.”

घामन सदाशिव सोहोनी

आत्मनिवेदन, मुंबई, १९४०

“विठ्ठल रामजी शिंदे हे माझ्या चार गुरुंपैकी एक होते. माझ्या जन्मदात्यानंतर मी त्यांनाच मानतो. त्यांच्या पायांशीच मी सार्वजनिक कार्यांचे धडे घेतले. माझ्यापेक्षा वयाने ते लहान असले तरी राष्ट्रहितासाठी करावयाच्या चळवळीबाबतच्या अभ्यासात त्यांची फार मोठी प्रगती होती. ही गोष्ट सर्वज्ञात आहे, की मुंबई प्रांताकडील अस्पृश्यवर्गाच्या सुधारणेचे ते जनक होते. पंजाब व उत्तरप्रदेश सोडला तर सर्व भारतातील या प्रकारच्या कार्याचा प्रारंभ करणारे ते पहिले पुरुष व या कार्याचे अग्रदूत होते.

अमृतलाल व्ही. ठक्कर ऊर्फ ठक्करबाप्पा

इंडियन सोशल रिफॉर्मर

६ एप्रिल १९४४